

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

А. САПАРБАЕВ

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ: ЛЕКСИКОЛОГИЯ

«Имак-офсет»
Бишкек
2015

УДК 811.51
ББК 81.2 Ки
С 19

*Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы
(2014-ж. 2-июнь, №119) жана*

*Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун
(2015-ж. 6-апрель, №115-б.) негизинде жарык көрдү*

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Р е д к е ң е ш:

Акматалиев А.А.

Мусаев С.Ж.

Байгазиев С.

Садыков Т.

Жайнакова А.Ж.

Токтоналиев К.Т.

Маразыков Т.

Эркебаев А.Э.

Сапарбаев А.

С 19

Азыркы кыргыз тили: лексикология. Жогорку окуу жайларынын филол. фак. студ. үчүн окуу китеби. – Б.: «Улуу тоолор», 2015. – 320 б.

ISBN 978–9967–33–140–2

Окуу китеби жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттерине, мугалимдерге, кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясына кызыккан окуучулардын кеңири чөйрөсүнө арналат.

С 4602020400–15

УДК 811.51

ББК 81.2 Ки

ISBN 978–9967–33–140–2

© Сапарбаев А., 2015.

АВТОРДОН

Лексикология жана фразеология курсу боюнча жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн буга чейин айрым бир окуу китептери басылып чыккандыгы белгилүү. Бирок, ошентсе да, ал кайрадан жаңы жазылып, сиздерге тартууланып олтурат. Буга төмөнкүдөй бир катар жагдайлар себепкер болду.

Биринчиден, аталган курс боюнча мурда жарык көргөн окуу китептери тилдин фонетика бөлүмү менен бирдикте чыгарылгандыктан, көлөм жагынан өтө чектелген мүнөздө эле. Ошол себептен лексикологияга жана фразеологияга тиешелүү көпчүлүк теориялык материалдар учкай гана берилип келген. Бул болсо студенттердин материалдарды толук өздөштүрүүсүнө жана өз алдынча билим алышына кедерги болуп келгендигин турмуш ырастай турат.

Экинчиден, мурунку окуу китептери студенттер үчүн арналып жазылган алгачкы эмгектер болгондуктан, анда программадагы айрым бир материалдар камтылбай калган. Ошондой эле кыргыз тилинин лексикологиясына жана фразеологиясына тиешелүү болгон кээ бир орчундуу темаларга, бөлүмдөргө да тиешелүү материалдар толук берилген эмес.

Үчүнчүдөн, коомдук өнүгүүнүн башка талаптарындай эле, кыргыз тил илиминин бүгүнкү күндөгү өнүгүшү, учурдун ага койгон суроо-талаптары окуу китептерин жаңы материалдар менен толуктоо, буга чейин топтолгон тажрыйбаларды, жетишкендиктерди пайдаланып,

тилдик фактыларды жаңы өңүттөн кароо зарылдыгын коюп отурат. Чындыгында, окуу китептерин илимий-теориялык жактан да, методикалык жактан да кайра карап чыгуу маселеси эчак эле бышып жетилген болчу.

Демек, окуу китебин түзүүдө жогоруда көрсөтүлгөн маселелер айрым бир объективдүү себептерден келип чыккан тайкылыктар жана учурдун зарыл талаптары автор тарабынан, мүмкүн болушунча, эске алынды.

Эмгек студенттерге арналган окуу китеби болгондуктан, ал бүгүнкү күндө жогорку окуу жайларындагы колдонулган окуу программасына ылайыкташтырылды, б.а., эмгекти жазууда программалык материалдар толук жетекчиликке алынды жана иште алар ырааттуу жайгаштырылды.

Ал эми коомдун, илим-билимдин өңүтү талабы менен үзөңгүлөш ар кандай окуу программасы да мезгил-мезгили менен мазмундук жана структуралык жактан жаңыланып, толукталып турууга муктаж. Тилекке каршы, кыргыз тилинин жогорку окуу жайлары үчүн түзүлгөн программасы 1970-жылдардан бери эч өзгөрүцүз колдонулуп келе жатат. Демек, автор лексикология жана фразеология курсу боюнча окутуу ишиндеги ушул кенемтени толтуруу максатын көздөп жана башка канатташ элдердин ушул багыттагы тажрыйбаларын, бүгүнкү күндөгү кыргыз тил илиминин жетишкендиктерин жетекчиликке алып, окуу китебин программалык материалдардан сырткары көптөгөн жаңы темалар, бөлүмдөр менен толуктоого аракет жасады.

Окуу китебин жазуунун ар кандай этаптарында өз учурунда баалуу кеңештерин, кесипкөй жана принципалдуу сын пикирлерин айтып, эмгектин илимий-методикалык деңгээлин көтөрүцүгө зор салым кошкон рецензенттерге автор ак пейилден чоң ыраазылыгын билдирет.

К И Р И Ш Ү Ү

КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Кыргыз адабий тили – кыргыз элинин мамлекеттик жана маданий турмушун тейлөөгө жарактуу боло алган, жалпы элдик тилдин жазуу аркылуу калыпка салынган жогорку формасы.

Адабий тил деген түшүнүк жана анын пайда болушу, негизинен, басма сөз менен тыгыз байланыштуу. Кыргыз адабий тили да октябрь революциясынан кийин кыргыз элинде басма сөздүн жаралышы менен бирге пайда болгон.

Адабий тил өзүнүн фонетикалык системасы, грамматикалык түзүлүшү жана негизги сөздүк фондусу жагынан жалпы элдик мүнөзгө ээлиги, элдин баарына бирдей даражада түшүнүктүүлүгү, диалектилердин баарына таандык болгон белгилерди өзүнө камтышы боюнча жалпы элдик тилден, анын диалектилеринен айырмаланып турат.

Демек, *кыргыз адабий тили* жана *жалпы элдик кыргыз тили* деген түшүнүктөрдү чаташтырбоого тийиш. Азыркы кыргыз адабий тили – жалпы элдик тилдин эң жогорку формасы. Тагыраак айтканда, ал – өзүнүн сөздүк курамы, сөздөрдүн мааниси жана алардын колдонулушу, сүйлөө менен жазуусу, грамматикалык формалары, түзүлүшү жагынан жалпы элдик мүнөздө кабыл алынган үлгүнүн негизинде тартипке келтирилген, ченемге салынган тил. Ал эми жалпы элдик кыргыз тили өзүнүн фонетикалык системасы, лексикалык тутуму, грамматикалык

түзүлүшү боюнча бирдиктүү бир үлгүгө, нормага салынбаган болот. Анда адабий тилдин нормаларынан сырткары, диалектилик, говордук ар түрдүү көрүнүштөрдүн да орун алышы мүмкүн. Бирок, мындан жалпы элдик тил, анын диалектилери менен адабий тилди кескин карама-каршы коюп, аларды өз ара эч байланышы жок көрүнүштөр катары кароого болбойт. Тескерисинче, адабий тилдин алгачкы жаралышында жалпы элдик тил, анын диалектилери база катары пайдаланылат. Ошондой эле өзүнүн андан аркы өнүгүү, калыптануу процесстеринде жалпы элдик тилге, анын диалектилерине таянат, андан өзүнө керектүүлөрүн тынымсыз кабыл алып турат.

Кыргыз адабий тилинин адепки жаралыш этабында анын нормаларын иштеп чыгууга жана андан ары өнүктүрүүгө багытталган төмөнкүдөй негизги маселелер ишке ашырылган:

- кыргыз тилинин фонетикалык системасын, ага ылайык алфавитти иштеп чыгуу;
- жазуу эрежелерин негиздөө аркылуу орфографиялык нормаларды белгилөө;
- терминологиянын негизги принциптерин аныктап, алгачкы терминологиялык сөздүктөрдү түзүү;
- орусча-кыргызча, кыргызча-орусча сөздүктөрдү түзүү аркылуу лексиканы нормалаштыруу;
- адабий тилдин нормаларын иштеп чыгуу.

Адабий тилдин нормасы дайыма өнүгүүдө болот. Анын өнүгүшү коомдун өнүгүшү менен тыгыз байланышта болуп, коомдун урунттуу этаптарындагы жаңылыктарды чагылдырып турат. Ал өзүнүн өнүгүү процессинде жалпы элдик элементтерди калыптандырат, ошол эле учурда тилдеги жат кубулуштарды сүрүп чыгарат. Ошондой эле өз ара карым-катышта болгон тилдердин бири-бирине тийгизген таасиринен улам бир тилден экинчи тилге түшүнүктөрдүн, аларды белгилеген сөздөрдүн өтүшү менен да адабий тил өнүгүп турат.

Ошентип, коомдук-саясий турмуштагы, экономикадагы, өнөр жай, илим жана техникадагы, маданият менен адабияттагы, искусстводогу өзгөрүүлөр тилде жаңы сөздөрдү, жаңы атоолорду, түшүнүктөрдү пайда кылды. Ал эми адабий тилибиздин сөздүк курамынын байышында, биринчи кезекте, анын ички мүмкүнчүлүктөрү толук пайдаланылды, б.а., мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөр маанилик жактан кеңейип, жаңы маанилерге ээ болду; **1.уңгу** – бир нерсенин, кетмендин, күрөктүн түп жагы, негизги бөлүгү; **2.уңгу** – сөздүн уңгусу (жаңы маани). **1.борбор** – ордо оюнунун ортосу; **2. борбор** – административдик мекемелер жайгашкан элдүү пункт (жаңы маани) ж.б. Муну менен катар тилибизде мурдатан колдонулуп жүргөн уңгу сөздөрдү жана мүчөлөрдү пайдалануу аркылуу да жаңы сөздөр жасалды: *уюм, ийрим, басма, котормо, чыгарма, кабарчы, окумуштуу, өндүрүш тармагы, эмгек өндүрүмдүүлүгү* ж.б.

Ал эми кыргыз адабий тилинин сырткы мүмкүнчүлүктөр аркылуу байышына орус тили зор таасир тийгизди. Кыргыз адабий тилинин пайда болуу жана анын алгачкы өнүгүү этабында эле орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден экономикага, илим менен техникага, өнөр жай менен айыл чарбага, маданият менен адабиятка жана искусствого байланыштуу көптөгөн терминдер, жаңы сөздөр, түшүнүктөр кабыл алынды жана бүгүнкү күндө да кабыл алынууда.

Адабий тил жалпы элдик негизи белгилүү системага, нормага келген сайын, анын коомдук ролу, колдонулуу мүмкүнчүлүктөрү да улам кеңеет, функционалдык жактан тармактанат, өнүгөт.

Бүгүнкү күндө кыргыз элинин улуттук адабий тили элибиздин турмушундагы түрдүү жаңылыктарын, маданиятын, адабиятын, искусствосун, илим жана техникасын тейлейт. Бул өз учурунда күндөлүк басма сөз, радиоктуруу, телекөрсөтүү жана башка көптөгөн формалар аркылуу ишке ашырылат.

Республикабызда ондогон газет-журналдар, мектептерде бардык предметтер боюнча окуу китептери эне тилинде чыгып, эне тилинде окутулат. Жогорку жана атайын орто окуу жайлары үчүн окуу китептери жана окуу куралдары эне тилибизде жарыкка чыгып жатат. Жазуучуларыбыздын, окумуштууларыбыздын чыгармалары, эмгектери, биринчи кезекте эне тилибизде жарык көрүүдө.

Демек, кыргыз адабий тили өзүнүн негизги сөздүк фондусу, грамматикалык жана фонетикалык (тыбыштык) түзүлүшү боюнча нормага салынган, кыргыз элинин мамлекеттик жана маданий мүдөө-талаптарын тейлеген улуттук тилдин өнүккөн эң жогорку нормасы.

§1. ЛЕКСИКОЛОГИЯ ЖАНА ФРАЗЕОЛОГИЯНЫ ИЛИМИЙ ПРЕДМЕТ КАТАРЫ ОКУП-ҮЙРӨНҮҮНҮН МААНИСИ

Лексикология жана фразеология – бири-бири менен тыгыз байланышта болгон тил илиминин эки башка салаасы. Алардын бир илимдин тармактык бөлүктөрү катары өз-өзүнчө каралышы, баарыдан мурда, изилдөө, окуп-үйрөнүүлүчү объектилеринин ар башкалыгы аркылуу шартталат. Тагыраак айтканда, лексикологиянын объектиси – сөз жана анын маанилери болсо, фразеологиялык объектиси – туруктуу сөз тизмектери.

Бирок бул эки объект көпчүлүк учурларда өзүлөрүнүн изилдениш методдору, ыкмалары, аларда колдонулуучу илимий принциптер, айрым бир классификациялоодогу илимий критерийлери жагынан окшош, бири экинчисине тыгыз байланыштуу келет. Айталы, лексикологияда да, фразеологияда да сөздүн жана туруктуу сөз тизмектеринин мааниси, грамматикалык, структуралык жана экспрессивдик-стилистикалык касиеттери, алардын колдонулуш өзгөчөлүктөрү каралат. Демек, айрым бир проблемалар боюнча илимий анализ, синтез жасоодо бирин-

деги илимий корутундуга экинчиси таянбай койбойт. Ошондуктан лексикология менен фразеологиянын материалдарын мектептерден баштап, жогорку окуу жайларына чейин окуп-үйрөнүүдө бир курс катары каралат жана чогуу окулат.

Лексикология (гр. *lexsis* – «сөз» жана *logos* – «илим») сөз жөнүндөгү илим деген маанини туюндурат. Ал сөз жөнүндөгү илим катары сөздү, анын маанилик түрлөрүн, алардын пайда болуу, жасалуу, өнүгүү, өзгөрүү закон ченемдүүлүктөрүн үйрөтөт. Ошондой эле жалпы эле лексикалык курамды, анын катмарларын жана өнүгүү багыттарын белгилейт. Сөздүк курамды лексика-семантикалык топторго ажыратат, лексикалык бирдиктердин бири-бири менен болгон өз ара байланыш-катышын аныктайт, аларды колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө жана стилдик мүнөзүнө карата жиктерге бөлүштүрөт. Ушуну менен катар сөздөрдүн кепте аткарган кызматтарын да иликтейт.

Белгилүү бир тилдеги сөздүн бардык жыйындысы, бүтүндөй сөз байлыгы ошол тилдин *сөздүк курамы* же *лексикасы* деп аталат. Бирок, бул термин бир тилдеги сөздөрдүн жалпы жыйындысына карата гана эмес, айрым алынган жазуучулардын, чыгармалардын сөздүк составына карата деле колдонула берет. Мисалы, кыргыз тилинин лексикасы, казак тилинин лексикасы, «Манас» эпосунун лексикасы, «Каныбек» романынын лексикасы ж.б.

Лексикологиянын бирден-бир жана негизги бирдиги – сөз, ошондуктан сөз жөнүндөгү окуу лексикологиянын эң башкы милдети болуп саналат. Бирок сөздү, жалпы эле сөздүк составды иликтөө ар кандай багытта болору белгилүү. Тагыраак айтканда, сөздөр лексикологиянын семасиология, этимология, ономастика деген сыяктуу тармактарында изилденет.

Семасиология (гр. *Semasia* – «маани» жана *logos* – «илим») сөз маанилерин, ал маанилердин түрлөрүн, алардын өнүгүү себептерин, закон ченемдүүлүктөрүн изил-

дөөгө арналган лексикологиянын эң башкы, негизги бир салаасы. Демек, семасиология – сөздүн лексикалык маанилери жөнүндөгү илим. Лексикалык маанилер сөзгө карата конкреттүү же жеке мүнөзгө ээ, б.а., лексикалык ар бир маани – сөздүн керт башына тиешелүү маани. Ошондуктан лексикалык маанилер бири экинчисинен кескин айырмаланып турушат: *кар, шамал, чуркады, жаан, камкор, эрте, кеч, он беш* ж.б.

Нерселерге, түшүнүктөргө жана бири-бирине карата болгон мамилелерине карай лексикалык маанилер бир нече түргө бөлүнөт:

1. Лексикалык маанилер нерселерге, көрүнүштөргө карата маанилик ар түрдүүлүктөрүнө байланышкан белгилери боюнча – номинативдик жана сигналдык, түз жана өтмө, конкреттүү жана абстракттуу деген сыяктуу түрлөргө ажыратылат.

Номинативдик маани – сөздүн атоо мааниси, б.а., адамдар жаратылыштагы, коомдогу жана турмуштагы ар түрдүү буюмдарды, заттарды, сандарды, сапаттарды, кубулуштарды, көрүнүштөрдү сөз менен атайт. Бул – сөздөрдүн атоо функциясы. Айрыкча бул материалдык нерселерди белгилеген сөздөрдө айкын сезилет: *алма, тал, терек, үй, табак, жоолук, нан, кымыз, стол, кагаз, калем* ж.б.

Сигналдык маани нерсени же көрүнүштү атап көрсөтпөйт, аны тек гана билдирүү, шилтеп көрсөтүү милдетин аткарат: *бул, мындан, тиги, үстүндө, астында, жанында, чейин, соң* ж.б.

Сөздүн **түз мааниси** өтмө мааниден айырмаланып, нерсени түз атайт же аны адамдын аң-сезимине тике чагылдырып көрсөтөт. Мындай учурда сөздө түз мааниден тышкары башка ар кандай кошумча, өтмө маанилер катышпайт: *стол, киши, аял, кой, козу, дептер, чанач, эт, айран, чака* ж.б.

Сөздүн **өтмө мааниси** нерсени түз эмес, ошол эле сөздүн башка кыйыр мааниси аркылуу чагылдырат. Ай-

талы, *кулпунун ачкычы* (түз мааниде) жана *сыр ачкычы* өз колунда, *акыл-ой ачкычы* – билим (өтмө мааниде). *Суу акты* (түз мааниде) жана *андан бери канча күндөр, канча айлар акты* (өтмө мааниде). *Терең суу* (түз мааниде) жана *терең жигит* же *терең акыл* (өтмө мааниде).

Сөздүн *конкреттүү* жана *абстракттуу* маанилери анын белгилүү бир материалдык негизге ээ же ээ эмес тигине байланыштуу аныкталат. Тагыраак айтканда, сөздүн мааниси конкреттүү алынган бир нерсеге тиешелүү болсо (*көгүчкөн, сүрөт, кайчы, таяк, уй*), мындай маани – конкреттүү маани. Тескерисинче, кандайдыр бир материалдык негизге таянылбаган маани – абстракттуу маани (*уйку, тңи, санаа, пландуу, жалпылоо, логикалуу, бакыт, машакат* ж.б.). Көрүнүп тургандай, конкреттүү сөздөр белгилеген нерселерди, кубулуштарды сезим органдары аркылуу кабыл алууга мүмкүн болсо, абстракттуу сөздөр белгилеген нерселер, кубулуштар мындай касиетке ээ эмес.

2. Лексикалык маанилер өзүлөрүнүн аң-сезимге болгон катышына карата: терминдик жана жалпы маани, бейтарап жана образдуу маани, эмоционалдуу жана эмоционалдуу эмес маани болуп бөлүнөт.

Терминологиялык маани – кошумча, өтмө маани мүнөздүү болбогон, илимге тиешелүү бир гана түшүнүктү билдирген жеке маани: *интеграл, инерция, масса, индукция, плазма, формула* ж.б.

Жалпы маани белгилүү бир түшүнүктү гана билдирбейт, ал муну менен катар ар кандай кошумча маанилер, маанилик оттенкалар аркылуу да коштолуп турат: *Аяз жана күн. Айлана мемиреп тынч. Ак кар жамынган талаа көзгө сүйкүм көрүнөт.* Айталы, *аяз* жана *күн* төмөнкүдөй кошумча маанилерге ээ. *Күн* планета жөнүндөгү мааниден сырткары жылуулук, жагымдуулук маанини, ал эми *аяз* суук, ызгаар, кыш маанилерин да билдирет.

Бейтарап жана образдуу маанилер аларда сүрөттүүлүктүн, сезимдин катышын турушуна же турбагандыгына байланыштуу өз ара ажыратылат. Образдуу мааниде түшүнүктөн сырткары сүрөттүүлүк да катышса, бейтарап мааниде түшүнүк гана берилет.

1) *Жаңыдан шоолаланган күндүн кызгылт-сары нуруна канаттарын чайыган көгүчкөндөр дыр-пыр этип аркы-терки учуп жүрүштү.*

2) *Көгүчкөндөр өзүлөрүнүн жашоо-тиричилиги, табияты боюнча үй канаттууларына жакын келет.*

Биринчи сүйлөмдө «көгүчкөндөр» образдуу мааниге ээ. Анткени анда кандайдыр бир канаттуу куш жөнүндө гана түшүнүк берилбестен, анын ошол учурдагы конкреттүү элеси да кошо берилген. Ал эми экинчисинде көгүчкөндөр жөнүндө жалпыланган гана түшүнүк берилди. Анда маанинин образдуулугун шарттоочу элестүүлүк, сүрөттүүлүк жок.

Адамдардын ар түрдүү эмоциялык сезимдерин билдиргенине же билдире албаганына карай сөз маанилери эмоционалдуу жана эмоционалдуу эмес маанилер болуп экиге бөлүнөт: 1) *Баракелде! Пай-пай-пай! Сүйүктүм, кан кускур, жашабай кал!* 2) *Суу, стакан, кашык, баштык.* Булардын биринчиси адамдын ар кандай ички сезимин (ыраазычылык, суктануу, жек көрүү) билдирсе, экинчиси эч кандай сезимди билдире албады, турмуштагы кубулушту жөн гана атап көрсөттү.

3. Лексикалык маанилердин бөлүнүшүнүн үчүнчү түрү маанилердин өз ара бири-бири менен болгон байланышынын ар түрдүүлүгүнө негизделет. Буга байланыштуу алар: синонимдик, антонимдик, омонимдик маанилер деген сыяктуу негизги топторго бөлүнөт.

Синонимдик маанилер өзүлөрүнүн мазмуну боюнча бири-бирине өтө жакын келишет. Ошондуктан көпчүлүк учурларда бирин экинчиси эркин алмаштыра алат: *ызатсый-урмат; таалим-нуска; кытмыр-арамза-жойпу-эки*

жүздүц; жоомарт-март-берешен; нарк-салт; чыр-чатак. Бирок синонимдик маанилер бардык эле учурда мазмундук жактан бири-бирине дал келе бербейт. Алар маанилик оттенкалары боюнча бири-биринен белгилүү бир деңгээлде айырмаланып да турушат.

Синонимдик маанилерден кескин айырмаланып, өзүлөрүнүн мазмуну боюнча карама-каршы келген маанилердин өз ара байланышы антонимдик маанилердин тобуна жатат: *ысык* жана *муздак*, *акылдуу* жана *акмак*, *кирүц* жана *чыгуу*, *эрте* жана *кеч*, *жарык* жана *караңгы*.

Омонимдик маанилер айтылышы же тыбыштык түзүлүшү бирдей болгону менен, ал маанилердин ортосунда өз ара эч кандай байланыш-катыш болбойт. Демек, алар өз ара байланышпаган ар башка маанидеги сөздөр: *айры* – чарбалык курал, *айры* – сын атооч (айры мүйүз), *айры* – этиш; *айт* – майрам, *айт* – этиш; *ат* – жаныбар, *ат* – этиш, *ат* – адамдын аты.

Азыркы кыргыз тилинин лексикасы өзүнүн коом турмушунда колдонулуш даражасы, келип чыгыш теги жана стилдик жактан өзгөчөлөнгөн топтору боюнча татаал системаны түзөт. Ошондуктан кыргыз лексикологиясынын учурдагы негизги милдеттеринин бири кыргыз тилинин лексикалык курамынын тарыхый жактан куралышын, анын катмарларын ачып көрсөтүү болуп саналат. Азыркы кыргыз лексикасынын курамынан анын өздүк лексикасынан сырткары, жалпы түрк тилдерине орток сөздөр, сырттан кабыл алынган сөздөр да орун алгандыгы белгилүү. Буга байланыштуу орус тилинен, моңгол жана араб-иран тилдеринен ошкон сөздөрдү өз-өзүнчө топторго бөлүштүрүү, алардын ар бирине мүнөздүү белгилерди, лексика-тематикалык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү, мүмкүн болушунча, кабыл алуунун себептерин, андагы тарыхый факторлорду илимий түрдө иликтөө талабы коюлат.

Азыркы кыргыз тилинин лексикасынын жалпы коорун түзүп турган сөздөрдүн коом турмушунда колдону-

луш даражасы бирдей эмес. Алардын негизги бөлүгү байланыш-катыштын ар түрдүү чөйрөлөрүндө өтө активдүү колдонулуп, негизги ролду ойноп келсе, айрымдары пассивдүү мүнөзгө ээ, б.а., колдонулушу жактан чектелген. Буга жалпы элдик тилдин бир бутагы болгон диалектилик сөздөрдү көрсөтүүгө болот.

Демек, лексикологияда диалектилик сөздөр, аларды окуп-үйрөнүүнүн зарылдыгы, диалектилик сөздөр менен адабий тилдин өз ара карым-катнашы, диалектилик сөздөр адабий тилдин лексикалык курамынын байышында негизги булак экендиги, аларды адабий тилге кабыл алуунун принциптери да каралат. Мындан сырткары, лексикология диалектилик сөздөрдү мааниси, колдонулуш өзгөчөлүктөрү боюнча түрлөргө бөлүштүрөт. Алардын көркөм адабий чыгармаларда колдонулуш максаттары, жолдорун белгилейт.

Колдонулушу жагынан чектелген мүнөздөгү лексиканын дагы бир тобу – кесип лексикасы. Лексикологияда нагыз кыргыз тилине мүнөздүү болгон кесип сөздөрү, алардын лексика-тематикалык бөтөнчөлүктөрү, элдин өнөр-кесибин, басып өткөн тарыхый жолун чагылдыруудагы ролу жөнүндө маалымат берилет. Ошондой эле кесип лексикасы да тарыхый категория болгондуктан, анын ар кандай өнүгүү, өзгөрүүлөргө учурашына, айрыкча өнүгүүсүндөгү негизги булактарга карата илимий иликтөө жүргүзүлөт.

Сөздөрдүн стилистикалык маанилүүлүгүнө, б.а., алардын тигил же бул функционалдык стилдик түрүндө активдүү колдонулуш өзгөчөлүгүнө байланыштуу жиктерге, түрлөргө бөлүштүрүлөт, ар бир түрүнө карата мүнөздөмө берилет.

Бүгүнкү күндө ыкчам өнүгүп, адабий тилдин сөздүк курамына тынымсыз кирип жаткан илимий-техникалык терминдерди жана номенклатураларды тартипке келтирүүнүн, жөнгө салуунун, аларга тиешелүү принциптерди иштеп чыгуунун практикалык зор мааниси бар.

Көпчүлүк терминдер жана номенклатуралык атоолор жалпы адабий тилге кирип, активдүү колдонулуу мүнөзүнө ээ болууда. Жалпы элдик лексиканын белгилүү бир катмарлары терминдешүү процессин башынан өткөрүүдө. Демек, терминология маселесиндеги мына ушундай процесстерге, ар кандай өнүгүү, өзгөрүүлөргө байланышкан принциптерди, критерийлерди өздөштүрүү жана жалпы адабий тилдеги лексика менен терминдик лексиканын өз ара карым-катнашын так ажырата билүү талап кылынат.

Жыйынтыктап айтканда, лексикология бир тилдеги бүт лексиканы, анын ар түрдүү катмарларын, өнүгүш булактарын, стилдик жана колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, андагы ар кандай өзгөрүүлөрдү, анын закон ченемдүүлүктөрүн ачып көрсөтөт. Ошондой эле сөздөрдүн лексикалык маанилерин, алардын түрлөрүн, ал маанилердин өз ара карым-катышын, пайда болуу, өнүгүү, өзгөрүү жолдорун териштирет.

Фразеология (гр. *Phrasis* – «туюнтма» жана *logos* – «илим») – тилдин системасындагы өзгөчө туюнтмаларды – фразеологиялык сөз тизмектерин изилдеп, аларды окутуп-үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүгү.

Фразеологиялык окуунун объектиси – фразеологиялык сөз тизмектери. Ал эми фразеологизмдер – маанилик жана структуралык жактан өз ара ажырагыс туруктуу сөз тизмектеринен турган тилдик бирдиктердин өзгөчө бир түрү. Алардагы мындай өзгөчөлүк – структуралык жана семантикалык мүнөзү боюнча кадыресе лексикалык бирдикке караганда алда канча татаалдыгында. Бирок фразеологизмдер да тилдик бирдик катары затты, анын белгисин, кыймылын, анын (кыймыл-аракеттин) түрдүү кырдаалын – мезгилдик, сандык, орундук, сапаттык ж.б. түшүнүктөрдү атап көрсөтүп, аларды ары татаал, ары өзгөчө боёк менен туюндуруп, пикир алышуунун даяр түрдөгү каражаты катары кызмат аткарат.

Бирок фразеологизмдер төмөнкүдөй белгилери боюнча тилдин башка деңгээлдериндеги бирдиктерден өзгөчөлөнүп турат: структуралык жактан экиден кем эмес түгөйдөн турушу; семантикалык бүтүндүгү; составдык (лексикалык) түгөйлөрүнүн жана грамматикалык түзүлүшүнүн туруктуулугу; маанилик жактан сөзгө эквиваленттүүлүгү, мунун натыйжасында кепте даяр материал катары колдонулушу.

Фразеологизмдер формалдуу мүнөздө толук маанилүү сөздөр түрүндөгү өз ара бөлүктөргө ажыроочу экиден кем эмес сөздөрдүн тизмегинен турат: *көзү өттү, көзү жок, көзү тирүү, көзүнөн заары чыкты, көзү түйшүк, кой оозунан чөп албаган, кой үстүнө торгой жумурткалаган, ак койдон аңкоо, боз койдон момун, кабыргасы сөгүлдү, кабыргасын бит жебейт, кабыргасы менен кеңешүү, кабыргасы кайышты* ж.б.

Жогоруда көрүнүп тургандай, фразеологизмдердин түгөйлөрү өзүлөрүнүн сырткы тыбыштык түзүлүшү жана алардын ар бири орфографиялык өз алдынчалыкка ээ экендиги боюнча кадыресе толук маанилүү сөздөрдөн эч айырмаланбайт. Бирок келтирилген мисалдарда фразеологиялык сөз тизмектеринин тутумундагы көз, кой, кабырга деген сөздөр өзүлөрүнүн лексикалык маанилеринен толук ажыраган жана алар тизмектеле айтылган башка сөздөр менен өзүлөрүнө мүнөздүү болгон лексикалык бир дагы маанилери аркылуу байланыш-катыш түзө албайт.

Бардык фразеологизмдердин составдык түгөйлөрү, б.а., лексикалык составы туруктуу келет: *Мамбет ары иштерман, ары колу ачык, өзгөлөр менен алыш-беришке так жигит болуп өстү* (Т.С.). *Вице-премьердин колу ачыктыгынан 64 миң доллар ар ким, ар кимдердин олжосуна айланды* («Асаба»). *Агайынга колу ачык, аттанып чыкса жолу ачык абакең Бакай кол баштап* («Манас»). *Колу ачык адам кор болбойт* (оозеки кептен).

Фразеологизмдердин түгөйлөрүнүн белгилүү бир грамматикалык формалар аркылуу байланышы, бүтүндөй сөз тизмегинин тигил же бул сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү алардын грамматикалык жактан жабдылгандыгын көрсөтөт. Ал эми фразеологизмдердин синтаксистик милдети алардын сүйлөмдө тигил же бул сөз же синтаксистик конструкциялар менен грамматикалык жактан байланыш-катыш мүнөзүнө, ошол өзүлөрү тиешелүү болуп айтылган сөз түркүмүнүн табиятына ылайык аныкталат.

Фразеологизмдер структуралык жактан да, маанилик жактан да сөзгө караганда татаал бирдик болуп эсептелет. Бирок алардын көпчүлүгү функционалдык жактан айрым алынган сөзгө жакын же анын эквиваленти катары келет: *Колу ачык – март; боору тап – кайрымсыз; колтугуна суу буркүч – көкүтүч, тукуруу; кара кылды как жарган – калыс; ачып көздү жумганча – ылдам, тез; төбө чачы тик туруу – коркуу; суу жүрөк – коркок; ташка тамга баскандай – таамай, так ж.б.*

Кыскасы, фразеологизмдер – экиден кем эмес түгөйлөр аркылуу уюшулушу, ага карата маанилик бүтүндүгү, тутумундагы түгөйлөрүнүн, ошондой эле грамматикалык түзүлүшүнүн туруктуулугу жана сөзгө карата эквиваленттүүлүгү боюнча өзгөчөлөнгөн тилдик бирдик. Ал эми тилдик бирдиктердин өзгөчө бир түрү катары фразеологиялык сөз тизмектерин окуп-үйрөтүүчү тил илиминин бир тармагы фразеология деп аталат. Демек, фразеология өзүнчө илим катары фразеологизмдердин өзгөчөлүктөрүн, тилдин башка деңгээлдериндеги тилдик бирдиктердин ичинен алган ордун аныктайт. Ошондой эле анда фразеологиялык сөз тизмектеринин мааниси, грамматикалык, структуралык жана экспрессивдик-стилистикалык касиеттери, колдонулуш өзгөчөлүктөрү каралат, ылайыгына жараша классификацияланат.

§ 2. СӨЗ – ЛЕКСИКАЛЫК БИРДИК

Ар бир адам өз тилиндеги сөздөрдү билет, түшүнөт жана турмушунда колдоно алат. Бирок сөз деген эмне, ал кандайча жасалат, сөз менен ал атаган нерсенин, сөз менен түшүнүктүн ортосунда кандай байланыштар бар ж.б. деген сыяктуу теориялык суроолорго жооп бериш же аларды аныктоо – татаал маселе. Ошондуктан лингвистикалык илимий адабияттардан сөзгө карата өтө ар түрдүү мүнөздөгү бир нечелеген аныктамаларды кезиктирүүгө болот. Алардын айрымдарына конкреттүү токтоло кетели:

1. «Сөз – бул кандайдыр бир мааниге ээ болгон тыбыштык комплекс». Бул аныктама боюнча маани бербеген сөздөр деп аталган байламталарды, бөлүкчөлөрдү, а түгүл мүчөлөрдү да сөз катары караса боло берет.

2. «Сөз – бул кандайдыр бир түшүнүктү билдирүүчү тыбыштардын айкашы». Бирок, биринчиден, түшүнүк менен сөз бардык учурда эле бири экинчисине дал келе бербейт. Экинчиден, тилде белгилүү бир түшүнүккө ээ боло албаган *ооба, жок, эх, ой, ии, же, бирок, эч, гана, дагы* ж.б. деген сыяктуу толгон сөздөр да бар. Үчүнчүдөн, түшүнүк *китеп, алма, бала, табак* деген өңдүү айрым алынган сөз аркылуу гана эмес, *темир жол, кол машина, калай кашык, дептердин барагы, мышыктын баласы* деген сыяктуу сөз тизмектери аркылуу да берилет.

3. «Сөз – бул турмуштагы көрүнүштөрдү же нерселерди атап көрсөтүүчү тилдин бирдиги». Бул аныктама да сөздүн табиятын так ачып көрсөтө албайт. Анткени, биринчиден, сөздөр турмуштагы конкреттүү жашап турган нерселерди, көрүнүштөрдү гана эмес, абстракттуу түшүнүктөрдү да атап көрсөтөт. Экинчиден, тилибизде нерсени же көрүнүштү атоо мүмкүнчүлүгүнө ээ боло албаган кызматчы сөздөр, сырдык жана тууранды сөздөр (*жана, менен, албетте, мүмкүн, кийин, чейин, балп, солк, эх, пай-пай, оуу, ботом* ж.б.) да арбын.

4. «Сөз – бул пикир алышуу үчүн кепте эркин колдонулуучу (воспроизводимая) тилдин эң кичине маанилик бирдиги». Биздин оюбузча, бул аныктамада сөздүн негизги маани-мазмуну, кепте аткарган кызматы, мүмкүн болушунча кеңири да, ар тараптуу да чагылдырылган. Буга ынануу үчүн *дубал, сулуу, ойноо* деген сөздөрдү карап көрөлү. Бул сөздөрдүн баары: 1) муундардан жана фонемалардан айырмаланып, тилдин маани берүүчү бирдиктери болуп саналат; 2) кепте эркин колдонулат, б.а., башка маани берүүчү бирдиктерге карата көз каранды абалда болгон морфемалардан айырмаланат; 3) кепте эркин колдонулуучу эң кичине бирдик катары сөз айкашынан айырмаланат; 4) пикир алышуунун куралы же курулуш материалы катары кызмат аткарат.

Бул белгилер – сөздүн семантика-функционалдык жагы. Муну менен катар сөздүн сырткы формалдык жагы да бар. Бул жагынан алганда, анын курулуш материалы катары тыбыштар эсептелинет. Албетте, тыбыштардын туш келди комплекси эле сөз боло бербеси белгилүү. Сөз болуш үчүн белгилүү бир мааниге ээ болушу, чындыктын көрүнүшү менен тыгыз байланышта келиши талап кылынат.

Демек, жогоруда баяндалгандардын айтылгандардан улам сөз төмөнкүдөй белгилердин бирдигинен турат деген бүтүмгө келсек болот: 1) белгилүү бир мааниге ээ болуп, кепте айтылып жаткан ойдун талабына ылайык эркин колдонулат да, пикир алышуу куралынын милдетин аткарат; 2) лексикалык башка бирдиктерден айырмаланып, өз алдынча тыбыштык бүтүндүккө ээ болуп турат; 3) лексика-грамматикалык жактан тигил же бул сөз түркүмүнүн тутумуна кирет; 4) бир тилде сүйлөгөн коллективдин (элдин) бардык мүчөлөрү үчүн бирдей даражада түшүнүккө ээ болот же баарына бирдей түшүнүктүү келет.

Сөздүн эң негизги белгилеринин бири болгон «белгилүү бир мааниге ээ болуп турушу» деген түшүнүктү кеңири кароо керек. Анткени бул түшүнүк сөздүн мааниси ма-

териалдык нерселерге (көз көргөн, колго урунган, жыт, даам сезимдери аркылуу туюнтулган заттарга, нерселерге, сандык, сапаттык касиеттерге) гана негизделбестен, абстракттуу (*ой, кыял, санаа*) жана эмоционалдуу (*ох, бах, иий*) маанилерди, ошондой эле конкреттүү нерселерди, көрүнүштөрдү атап көрсөтпөгөн, бирок аларды билдирген, шилтеп көрсөткөн маанилерди да (*ичинде, ал, бул, тигинде*) өз кучагына камтыйт.

Ошентип, сөздөр өз алдынча турганда атоо, билдирүү милдетин гана аткарган лексикалык бирдик түрүндө жашайт. Ал эми сөздүн пикир алышуунун куралы катарындагы функциясы жеке турганда эмес, кепте сүйлөм тутумунда гана ишке ашырылат. Тагыраак айтканда, сөздөр сүйлөмдүн тутумунда өзүлөрүнүн лексика-грамматикалык табиятына жана айтылып жаткан ойдун талабына ылайык белгилүү бир грамматикалык формалар аркылуу өзгөрөт да, башка сөздөр менен семантика-грамматикалык жактан байланыш-катыш түзүп, белгилүү бир грамматикалык мааниге ээ болот. М и с а л ы, *Мен мектепке барам. Мен* деген жактама ат атооч атооч жөндөмөдө келип, биринчи жак формасындагы (**-ым**) этиш менен (*барам*) жак жана сан боюнча ээрчише байланышып турат. Демек, сүйлөмдө сөз болуп жаткан нерсенин аты катары (сүйлөмдүн ээси катары) колдонулган ат атооч (*мен*) башка жөндөмө формасында келиши мүмкүн эмес. Анткени кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшү биринчи жактагы баяндоочту сөзсүз түрдө атооч жөндөмө формасында гана келишин талап кылат. Ошондой эле *мектепке* өзүнүн лексика-грамматикалык табиятына ылайык барыш жөндөмө формасын кабыл алып, алгачкы лексикалык маанисинен сырткары кыймыл-аракетке карата багыттык мааниге (грамматикалык мааниге) да ээ болду. Кыскасы, сөз лексикалык бирдик катары лексикалык жана грамматикалык маанилердин өзөгүн түзүү менен, пикир алышуунун эң маанилүү куралы катары кызмат аткарат.

§ 3. СӨЗДҮН ЖАСАЛЫШЫ, АНЫН СИСТЕМАЛЫК МҮНӨЗҮ, СӨЗ ЖАНА НЕРСЕ

Ар бир сөз өз алдынча белгилүү бир тыбыштардын бирдигинен жана мааниден турат. Демек, сөздүн жасалышы белгилүү бир тыбыштык бирдикке негизделет, ансыз сөз жок, болушу да мүмкүн эмес. Бирок анын белгилүү бир мааниге ээ болуп турушу талап кылынат. Айталы, *үй, жолборс, карандаш* деген сөздөрдүн ар бири бири экинчисинен айырмаланып, өз алдынча тыбыштык комплекске ээ. Ошол эле маалда *адам жашоочу жай, жырткыч жаныбарлардын бир түрү* жана *жаза турган курал* маанилерин да билдирет. Ал эми *кулайнак, замгари, каймалаң* деген сыяктууларда тыбыштардын курамы бар, бирок эч кандай маани жок, андыктан буларды сөз катары кароого болбойт. Башкача айтканда, кандайдыр бир мааниге негизделбеген (маанини билдире албаган) тыбыштардын туш келди эле курамы сөздү жасай албайт.

Ар бир тилдеги кайсы гана сөз болбосун төмөнкүдөй байланыш-катыштардын үч негизги тибине ээ болуп турууга тийиш: 1) адамдарды курчап турган айлана-чөйрөдөгү көрүнүштөргө, нерселерге, кыймыл-аракетке, сандык жана сапаттык касиеттерге болгон катышы; 2) адамдардын өзүлөрүнүн сезим-каалоолоруна, ойлоосуна (ой-кыялына) карата болгон катышы; 3) тилдин системасындагы башка сөздөргө карата болгон катышы. Демек, сөз тыбыштык комплекс менен маанинин катышынан турган жөнөкөй гана тилдик бирдик эмес, а мындан сырткары жогоркудай системалардын да ажырагыс бирдигинен турган татаал көрүнүш.

Белгилүү бир нерсени атап турган сөз (тыбыштардын курамы) ошол нерсенин кандайдыр бир белги же касиеттеринин түздөн-түз көчүрмөсү эмес. Тагыраак айтканда, нерсе менен аны атап турган сөздүн ортосунда эч кандай табигый байланыш жок, сөз өзү белгилеген нерсенин, ку-

булуштун ж.б. маңызын ачып көрсөтө албайт. Ошондуктан тоо эмне үчүн «тоо» деп, ата эмне үчүн «ата» деп аталат деген өңдүү суроого эч ким жооп бере албайт жана бир эле нерсе ар башка тилде ар кандай тыбыштык комплекстеги сөздөр менен атала берет. М и с а л ы, кыргыз тилиндеги *китеп* – орусча *книга*, немисче *бух*, өзбекче *китоб*, япончо *хон*, кытайча *шу*.

Эгерде нерселердин аталышы алардын кандайдыр бир белги – касиети менен байланышкан болсо, анда бардык тилдерде бирдей аталыш, бирдей тыбыштык комплекстер талап кылынмак, б.а., дүйнөдө бир гана тил жашамак.

Ошондой эле сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшү нерсени күзгү сыяктуу чагылдырып турат деп да түшүнүүгө болбойт. Анткени сөз өзү атап турган нерсенин образы (элеси) эмес, анын туруктуу белгиси.

Айрым бир аныктамаларда сөз нерсенин шарттуу алынган белгиси деген сыяктуу ой айтылып жүрөт. Эгерде сөз нерсеге берилген шарттуу белги же шарттуу аталыш болсо, анда айрым адамдардын сунушу же белгилүү гана адамдар тобунун макулдашуусу боюнча аны өзгөртүүгө болот. Мындай болгондо сөз бирдиктүү түрдөгү пикир алышуу каражатына айлана албас эле, б.а., жалпы элдик мүнөзгө ээ боло албас эле. Ошондуктан сөз – нерсенин шарттуу эмес, түбөлүктүү, туруктуу белгиси.

Демек, сөз айрым адамдардын эрки же каалоосу менен эмес, тарыхый категория катары белгилүү бир тарыхый шарттарда, кырдаалдарда жаралып, анын аталышы жалпы элдик мүнөзгө ээ болот. Ал эми анын өзгөрүшү сөздүн тарыхый өнүгүшүнө байланышкан тилдин объективдүү закон ченемдүүлүгү жана анын элдин кебинде колдонулуш даражасы, ченеми менен шартталып турат. Айталы, «учкуч» сөзү адеп пайда болгондо, бул кесипти атоо үчүн алынган жогорку тыбыштык комплекс кимдир бирөөлөр тарабынан таңууланган эмес. Мында жаңы пайда болгон кесипти атоо зарылдыгынан жалпы элде мурда эле колдо-

нулуп келген (уч+кыч) жана жалпыга бирдей тиешелүү болгон тилдик каражаттар пайдаланылган.

Сөз менен нерсенин ортосунда тикеден-тике, табигый байланыш жок экендигин жогоруда айттык. Бирок мындан сөз менен нерсенин ортосунда таптакыр эле байланыш жок экен деген бүтүмгө келүүгө болбойт. Эгер бул экөө бири-бири менен таптакыр эле байланышпаса, анда биз эч нерсе түшүнмөк эмеспиз, б.а. , сөздөр тыбыштардын кургак жыйындысына гана айланып, пикир алышуу куралынын курулуш материалы болуудан калмак. Ошондуктан буга байланыштуу сөз жана анын маанисинин нерсеге карата болгон карым-катнашы жөнүндө мындай пикирлер айтылып жүрөт: 1) «Маани – бул белгилүү бир тыбыштык комплекстин белгилүү бир нерсе менен болгон байланышы»; 2) «Маани – бул сөз аркылуу нерсенин элестетилиши же сөз аркылуу нерсени элестетип аңдап билүү». Көрүнүп тургандай, бул жагынан алганда, сөз жана анын мааниси менен нерсенин ортосунда ажырагыс байланыш бар. Ошол себептүү бири аркылуу экинчиси түшүнүлөт, туюнтулат. Тагыраак айтканда, сөздүн материалдык (маанилик) жана формалдык (тыбыштык түзүлүшү) кейпи (облиги) аркылуу нерсенин да сырткы түзүлүшү, ички маңызы аң-сезимде кошо чагылдырылат да, сөз, анын мааниси менен нерсенин ортосунда бекем, ажырагыс биримдик пайда болот. Ошондуктан качан нерсе биздин аң-сезимибизге таасир эткенде, ал нерсенин элеси менен кошо аны белгилеген сөз да чагылдырылат. Тескерисинче, качан биз сөздү окуганда же укканда, аң-сезимде аны менен бирге ал атап көрсөткөн тиешелүү нерсенин элеси да кошо чагылдырылат, б.а., бир нерсени түшүнөбүз. Мына ушул байланыш – сөздүн тыбыштык түзүлүшү менен ал атап турган нерсенин аң-сезимде чагылдырылган биримдиги – сөздүн мааниси катары каралат.

Демек, сөз менен нерсенин өз ара карым-катнашы алардын сырткы формалдык түзүлүшү менен материал-

дык негиздеринин адамдардын аң-сезиминде чагылдырылган биримдиги аркылуу шартталат. Дааналап айтканда, сөз менен нерсенин ортосунда маани жатат, дал ушул маани аркылуу алар өз ара байланышып турат.

§ 4. СӨЗ ЖАНА ТҮШҮНҮК

Сөздүн мазмуну кандайдыр бир түшүнүктү билдирүүгө негизделет. Ошондуктан сөздү түшүнүктүн белгиси катары да кароого болот. Бирок сөздүн мааниси – бул сөз менен нерсенин элестеринин бир бүтүндүктөгү биримдиги, байланышы. Сөздүн мааниси ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу ал түшүнүктүн калыптанышынын негизги базасы жана анын өнүгүшүнүн куралы катары кызмат аткарат. Тактап айтканда, сөздүн мааниси – бул түшүнүк жашап туруучу, өнүгүүчү жана пайда болуучу маанилик «форма». Ошондуктан түшүнүк сөздүн маанисине негизделген болот да, айрыкча ал (түшүнүк) материалдык негиздеги сөздөрдүн маанилеринен даана байкалат: *куш, канат, ат, баш, кайык, казан, адам, кабык, айран, келди, бал, беш, сүт, алды, сары, саамай, мал, алма, саат.*

Түшүнүк ошондой эле жогоркудай конкреттүү маанидеги аттарга гана негизделбестен, абстракттуу маанидеги сөздөр аркылуу да берилиши мүмкүн: *капа, акыл, сый, санаа, ой, нарк, муң, кайгы.*

Демек, сөздөгү маани менен андагы түшүнүк өз ара тыгыз байланышта болуп, биринин пайда болушун экинчиси шарттап туруучу бир бүтүндүн составдуу элементтери катары эсептелинет. Бирок түшүнүккө караганда сөз маанилери алда канча өзгөрмөлүү, алда канча көп пландуу көрүнүш. Тагыраак айтканда, түшүнүк дайыма туруктуу, бирөө гана болсо, сөздүн мааниси бир канча болушу мүмкүн. Ошондуктан сөздүн мааниси менен түшүнүк бардык учурда эле дал келе бербейт. Тилде кандайдыр

бир түшүнүктү билдирбеген, бирок лексикалык бирдик катары ар кандай маанидеги сөздөр да бар. Бул жагынан алганда, сөздүн бардык маанилери түшүнүктүн ичине сыйбайт, ал түшүнүккө караганда алда канча кеңири. Ошол себептүү сөз түшүнүктүн чегинен сырткары да маанилерди өз кучагына камтыйт. Айталы, эркетүү, кичирейтүү, сөгүнүү, оройлонуу, жек көрүү маанилериндеги: *кенедейим, эрмегим, кулунум, ант ургур, жерге кир* деген сыяктуу сөздөр менен катар тилде эмоционалдык сезим менен гана байланышкан маанидеги: *ой-ой, о-гоо, бали, бах, ии* деген сыяктуу сөздөр да бар. Мындай эмоционалдык-экспрессивдик маанилер түшүнүктөн сырткары жашайт.

Тилде ошону менен бирге эле эмоционалдык, эрктик сезимдер аркылуу татаалданбаган, маанилик жактан катарланбаган «таза» түшүнүк түрүндөгү сөздөр да кездешет. Мындай сөздөр, негизинен, терминдер болуп эсептелет: *кислород, водород, планета, электрон, фонема, морфема, парламент* ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, сөз менен түшүнүктүн өз ара карым-катнашы сөздүн мааниси, түшүнүктүн белгиси, анын негизи катары келгендигине негизделет. Ошондуктан ал (сөздүн мааниси) кандайдыр бир түшүнүк жөнүндө адамдардын аң-сезимине таасир берүүчү каражат, негиз катары эсептелет.

С Е М А С И О Л О Г И Я

§ 5. СЕМАСИОЛОГИЯ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Семасиология – (гр. *Semasia* – «маани» жана *logos* – «окуу», «илим») тилдик бирдиктердин маанилерин окуп-үйрөтүүчү лексикологиянын негизги бир тармагы.

Сөз маанилери, алардын өз ара карым-катнашы, сөз маанилеринин структурасы, түрлөрү, сөз маанилеринин кеңейиши жана өнүгүшү өңдүү маселелер семасиологиянын негизги изилдөө объектилери болуп саналат.

Демек, семасиологияда тилдин эң башкы бирдиги болуп эсептелген сөздүн маанилери борбордук маселе катары каралат. Мындан сырткары, грамматикалык бирдиктер – морфология, грамматикалык ар түрдүү формалар, сөз айкашы жана сүйлөмдүн да айрым бир маанилик жактары семасиологиялык планда иликтелет.

Семасиологияда сөз маанилерин изилдөөнүн маселелери, багыттары ар кандай мүнөздө болушу мүмкүн. Мындай маселелердин бири сөздөгү маанилердин өз ара байланышын, катышын, алардын пайда болуу жолдорун, булактарын жана колдонулуш өзгөчөлүктөрүн окуп-үйрөнүү. Анткени сөздөр нерселерди, көрүнүштөрдү, кыймыл-аракеттерди ж.б. атап гана көрсөтпөстөн, алардын айрымдары башка сөздөр менен окшош же жакын маанилерде келсе, айрымдары өз ара карама-каршы маанилеш катышта болот. Ошондой эле кээде бир эле сөз же тыбыштык бир эле комплекс аркылуу бир нече маанилердин берилгендигин көрөбүз.

Сөздөрдүн ортосундагы мындай ар түрдүү маанилик катыштар ар бир сөздүн жеке өз алдынча турган маани-

лери аркылуу эмес, алардын өз ара байланышына карай же конкреттүү бир контекст аркылуу гана аныкталат. М и с а л ы, *тайыз – терең, так – жуп, кыбыр – шам-дагай, чоң – кичине жана кубаныч – сүйүңүч, эс – акыл, жыйынтык-тыянак, ээрчиме – оома, сүрдөдү – апкаарыды, чырайлуу – өңдүчү – түстүчү* ж.б. деген сыяктуу сөздөрдүн карама-каршы же жакын маанилери жогоркудай алардын өз ара байланышына карай чечилет. Бирок мындай сөздөрдүн контексттик маанилери бардык учурда бири-бирине дал келе бербейт. Мисалы, *тайыз көл – терең көл, тайыз суу – терең суу, чоң үй – кичине үй же кубанычы койнуна батпады – сүйүңүчү койнуна батпады*; эстүү адам – акылдуу адам деген сыяктуу белгилүү бир контексттерде өз ара карама-каршы же окшош маанилештик катышта келгени менен, башка бир контекстте, башка бир сөз оромдорунда алардын ортосундагы жогоркудай маанилик катыштар дайым эле сактала бербейт. Мисалы, *терең мазмундуу сөз же айыл ичинде кадыры чоң* деп айтканыбыз менен, *тайыз мазмундуу сөз же айыл ичинде кадыры кичине* деген түрдө каршы мааниде колдонулушу мүнөздүү эмес. Ушул сыяктуу эле, *Наристенин төрөлүшү биздин үйдү чексиз кубанычка бөлөдү – Наристенин төрөлүшү биздин үйдү чексиз сүйүңүчкө бөлөдү же акылы терең адам – эси терең адам* дегенде да «кубаныч» менен «сүйүңүч», «акылы» менен «эси» бирин экинчиси толук алмаштыра албайт. Демек, сөздөрдүн өз ара катыштык мүнөзү контекстке байланыштуу ар кандай болот. Ошондуктан сөздөрдү колдонууда алардын катыштык жана контексттик маанилери бирдей даражада эске алынат.

Ошентип, сөздөрдүн маанилеринин окшоштугун, айырмачылыгын, карама-каршылыгын талдоо жана аларды лингвистикалык нормага ылайык омоним, синоним, антоним деген сыяктуу топторго бөлүштүрүү семантикалык системанын чегинде ишке ашат.

Сөздөрдүн көпчүлүгү өзүлөрүнүн маанилик түзүлүшү боюнча ар түрдүү жана көп пландуу келет. Тактап айтканда, сөздөр өз алдынча турганда, лексикалык бирдик катары жеке-жеке маанилерге ээ болуп турганы менен, пикир алышуу процессинде, б.а., сүйлөмдүн карамагына түшкөндө, негизги лексикалык маанилеринен сырткары контексттик кошумча маанилерге да ээ болуп калышы толук ыктымал. М и с а л ы: *Жаркыраган чырагым! Атаң сени тааныды.* Мындагы чырагым деген сөз төмөнкүдөй маанилерден турат: а) бала маанисинде, б) өтмө мааниде жана в) эмоционалдык мааниде.

Сөздөгү жогоркудай кошумча маанилер, алардын түрлөрү (сөздүн грамматикалык, өтмө, эмоционалдык ж.б. маанилери), ар бир түрүнүн маани бөтөнчөлүктөрү, жасалуу, пайда болуу жолдору, стилдик мүнөздөрү деген сыяктуу маселелер да семасиологиянын негизги объектисине кирет.

Жыйынтыктап айтканда, семасиология сөз маанилери жөнүндөгү илим же окуу катары: 1) сөздүн семантикалык структурасы, б.а., сөздүн көп маанилүүлүгү; 2) сөз маанилеринин өз ара катыштары, б.а., алардын омонимдик, синонимдик жана антонимдик катыштары; 3) сөздүн маанилеринин түзүлүшү, б.а., сөздүн лексикалык маанилери менен анын кошумча маанилери, алардын түрлөрү (эмоционалдык, өтмө, грамматикалык ж.б.) жөнүндөгү маселелерди талдайт, изилдейт.

§ 6. СӨЗ ЖАНА АНЫН МААНИЛЕРИ

Сөз – тилдин эң маанилүү бирдиги. Анткени ал тилдин башка бирдиктеринин негизи жана курулуш материалы болуу менен, пикир алышуунун негизги каражаты катары кызмат аткарат. Ошондуктан сөз тил илиминин фонетика, морфология, синтаксис сыяктуу негизги тармактарынын предмети катары окуп-үйрөнүлөт.

Сөз тилдин башка бирдиктеринен (фонема, морфема ж.б.) өзүнүн семантика-структуралык табияты боюнча төмөнкүдөй белгилери боюнча айырмаланат:

1) Фонетикалык жактан жабдылышы, б.а., конкреттүү алынган тилдин фонетикалык түзүлүшүнүн ички закон ченемдүүлүгүнө негизделген тыбыштык комплекс аркылуу уюшулушу; 2) мааниси боюнча тарыхый жактан калыптанышы, б.а., бир тилде сүйлөгөн адамдардын ар бир мүчөсү үчүн бирдей даражадагы түшүнүккө ээ болушу; 3) лексика-грамматикалык жактан белгилүү бир сөз түркүмүнө тиешелүү болушу, ошол өзгөчөлүгүнө байланыштуу морфологиялык жана синтаксистик белгилүү бир касиеттерге ээ болуп турушу.

Мына ушул белгилердин жыйындысы, бир жагынан, сөздүн табиятын аныктоонун, экинчи жактан, аны тилдик башка бирдиктерден айырмалоонун белгиси катары эсептелет.

Сөздүн курулуш материалы тыбыштар экендиги белгилүү. Буга байланыштуу, сыртынан караганда, сөздөр бир нече тыбыштын тизмегинен пайда болгон кубулуш катары гана кабыл алынат. Бирок тыбыштардын туш келди эле тизмеги сөз боло бербейт, б.а., кандайдыр бир түшүнүктү (маанини) билдирген тыбыштык комплекс гана сөз боло алат. Демек, белгилүү бир тыбыштык тизмексиз сөздү угууга же жазууга кандай мүмкүн болбосо, ошондой эле белгилүү бир мазмунга негизделбеген тыбыштардын кургак жыйындысынан кандайдыр бир маанини түшүнүүгө болбойт.

Ошентип, ар кандай сөздүн эки – ички жана тышкы жагы болот. Сөздүн сырткы жагы – бул анын тыбыштык составы, тыбыштык көрүнүшү; ички жагы – анын мааниси. Сөздүн тыбыштык жагын анын формасы, ал эми маанисин анын мазмуну катары кароо абзел. Кыскасы, сөз эки негиздин – форма менен мазмундун – ажырагыс бир-

дигинен турат. Ушундан улам сөзгө төмөнкүдөй аныктама берүүгө болот:

Бир нече тыбыштын тизмегинен туруп, кандайдыр бир маанини билгизген жана тилде өз алдынча бөлүнбөс бир бүтүн нерсе катары колдонулган кептин кичине бирдиги сөз деп аталат.

Сөздүн мааниси – абдан татаал көрүнүш. Тилдеги сөздөр маанилик жактан да, аткарган кызматтары боюнча да ар түрдүү болот. Сөздөр маанилик жактан негизги жана көмөкчү болуп эки топко бөлүнөт. Негизги сөздөргө заттардын, кубулуштардын, окуялардын, сындык белгилердин, иш-аракеттердин атоосу болуп эсептелген сөздөр жатат. Көмөкчү сөздөргө өздөрүнө таандык атоо маанилери жок, сүйлөмгө мүчө боло албаган, тек гана ар түрдүү грамматикалык маанилерди билдирүүчү сайын, чейин, үчүн, да деген сыяктуу сөздөр кирет.

Тилдеги сырдык сөздөр ички сезимди билдиргени менен, бир нерсени атап көрсөтө албайт. Чынында эле *ух, ох, тс! Кан!* десек, мындагы сырдык сөздөрдүн биринчи, экинчиси чарчагандык, үчүнчүсү талап кылуу, төртүнчүсү өкүнүү сезимдерин билдиргендиги ырас. Бирок алар атооч менен этиштер сыяктуу белгилүү атоо маанисиндеги түшүнүктү билдире албады.

Функциясы жагынан ат атоочтор да сырдык сөздөр сыяктуу атоо маанисине ээ эмес. Булар атоо маанисине ээ сөздөрдүн ордуна колдонулуп, алардын көрсөткүчү катары кызмат аткарат. Ошондуктан ат атоочтордун мааниси контекст аркылуу гана ачылат. Контексттен сырткары турганда анын маанисин түшүнүү мүмкүн эмес. М и с а л ы: *Ал бугун бул жумушту сага тапшырды.* Аталган сүйлөмдүн кандай контекстте айтылганын же жазылганын билбеген окуучу же угуучу бул сүйлөмдөн белгисиз бирөөнүн белгисиз бир жумушу белгисиз бирөөгө тапшырганынан башка эч нерсе түшүнө албаган болор эле. Анткени сүйлөмдөгү

ал, бул, сага деген ат атоочтордун кандай сөздөрдүн ордуна колдонулгандыгы белгисиз.

Ошентип, тилдеги сөздөр өзүлөрүнүн маанилеринин ар түрдүүлүгүнө карай спецификалык ар кандай өзгөчөлүктөргө ээ. Мына ушул бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу алар өз ара төмөнкүдөй топторду түзөт.

1. Биринчи топко өз алдынча турганда толук мааниге ээ болгон сөздөр кирет да, алар тилдин лексикалык курамынын эң негизги бөлүгүн түзөт. Мындай сөздөр өзүлөрүнүн лексика-семантикалык табияты боюнча ар түрдүү мүнөздө болуп, өз ара да төмөнкүдөй бир катар топчолорго бөлүнөт: а) заттардын, көрүнүштөрдүн, түшүнүктөрдүн, ар кандай кубулуштардын атын (*бак, таш, уйку, жаан, булут, бакыт, ай, жыл*); б) кыймыл-аракетти (*окуу, иштөө, жазуу, ойноо, чуркоо, алуу, жөнөө*); в) нерселердин жана кыймыл-аракеттин белгилерин (*бийик, чоң, тез, ылдам, калың, суюк, жай, ачык, жакшы*); г) нерселердин санын, катарын (*беш, үч, биринчи*) билдирген сөздөр.

2. Толук маанилүү сөздөрдүн ортосундагы ар түрдүү грамматикалык катышты билдирген жана сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруучу, ошол эле сөзгө кошумча маани киргизүүчү сөздөр: *аркылуу, чейин, жөнүндө, үчүн, карай, дейре, да, жана, бирок, анткени, го, гана, абдан* ж.б.

3. Сүйлөмдө айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн мамилесин билдирген сөздөр: *албетте, мүмкүн, сыягы, демек, биринчиден, тилекке каршы, чындыгында* ж.б.

4. Адамдардын ички сезимин, эмоциясын, ар кандай эрктик мамилесин билдирген сөздөр: *ах! ух! Баракелде! Бали! Пай-пай! Так-так! Кагылайын! Апей! Кокуй!* ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, сөздүн мааниси айрым учурда тигил же бул нерсеге, анын сандык жана сапаттык белгилерине, кыймыл-аракетине тиешелүү болсо, башка учурда сөздөрдүн ортосундагы семантика-грамматикалык

катышына, үчүнчү учурда сүйлөөчүнүн айтылып жаткан ойго карата мамилесине, төртүнчү учурда ички сезимге, эмоцияга тиешелүү болот. Ошондуктан аларды лексика-грамматикалык жалпылыктарына жана семантика-функционалдык аткарган милдеттерине карата: 1) маани берүүчү сөз түркүмдөрү, 2) кызматчы сөздөр, 3) киринди же модаль сөздөр, 4) сырдык сөздөр деген төрт топко бөлүштүрөбүз.

Биринчи топтогу сөздөр (маани берүүчү сөз түркүмдөрү) тилде аткарган кызматы, мааниси жагынан семиологиянын предмети катары каралып, ал өз ичине сөз маанилери жана анын түрлөрү, сөз маанилеринин структурасы, сөз маанилеринин өнүгүшү жана анын жолдору, лексикалык системадагы сөз маанилеринин орду сыяктуу маселелерди камтыйт. Ал эми калган топтор (кызматчы, киринди жана сырдык сөздөр) лексикология үчүн негизги маселе болуп эсептелбейт. Ырас, лексикалык бирдик катары алар жөнүндө белгилүү даражада лексикологияда да сөз болот. Бирок бул топтогу сөздөрдө лексикологиялык белги-касиетке караганда грамматика-функционалдык белги-касиеттер алда канча басымдуулук кылгандыктан, алар лексикологиянын негизги объектиси боло албайт. Андыктан бул жерде алардын лексика-грамматикалык табияты аркылуу мүнөздөлүүчү спецификалык өзгөчөлүктөрүнө токтоло кетүү максатка ылайыктуу.

Сөз түркүмдөрү лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай маани берүүчү жана маани бербөөчү болуп, эки чоң топко бөлүнөт. Сөздөрдүн маани берүүчү тобуна лексикалык мааниге ээ боло алган зат атооч, сын атооч, сан атооч, тактооч, этиш кирет. Ал эми маани бербөөчү топко өзүнчө жеке турганда конкреттүү лексикалык маанини билдире албаган сөздөр кирет. Алар негизги сөз түркүмдөрүнө ар түрдүү кошумча маани берүү үчүн кызмат кылат. Кыскасы, «грамматикалык мааниде колдонуу менен, баштапкы формасын өзгөртүп, мүчө

сыяктуу бүтүн сөздүн бөлүгүн сактап калган»¹ мындай сөздөр кызматчы сөздөр деп аталат.

Кызматчы сөздөр өзүлөрүнө мүнөздүү болгон жогоркудай белги-касиеттери боюнча жалпылыкты түзгөнү менен, алардын ар бири грамматикалык жана функционалдык жактан өз алдынча спецификалык бөтөнчөлүктөргө да ээ.

«Жандоочтор сырткы түрү жагынан сөзгө окшогон менен, өз алдынча турганда белгилүү бир түшүнүктү бере албайт. Сүйлөм тизмегиндеги сөздөрдү өз ара байланыштыруу үчүн кызмат кылат, бири-биринин грамматикалык маанилерин толуктайт, тактайт»². Ошондой эле «жандоочтор өзгөчө сөз түркүмү катары эсептелбейт, алар грамматикалык каражаттардын гана функциясында колдонулат»³. Буга байланыштуу айрым бир грамматикаларда жандоочтор «өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ болбогон сөз-мүчөлөр»⁴ катары да каралып жүрөт.

Ал эми «байламталар кандайдыр бир лексикалык мааниге ээ эмес, ошондуктан өзүнчө колдонулбайт, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албайт, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү өз ара байланыштыруу үчүн кызмат кылат. Ошол себептүү алар кызматчы сөздүн тобуна кирет»⁵. Ушул сыяктуу эле бөлүкчөлөр да конкреттүү толук мааниге ээ эмес, абстракттуу грамматикалык мааниге ээ. Алар сүйлөмдөгү айрым сөздөргө, сөз айкаштарына же бүтүндөй сүйлөмгө ар түрдүү кошумча маанилерди берет»⁶.

¹ Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. «Илим», Фрунзе. 1990. 475–476-беттер.

² Ошондо эле, 476-бет.

³ И.А. Батманов. Части речи на киргизском языке. Журнал. «ВЯ» 1955, № 2: 73-бет.

⁴ Н.П. Дыренкова. Грамматика ойротского языка. М. – Л., 1940, 215-бет.

⁵ Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1980. 500-бет.

⁶ Ошондо эле. 510-бет.

Ошентип, кызматчы сөздөр өз алдынча лексикалык бирдик катары атоо маанисине же семантикалык бүтүндүккө ээ боло албаган мүнөзүнө байланыштуу алардын табияты, негизинен, грамматикалык-функционалдык өзгөчөлүктөрү боюнча аныкталат. Бул жагынан алганда, кызматчы сөздөр, жогорудай баяндалгандай, толук маанилүү сөздөрдү өз ара байланыштырып, алардын ортосундагы ар кандай грамматикалык катыштарды, семантикалык жактан кошумча маанилерди билдирет. Мындай функцияларына карата алар көпчүлүк түркологиялык адабияттарда «Сөз – аффикстер» же «грамматикалык каражат» деген терминдер менен аталып, сөз өзгөртүүчү формалардын эквиваленти катары каралган. Бирок кызматчы сөздөр менен сөз өзгөртүүчү формаларды (мүчөлөрдү) окшош кароого болбойт. Анткени фонетикалык жана грамматикалык жактан алганда, алар сөз өзгөртүүчү формалардан төмөнкү белгилери боюнча айырмаланып турат:

1. «Ар бири баштагы бүтүн сөздүк белгисин сакташып, (кызматчы сөздөр айрым толук маанилүү сөздөрдүн грамматикалык маанилеринин өнүгүшүнөн келип чыккан деп каралат – А.С.) негизги компоненттерден тыбыштык сөз катары ажыратылып айтылат. Ал эми мүчө болсо айкашкан сөздөрү менен бирге айтылат. Бирок экөө тең лексикалык мааниге ээ эмес.

2. Маани бербөөчү сөздөр морфологиялык жактан уңгу, мүчөгө ажыратылбаган өзүнчө турган сөз болгондуктан, үндөштүк законуна баш ийбейт. Мүчөлөр менен айкашпайт. Мүчөлөр болсо тыбыштык составы жагынан жалганган сөзүн ээрчип, үндөштүк законуна баш ийет.

3. Маани бербөөчү сөз түркүмдөрү бүтүн сөздүк касиетин сакташып, дайыма басымды кабыл алышат»¹.

Ушул эле маалда кызматчы сөздөр менен толук маанилүү сөздөрдүн ортосунда төмөнкүдөй жалпылыктар да бар:

¹ Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1980, 476-бет.

1. Толук маанилүү сөз сыяктуу сырткы түзүлүшү боюнча белгилүү бир туруктуу мүнөздөгү тыбыштык комплекске ээ.

2. Функционалдык жактан грамматикалык бирдиктерди өз ара байланыштырып, алардын ортосундагы маанилик катыштарды билдиргенине байланыштуу сөз катары табияты грамматикалык мааниси аркылуу аныкталганына карабастан, кызматчы сөздөрдүн айрымдары белгилүү бир даражада маанилик бүтүндүктү сактап турган да болот. М и с а л ы: *ары, бери, көздөй, карай* – орундук, мейкиндик, багыттык маанилер; *өтө, абдан* – күчөтүү мааниси; *кийин, мурун, соң, илгери* – мезгил мааниси ж.б.

3. Кызматчы сөздөрдүн системасында грамматикалык жактан аткарган кызматтары боюнча алардын (кызматчы сөздөрдүн) ар бири өз алдынча сөз түркүмү катары каралат.

Ошентип, кызматчы сөздөр кайсы бир белгилери боюнча сөз формаларынан айырмаланса, кайсы бир белгилери боюнча толук маанилүү сөздөр менен жалпылыкка ээ. Мындай айырмачылык менен жалпылык кызматчы сөздөрдү кадыресе маани берүүчү сөз түркүмдөрүнө жакындаштырат жана аларды сөз формалары менен параллель коюуга жол бербейт. Бирок, ошентсе да, кызматчы сөздөрдү лексикалык мааниге ээ сөздөр менен бирдей кароого да болбойт. Бул алардын лексикалык толук маанидеги сөздөрдөн болгон төмөнкүдөй лексика-семантикалык жана грамматикалык бир катар принципалдуу айырмачылыктары менен түшүндүрүлөт:

1. Лексика-семантикалык жактан өз алдынчалыкка ээ эмес, ошондуктан өз алдынча сөз айкашынын компоненти, сүйлөмдүн мүчөсү катары келе албайт.

2. Жаңы сөздөрдүн жасалышына (аффиксациялык, синтаксистик жана семантикалык жолдор аркылуу) негиз боло албайт.

3. Толук маанилүү сөздөрдөй грамматикалык тигил же бул категорияга ээ эмес, б.а., сөз өзгөртүүчү категориялардын форма-көрсөткүчтөрү менен өзгөрбөйт.

4. Толук маанилүү сөздөрдөй контексте түрлөнүп кошумча маанилерге (өтмө, эмоционалдык, грамматика-категориалдык ж.б.) ээ боло албайт.

5. Кызматчы сөздөрдүн сөз түркүмү катары өз ара топторго бөлүнүшү толук маанилүү сөздөрдөй алардын лексика-грамматикалык маанилерине эмес, а грамматикалык айрым бир маанилерине гана негизделет. Ошондуктан терминдик аталыштарына да грамматикалык-функционалдык маанилерине негиз болгон. Айталы, алар толук маанилүү сөздөрдү жандап айтылуу функциясына карата «жандоочтор», грамматикалык бирдиктерди өз ара байланыштыруу функциясына карата – «байламталар» ж.б. деген терминдик аталыштарга ээ болгон.

Демек, кызматчы сөздөрдүн жогорудагыдай аларды толук маанилүү сөздөр сыяктуу лексикологиянын объектиси катары кароого мүмкүндүк бербейт. Анткени алардын лексикологиялык табиятына караганда грамматикалык табияты алда канча басымдуу. Ошондуктан кызматчы сөздөр өз табиятына, өзгөчөлүгүнө ылайык тил илиминин грамматика бөлүмүндө каралууга тийиш.

§ 7. СӨЗ МААНИЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ

Сөз мааниси объективдүү дүйнөдөгү көрүнүштөрдүн, нерселердин адамдын аң-сезиминде түшүнүк катары чыгарылдырылышы менен түздөн-түз байланышкан белгилүү бир тыбыштык комплекстин өз ара бирдигинин негизинде уюшулат. Бул – сөздүн алгачкы, негизги мааниси. Бирок сөз ушул алгачкы маанисинен сырткары жаңы, кошумча атоолорго ээ болуп, маанилик жактан кеңейет да,

натыйжада, бир эле сөз өз ара байланыштагы бир канча маанилерге ээ болуп турат. Мисалы, **жер** азыркы кыргыз тилинде өз ара семантикалык байланыштагы төмөнкүдөй маанилердин системасынан турат. 1. Планетанын аты. *Жер өз огунда айланат.* 2. Кургактык. *Коңурсуп топурак жыттанган берекелүү жерим, мейкин талаам.* (Ч.А.) 3. Планетанын үстүңкү катмары, кыртыш, топурак. *Дыйкандын күңү жер менен* (макал). 4. Айдоо, жайыт. *Айдоо жерлердин үчтөн экисине кызылча, үчтөн бирине гана эгин себилди.* 5. Өлкө, мамлекет, мекен. *Люба кыргыз жеринин сулуулугуна көпкө чейин суктанып жүрдү.* (Т.С.) 6. Орун, жай, аралык. *Бул жерге жакында эле көчүп келгенбиз* (М.Э.). *Тууган жердин топурагы алтын* (макал). 7. Дененин айрым бөлүгү. *Кайсы жериң ооруса, жаның ошол жерде* (макал).

Сөз маанисине өзүнүн объективдүү атоо функциясынан сырткары ар кандай нерселерди, көрүнүштөрдү субъективдүү баалоо же эмоционалдуулук да мүнөздүү (*бала – балакай, балажан, кулунум, чолпонум*). *Кечээ гана тиги кырда жок эле, кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш.* (А.О.) *Көр оокатка калп айтып, кузгундар жүрөт сорунуп.* (Т.) *Алда айланайын байкуш апакем ай! Ай сайын акча салам деп, кара жанын карч уруп...* (А.С.) *Оо! Арстандар! Күлүк күңүндө, шумкар тушунда дейт, жигит пери Шармерден колдосун, кана эмесе, жоого аттангыла менин жаш жүрөк шумкарларым!* (Т.К.)

Сөз турмуштагы ар кандай түшүнүктөрдү, көрүнүштөрдү, кыймыл-аракеттерди түз мааниде гана атап көрсөтпөстөн, аларды өтмө-образдуу мааниде да мүнөздөп, сүрөттөп көрсөтөт. Мындай маани сөздүн түз мааниси аркылуу пайда болот да, аны менен маанилик жалпылыгы боюнча тыгыз байланыш түзөт. Ошондуктан сөздөгү өтмө маанинин түшүнүлүшү, негизинен, контекстке көз каранды болуп, түз маани менен болгон тыгыз байланыштуулугу аркылуу гана шартталып турат.

М и с а л ы, *Түн суук, кыш ышкырат, үйлөрдү ачып, ой-кырга дубана күмүш чачып.* (А.О.) *Уңулдап ыйлап бараткан мотор бир маалда онтоп ийип, калчылдап барып үзүлдү.* (Ч.А.) *Аскалуу тоолордун койну толгон алтын.* (Ж.С.) *Ошол жылы Гүлсарынын жылдызы жаркылдап чыга келди.* (Ч.А.)

Тилде жогоркудай өтмө маанилер сөздөрдүн семантикалык жактан колдонулуш чөйрөсүнүн кеңейишинин эң активдүү да, ийкемдүү да жолу катары адамдардын турмуштук көрүнүштөргө карата көркөм ой жүгүртүүсүнөн келип чыккан ассоциациялык маанилерди сөз аркылуу туюнтуунун негизги амалдарынын бири болуп саналат.

Сөздүн мааниси турмуштагы объективдүү нерселердин, көрүнүштөрдүн конкреттүү аттарына (*бала, чымчык, гүл, кой, китеп*), алардын кыймыл-аракетине (*ойноду, учту, ачылды, жайылды*) же сандык, сапаттык белгилерине (*кичине, кызыл, көп, жакшы*) гана негизделбестен, объективдүү дүйнөдө кездешпеген, адамдардын аң-сезиминде гана жашоочу *бакыт, жашоо, уйку, кубаныч, азап, кайгы, таарыныч, айла, амал* деген сыяктуу абстракттуу түшүнүктөрдүн аттарына да негизделет.

Сөздүн мааниси бири-бири менен тыгыз байланыштагы лексикалык жана грамматикалык белгилердин бирдигинен турат. Анткени сөздүн лексикалык мааниси жеке алынган заттардын, нерселердин, кыймыл-аракеттердин атоо формасы катары грамматикалык маанилерден (грамматикалык маанинин формаларынан) сырткары негизги функциясы болгон пикир алышуу каражатына айлана албайт. Ал эми лексикалык маани аркылуу туюндурулуучу мазмунсуз грамматикалык маани жөнүндө сөз кылууга болбойт.

М и с а л ы, *чымчыктын балапаны же шаарга барам* деген сөз айкаштарындагы бир заттын экинчи затка тиешелүү болушун жана кыймыл-аракеттин белгилүү бир орунга багытталышын билдирүүчү коммуникативдик

мүнөздөгү мазмунду андагы **-нын, -ы жана -га, -ым** формалары туюндурган грамматикалык маанилерсиз берүүгө мүмкүн эмес. Ошондой эле грамматикалык жогоркудай формалар белгилүү бир материалдык негизге таянылбаган, мазмунсуз, эч кандай мааниге ээ боло албайт.

Демек, сөздүн грамматикалык жана лексикалык маанилери бирин экинчиси маанилик жактан толуктап туруучу өз ара тыгыз байланыштагы көрүнүш. Бирок аларды жекече алганда маанилик табияты боюнча бири биринен айырмалуу. Тагыраак айтканда, лексикалык маани сөздүн жеке маанисине негизделсе, грамматикалык маани жеке маанилердин лексика-грамматикалык жалпылыгына негизделген анын бүтүндөй бир тобуна тиешелүү маани. **М и с а л ы, мектеп** – окуучулар окуй турган орун, жай. **Балык** – сууда жашоочу канат сыяктуу калкандары бар жаныбар. Мындай ар бир заттын же көрүнүштүн өзүнө гана тиешелүү маани сөздүн лексикалык мааниси катары каралат. Ал эми грамматикалык маани сөздүн жогоркудай жеке маанисине эмес, *мектеп, балык, гүл, жылкы, бала ж.б.* деген сыяктуу жандуу жана жансыз заттардын бүтүндөй тобуна тиешелүү маани болуп, алардын мына ушундай заттык мааниси зат атооч сөз түркүмүнүн системасында каралышын шарттайт.

Мына ушундайча сөз маанилери өзүнүн табияты боюнча ар түрдүү реалдуу жана субъективдүү факторлорго негизделип, структуралык жактан ары татаал, ары көп пландуу мүнөзгө ээ. Демек, сөз маанилери өзүнчө бир системаны түзүп, алардын (сөз маанилеринин) ар бири өзүлөрүнүн речте колдонулуш мүнөзү, маанилик структурасы жана табияты боюнча бири-биринен айырмаланып турат. Ошонун эле өзүндө биринин пайда болушун экинчиси шарттап туруучу, биринин табияты аркылуу экинчиси аныкталуучу өз ара тыгыз байланыштагы бир бүтүндүн составдуу элементтери катары каралуучу специ-

фикалык өзгөчөлүктөрүнө карата аларды төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот:

- 1) Сөздүн лексикалык жана грамматикалык мааниси;
- 2) сөздүн конкреттүү жана абстракттуу мааниси;
- 3) сөздүн түз жана өтмө мааниси;
- 4) сөздүн эмоционалдык мааниси;
- 5) сөздүн көп маанилүүлүгү.

§ 8. СӨЗДҮН ЛЕКСИКАЛЫК ЖАНА ГРАММАТИКАЛЫК МААНИСИ

Бир тилдин системасындагы сөздөр ошол тилдин фонетикалык түзүлүшүнүн ички закон ченемдүүлүгүнө ылайык белгилүү бир тыбыштык комплекс менен түздөн-түз байланышкан тигил же бул түшүнүккө тиешелүү болуп, ошол түшүнүктүн атоо формасы катары ар бири жеке лексикалык мааниге ээ болуп турат. Мына ушул жекече маани ар бир сөздүн тилдин лексикалык системасында жашап турушун шарттап туруучу негиз катары эсептелинсе, экинчи жактан, аны башка сөздөрдөн айырмалоочу белгиси да болуп саналат.

Лексикалык маани сөздүн жеке алынган мааниси катары сөз маанилеринин башка түрлөрүнөн төмөнкүдөй бир катар факторлордун негизинде айырмаланып турушу мүмкүн: а) лексикалык маанилеринин жалпылыгы боюнча бирдей топтогу сөздөрдүн системасына тиешелүүлүгү; б) кандайдыр бир түшүнүк менен тикеден-тике байланышкан тыбыштык комплекстин бирдигинен турган белгилүү бир мааниге ээ болушу; в) ошол маанинин бир тилге тиешелүү коллективдин бардык мүчөлөрү үчүн бирдей түшүнүлүшү; г) белгилүү бир функцияга ээ болушу, б.а., тилдин лексика-семантикалык системасындагы орду – башка маанилер менен байланыш-катышы (омонимдик, синонимдик, антонимдик).

Лексикология, негизинен, кандайдыр бир түшүнүк жөнүндө (зат, нерсе, көрүнүш, кыймыл-аракет ж.б.) маалымат берүүчү касиетке ээ болгон толук маанилүү сөздөр жөнүндөгү окуу. Тилдин лексикалык курамындагы мындай сөздөр өзүлөрүнүн лексикалык маанилеринин жалпылыгына карата заттын же көрүнүштүн, түшүнүктүн аттарын билдирүүчү сөздөр, заттын кыймыл-аракетин билдирүүчү сөздөр, заттын же кыймыл-аракеттин ар түрдүү белги-касиетин билдирүүчү сөздөр ж.б. деген сыяктуу өз ара топторго, класстарга бөлүнөт.

Ал эми сырдык сөздөр, кызматчы жана модалдык сөздөр, жогоруда белгиленгендей, кандайдыр бир түшүнүктү билдире албайт же түшүнүктү билдирүү касиетине ээ эмес. Алардын лексикалык мааниси ошонун эле өзүндө грамматикалык маани да болуп эсептелет. Ошондуктан мындай сөздөрдүн маанилик табияты, кепте аткарган функциясы лексикологияга караганда грамматикада кеңири аныкталат.

Ал эми толук маанилүү сөздөрдүн бүтүндөй системасын түзүп турган жогоркудай сөз топторунун ар бири айрым алынган конкреттүү тилдин грамматикалык ички закон ченемдүүлүгүнө байланыштуу өзүнө тиешелүү болгон белгилүү бир формаларга жана маанилерге ээ болуп турат. Сөздөгү мына ушул форма жана маанинин бири-бири менен шартташкан түрдөгү байланышкан бирдиги лексема деп аталат.

Демек, сөздүн лексикалык мааниси түшүнүк менен анын предметтүүлүгүнө негизделген байланыш-катыштын жөнөкөй көрүнүшү эмес. Сөздүн лексикалык маанисинин уюшулушунда анын тилдин лексикалык системасындагы алган орду да негизги мааниге ээ. Анткени адамдардын ортосундагы өз ара пикир алышуу процессинде сөздөр кандайдыр бир предметтүүлүккө ээ болгон топтогу сөздөргө мүнөздүү тигил же бул формада белгилүү бир түшүнүктү билдирген лексема түрүндө келет.

Мына ушул жагынан алганда, сөздүн лексикалык мааниси структуралык мүнөзү боюнча белгилүү бир мазмун менен грамматикалык маанинин бирдигинен турган татаал маани түрүндө келет. Бирок сөздүн бири-бири менен тыгыз байланыштагы бул маанилери өзүлөрүнүн табияты боюнча спецификалык төмөнкүдөй бир катар бөтөнчүлүктөргө ээ.

Сөздүн грамматикалык мааниси анын лексикалык маанисине караганда алда канча абстракцияланган, жалпыланган маани, б.а., сөздүн лексикалык мааниси анын керт башына гана таандык болгон жеке мааниси аркылуу аныкталса, грамматикалык маани сөздөрдүн лексика-грамматикалык жалпылыгына негизделген алардын бүтүндөй бир тобуна тиешелүү маани. **М и с а л ы**, **Калпак** – жука ак кийизден жасалган улуттук баш кийим. **Карандаш** – ичке жыгач таякчанын ичине графиттен өзөк салынган жазуу үчүн колдонулуучу курал. **Кара** – түстүн бир түрү, актын карама-каршысы. **Кетти** – кандайдыр бир пункттан экинчи бир пунктка карай багыт алган адамдардын, жандуу заттардын кыймыл-аракети. Булар – сөздүн ар бирине тиешелүү болгон лексикалык жеке маанилери.

Сөздөрдүн мына ушундай жеке маанилеринин негизги белгилери боюнча бирдей же окшоштугуна байланышкан жалпы маанилери да болушу мүмкүн. **М и с а л ы**, *бала, үй, бак, жылкы, гүл, стол, жер* ж.б. сөздөрдүн ар бири жогоркудай өзүнчө бири-биринен айырмаланган жекече мааниге ээ болсо, грамматикалык мааниде алардын ар биринин жекече мааниси эмес, жалпыланган, б.а., заттын атын билдирүү мааниси көңүлгө алынат да, ушуга окшогон заттын, нерсенин, окуянын, кубулуштун атын билдирген сөздөрдүн бүтүндөй жыйындысы зат атооч деп аталган сөз түркүмүнүн системасында каралат. Ушундай эле *ак, кызыл, чоң, ичке, жакшы, катуу* деген сыяктуу сөздөрдүн жалпы мааниси – заттын өң-түсүн, сапаттык

белгисин билдирүү. *Кетти, келди, уктады, жатты* деген сыяктуу сөздөрдүн жалпы маанилик белгиси – заттын кыймыл-аракетин билдирүү. Сөздөрдүн мына ушундайча лексикалык маанилеринин жалпылыгына карата топторго бөлүнүшү алардын грамматикалык маанилеринин аныкталышынын негизги шарты болуп саналат.

Ошентип, сөздүн грамматикалык мааниси деген түшүнүк, баарыдан мурда, тилдин лексикалык системасындагы сөздөрдүн тигил же бул лексика-грамматикалык топко тиешелүүлүгүнө байланыштуу каралат. Ал эми тилдеги сөздөрдү топторго бөлүштүрүү, жогоруда көрсөтүлгөндөй, алардын лексика-грамматикалык белгилеринин бирдейлигине, жалпылыгына негизделет. Мына ушул жалпылыктары боюнча тилдеги сөздөр белгилүү бир сөз түркүмдөрүнө (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч, этиш), жардамчы, модаль сөздөргө, жана сырдык сөздөргө ажырайт.

Жогорку сөз түркүмдөрү лексикалык жалпы маанилери боюнча бири-биринен кандай айырмаланып турса, ошол лексикалык маанилери аркылуу шартталган грамматикалык маанилери боюнча да айырмаланып турат.

Бул, баарыдан мурда, алардын категориялык мүнөзү менен аныкталат, б.а., ар бир сөз түркүмдөрү өзүнө гана тиешелүү грамматикалык категорияларга ээ болуп, ошол категориялардын мааниси анын грамматикалык маанисин аныктоочу көрсөткүчү, белгиси болуп саналат. Кыскасы, ар бир сөз түркүмүнө тиешелүү грамматикалык категориялардын маанилик табиятына байланыштуу алардын грамматикалык маанилери да ар башка мүнөздө болот. Бул жагынан алганда, зат атооч менен этиштерге мүнөздүү грамматикалык маанилердин уюшулуш негиздерин төмөнкүдөй түрдө көрсөтүүгө болот.

Зат атоочко тиешелүү грамматикалык маанилер: а) сан категориясына тиешелүү грамматикалык маанилер – заттын жеке, жалгыздыгын жана бир нече, көп экенин бил-

дирет: *балык, китеп, стол, кыз-балдар, китептер, столдор, кыздар*;

б) таандык категориясына тиешелүү грамматикалык маани заттын үч жактын бирине таандык экенин билдирет: *китебим, китебиң, китеби*;

в) жөндөмө категориясына тиешелүү грамматикалык маанилер ар түрдүү мүнөздө болуп, атооч жөндөмөсүнөн башкасы өзүлөрү башкарылып турган сөзгө карата айкындоочтук катыштарда келет. Илик жөндөмөсү заттын кимге, эмнеге таандык экенин билдирип, таандык формасындагы сөзгө карата атрибутивдик катышта болот: *Койдун козусу, китептин барагы, университеттин студенти*; барыш жөндөмөсү кыймыл-аракетке карата кыйыр объектилик же бышыктоочтук катыштарда келет: *Сага бердим, үйгө кетти*; табыш жөндөмөсү өтмө этишке карата тике объектилик катышта колдонулат: *Китепти ал, алманы же, айлананы туман каптады* ж.б.

Этишке тиешелүү грамматикалык маанилер:

а) чак категориясына тиешелүү грамматикалык маанилер – кыймыл-аракеттин боло турган, болуп жаткан жана болуп өткөн мезгилин билдирет: *барат, бара жатат, барды, барган, барар, барчу* ж.б.

б) жак категориясына тиешелүү грамматикалык маанилер – кыймыл-аракеттин кайсы жак аркылуу аткарылышын билдирет: *барам, барасың, барат, барганмын, бара жатат* ж.б.

в) мамиле категориясына тиешелүү грамматикалык маанилер – кыймыл-аракеттин башка бирөөлөр тарабынан аткарылганын билдирет: *аткар, атказ, көрсөт, семирт*; кыймыл-аракеттин бир нече субъект аркылуу биргелешип аткарылганын билдирет: *алышты, иштешти, курушту* ж.б.;

г) ыңгай категориясына тиешелүү маанилер – сүйлөөчүнүн кыймыл-аракет аркылуу аткарылуучу каалоосун билдирет: *алайын, алгай элем, алгым келет*; сүйлөөчүнүн

кыймыл-аракеттин ишке ашырылышына карата болгон ниетин билдирет: *алмак элем, алмакчы элем* ж.б.

Ал эми сөз өзгөртүүчү категорияларына ээ эмес сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык маанилери алардын лексикалык жалпы маанилери аркылуу аныкталат, б.а., мындай сөз түркүмдөрүнүн лексикалык жалпы маанилери алардын грамматикалык маанилери да болуп эсептелет. Сан атоочтун лексикалык жалпы мааниси да, грамматикалык мааниси да заттын санын билдирүү; тактоочтордун лексикалык да, грамматикалык да мааниси – кыймыл-аракеттин түрдүү абалын билдирүү. Ошондой эле сырдык сөздөрдүн, бөлүкчөлөрдүн грамматикалык маанилерин да, негизинен, ушул планда кароо керек. Ал эми жандоочтордун грамматикалык мааниси алардын толук маанилүү сөздөрдү өз ара байланыштыруучулук табиятына ылайык сөз айкашында же сүйлөмдүн тутумунда аныкталышы мүмкүн.

Сөздүн грамматикалык маанилери анын (грамматикалык) деңгээлдеринде ар башка мүнөздө болот. Алсак, сөздүн морфологияга тиешелүү грамматикалык маанилери, жогоруда көрсөтүлгөндөй, ар бир сөз түркүмүнүн категориялык мүнөзүнө жараша аныкталса, синтаксиске тиешелүү грамматикалык маанилер сүйлөмдүн тутумунда сөздөрдүн синтаксистик милдеттерине – сүйлөмдөгү сөздөрдүн биринин экинчисине карата болгон синтаксистик катыш өзгөчөлүгүнө карата аныкталат. Мисалы, *Нурбек люлькадагы лебедканы жаңы эле ремонттоп бүттү.* (Ч.А.) Сүйлөмдөгү сөздөр өз ара синтаксистик байланыштын формаларына карата – *Нурбек ремонттоп бүттү* – ээрчишүү, *люлькадагы лебедканы* – ыкташуу, *лебедканы ремонттоп бүттү* – башкаруу, жаңы эле ремонттоп бүттү – ыкташуу деген сыяктуу сөз айкашына тиешелүү грамматикалык маанилерден турса, сүйлөмдөгү аткарган милдеттерине (сүйлөм мүчөлөрүнө карата) – *Нурбек* – сүйлөмдүн ээси, *люлькадагы* – аныктооч,

лебедканы – тике толуктооч, *жаңы эле* – бышыктооч, *жаңы эле ремонттоп бүттү* – баяндооч деген сыяктуу сүйлөмгө тиешелүү маанилерди билдирет.

Сөздүн лексикалык маанисинен айырмаланып, (сөздүн лексикалык мааниси дайыма индивидуалдуу же жеке мааниде болот) бир эле учурда бир эле сөз бир нече грамматикалык мааниге ээ болуп турушу мүмкүн. *М и с а л ы, унилериме* – зат атооч, көптүк санда, биринчи жакка таандык. Сөздүн мындай бир эле учурда бир нече грамматикалык мааниде колдонулушу анын бир нече категорияга ээ болуп турушу аркылуу шартталып турат.

Сөздүн грамматикалык маанисинин лексикалык мааниден болгон дагы бир өзгөчөлүгү ар бир конкреттүү тилдин грамматикалык түзүлүшүнүн ар башкалыгына байланыштуу ал (грамматикалык маанилер) ар башка мүнөздө болушу мүмкүн. *М и с а л ы*, түрк тилдеринде род категориясы болбосо, орус жана башка славян тилдеринде бул бар. Кыргыз тилинде алты жөндөмө болсо, немец тилинде төрт, француз тилинде такыр жок, өтө жакын тектеш тил болгон казак тилинде жети ж.б.

Грамматикалык маани да сөздүн лексикалык мааниси сыяктуу эле форма менен мазмундун бирдигинен турат, б.а., белгилүү бир грамматикалык маани ошол маани менен түздөн-түз байланышта болгон белгилүү бир тыбыштык комплекстен турат. Демек, грамматикалык маанинин тыбыштык түзүлүшү анын формасы. ал эми ошол тыбыштык комплекстер аркылуу берилүүчү маани анын мазмунун түзөт. Ал эми белгилүү бир грамматикалык маанини туюндуруучу тыбыштык комплекс грамматикалык форма деп аталат.

Кыргыз тилинде сөздөрдүн грамматикалык маанилери ар түрдүү грамматикалык каражаттар, формалар аркылуу уюшулат. Аларды грамматикалык жалпылыктарына карата төмөнкүдөй мүнөздө топтоштурууга болот.

Синтетикалык жол аркылуу уюшулат. Буларга, негизинен, зат атоочторго жана этиштерге тиешелүү катего-

риялардын форма – көрсөткүчтөрү кирет: *китеп – китептер: китебиң – китеби китебим: китептин, китепке, китепти ж.б., алам, аласың. алышты, алгым келет, алмакмын. алдыр ж.б.*

Аналитикалык жол аркылуу уюшулат:

а) эч кандай грамматикалык каражаттарсыз сөздөрдүн өз ара маанилик жактан байланышы: *саздак жер, кумдуу талаа, билимдүү адам, кызыл көйнөк, үч бала, бешинчи үй, тез келди, акырын сүйлөдү ж.б.*

Аналитикалык мындай жол аркылуу уюшулган сөздөрдүн грамматикалык маанилери синтаксистик категориялардын маанилери аркылуу аныкталышы мүмкүн. Тагыраак айтканда, мындай сөздөрдүн грамматикалык маанилери сөз айкашына карата атоочтук жана этиштик ыкташуу, синтаксистик аткарган милдеттерине карата аныктооч жана бышыктооч.

б) толук маанилүү сөздөрдүн жандоочтор аркылуу байланышы: *ат менен келдим, шаарга чейин бардым, үйдү көздөй кетти, сен жөнүндө сөз болду ж.б.*

Жандоочтор аркылуу уюшулган грамматикалык маанилер да синтаксистик категориялардын (толуктоочтун жана бышыктоочтун) маанилери аркылуу аныкталат.

Ошентип, грамматикалык маани сөздүн лексикалык маанисинин кошумча маанилик бөлүгү катары келип, анын башка сөздөр менен болгон байланыш-катышын, ар түрдүү мамилесин шарттап турган болот. Демек, сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилери өз ара тыгыз байланышта болуп, биринин маанисин экинчиси толуктап турат. Тагыраак айтканда, сөздөр тилдин негизги курулуш материалы болгону менен, грамматикалык каражаттарсыз пикир алышуунун куралына айлана албайт. *М и с а л ы, мен шаар(га) бар(дым)* деген сөздөрдүн тобу кашаанын ичиндеги грамматикалык каражаттарсыз ойдун бүтүндүгүнө ээ боло албас эле. Тескерисинче, зат, нерсе, көрүнүш, кыймыл-аракеттердин атоо формасы

болгон толук маанилүү сөздөрсүз грамматикалык каражат же грамматикалык маани жөнүндө сөз кылууга да мүмкүн эмес.

Демек, сөздүн структуралык мазмуну анын лексикалык жана грамматикалык маанилеринин ажырагыс бирдигинен турат.

§ 9. СӨЗДҮН КОНКРЕТТҮҮ ЖАНА АБСТРАКТТУУ МААНИСИ

Тилдин сөздүк курамы жеке сөздөрдөн курулат. Сөз – тилдин белгилүү бир түшүнүктү, маанини билдирүүчү эң кичине маанилүү бөлүгү. Сөз аркылуу адамдар жаратылыштагы, коомдогу жана турмуштагы ар түрдүү буюмдарды, заттарды, сандарды, сапаттарды, кубулуштарды, окуяларды, алардын иш-аракеттерин, ар түрдүү кыймыл-дык өзгөчөлүктөрүн атайт. Ошондуктан сөздүн тилдеги негизги милдети атоо же номинативдик функция болуп саналат.

Бирок, жогоруда белгиленгендей, тилдеги сөздөр менен ошол сөздөрдүн атоосу болуп турган заттардын, кубулуштардын ортосунда эч кандай табигый ички байланыш болбойт. Сөз адамдардын заттарга, кубулуштарга койгон шарттуу атоосу болуп саналат. Ал эми дүйнөдөгү нерселерди, көрүнүштөрдү, кубулуштарды атоодо алардын эң маанилүү, маңыздуу, белгилүү жактары негиз катары алынат. Демек, жаратылыштагы, объективдүү турмуштагы заттар, нерселер бири-биринен канчалык негизги белгилери боюнча айырмаланып турганына байланыштуу алардын атоо формасы катары келген сөздөрдүн маанилери да бири-биринен алардын (заттардын) жеке-жеке атоосу катары айырмаланып турат. М и с а л ы, *чымчык, гүл, таш* деген сөздөр бири-биринен тыбыштык түзүлүшүнүн ар башкалыгы менен гана айырмаланбастан, эки канаты

бар учуп жүрүүчү куш, өсүмдүктүн бир түрү, кристалл түрүндөгү катуу зат түрүндөгү негизги белгилери боюнча аталган жеке маанилери жагынан да айырмаланат.

Ошонун эле өзүндө ар бир сөз бир гана заттын же нерсенин атын гана эмес, бир тектеги көптөгөн заттардын, көрүнүштөрдүн жалпыланган атын да билдирет. Анткени заттарга, буюмдарга, кубулуштарга атоо берилгенде, ал ар бир жеке затка гана эмес, ошого окшош бир тектеги, бир топтогу, бирдей түрдөгү көп заттардын, нерселердин, кубулуштардын, жандыктардын орток атоосу түрүндө да берилет. Заттардын мындай жалпы же орток атоосу алардын башкы белгилеринин, б.а., өң-түзүлүшүнүн, кетбетесинин, кыймыл-аракеттеринин, чыгарган добуштарынын, жашоо маңыздарынын бирдейлигине, окшоштугуна негизделет. Демек, сөздүн атоо мааниси аны башка сөздөрдөн айырмалоочу жеке маани, ал, ушул эле учурда, жеке маанилердин бүтүндөй бир тобунан турган жалпы маани да болуп саналат. М и с а л ы, *китеп, куш, жыгач, айыл, кызыл, үй, кетүц, ойноо* ж.б. деген сөздөр өзүлөрүнүн лексикалык мазмуну боюнча турмуштун ар түрдүү реалдуу көрүнүштөрүн чагылдырган белгилүү маанилерге ээ. Мындай сөздөр өз алдынча жеке-жеке маанилерди билдирген толук маанилүү сөздөр катары каралат. Ошонун эле өзүндө бул сөздөр маанилик жактан абстракттуу (жалпы) да болуп эсептелет, б.а., конкреттүү маанилерге ээ эмес. Бул да, албетте, сөздүн жалпылоочулук касиети менен шартталат. М и с а л ы, *китеп – билим булагы* десе, мындагы *китеп* деген сөз *жыгач* же *үй* деген сөздөргө карата алардан айырмаланган жеке маани. Ошонун эле өзүндө *китеп* деген сөз ошол сөз менен аталуучу бир тектеги заттардын бардыгынын орток жалпы аты катары да колдонулат. Эгерде биз *көркөм адабий китеп* десек, анда китептин башка түрлөрүнөн (*окуу китеби, илимий китеп ж.б.*) айырмаланган конкреттүү маани келип чыгат. Ал эми *Чыңгыз Айтматовдун «Тоолор жана*

талаалар» деген китеби десек, көркөм адабий китепке карата дагы алда канча конкреттүү болот. Ошондой эле үй башка нерселерге карата конкреттүү маанини туюндурганы менен, анын *жыгач үй, кирпич үй, боз үй* деген сыяктуу түрлөрүнө карата жалпыланган же абстракцияланган маани катары келет.

Демек, сөздүн абстракттуу же жалпы мааниси деген түшүнүк бир түргө кирүүчү же бир тектеги нерселердин, көрүнүштөрдүн жалпы атын билдирүүчү жалпы маани (*жыгач, мал, өсүмдүк, канаттуу куштар, тамак ж.б.*). Ал эми конкреттүү маани – жалпы маанинин структура-сынан бөлүнүп чыгуучу нерселердин түрдүк жекелигине негизделген маани (*жыгач – кайың, терек, тал ж.б.; мал – кой (соолук кой, козу, ирик, кочкор), жылкы – (бээ, кунан, байтал, ат, айгыр) ж.б.*).

Тилдеги сөздөрдүн бардыгы эле турмушта кездешүүчү көз көргөн, колго урунган, кулак уккан, адамдардын сезүү органдары аркылуу кабыл алууга мүмкүн болгон нерселерди атай бербейт.

Муну менен катар чындык турмушта кездешпөөчү, тек гана адамдын санаасында, аң-сезиминде белгилүү бир заттык түшүнүк түрүндө өмүр сүрүүчү көз менен көрүүгө, кол менен кармоого мүмкүн болбогон, бирок адамдардын аң-сезиминде абстракцияланган түшүнүктөрдү белгилеген сөздөр да арбын. М и с а л ы, *жин, шайтан, периште, тозок, акыл, санаа, кыял, уйку, бакыт, даңк, азап, сезим, акыл, ой, жамандык-жакшылык, сүйүнүч, таарыныч ж.б.*

Мындай абстракттуу маанидеги сөздөр анын жогоруда кеп болгон биринчи түрүнөн айырмаланып, биринчиден, алардын мазмунунда предметтүүлүк же материалдык негиз болбойт, экинчиден, грамматикалык жагынан абстракттуу маанидеги сөздөр көптүк сан боюнча, негизинен, өзгөрбөйт, жекелик түрдө айтылат. Ошондой эле сан атоочтор менен айкаша албайт. Мына ушул өзгө-

чөлүктөрүнө карата аларды бири-биринен айырмалоо үчүн төмөнкүдөй мүнөздө атоого болот:

1) Сөздөрдүн жеке же конкреттүү маанилерине негизделген абстракттуу, жалпы маани; 2) материалдык негизге ээ болбогон, адамдардын аң-сезиминде жалпыланган түшүнүк катары жашоочу накта абстракттуу маани.

§ 10. СӨЗДӨРДҮН ТҮЗ ЖАНА ӨТМӨ МААНИСИ

Сөздөрдүн түз мааниси объективдүү дүйнөдө жашаган нерселердин, көрүнүштөрдүн белгилүү бир түшүнүк катарындагы жеке атоосуна негизделет. Мисалы, *бала, гүл, бал, таш, тоо, жылкы, китеп* ж.б. Сөздөрдүн мындай контекстсиз жеке, жеке турган мааниси адамдардын аң-сезиминде дайыма түз мааниде кабылданат.

Ал эми сөздөр белгилүү бир контекстте, белгилүү бир сөз оромдорунда өзүлөрүнүн алгачкы түз маанилеринен сырткары өтмө маанилерде да колдонула берет: күмүш кашык, *күмүш табак* – нерсенин эмнеден жасалганын билдирет, түз мааниде. Ал эми *күмүш кайың, күмүш бубак, күмүш чач, күмүш сакал, күмүш пахта, күмүш кыл, күмүш нур* ж.б. десек, «*күмүш*» сөзү өтмө мааниде колдонулду, анткени жогорку аталган заттар (кайың, чач ж.б.) күмүштөн жасалбайт, демек, объективдүү чындыкка туура келбейт. Бирок заттардагы түстүк белгинин (ак, жаркырак) күмүш түсүнө окшоштугу алардын биринин ордуна экинчисинин (күмүштүн) өтмө мааниде колдонулушун шарттаган: *Гүл, токой, күмүш кайың, мырза терек үргүлөп салты менен турса керек.* (А.Т.) *Күмүш пахта дөбө-дөбө үйүлдү, күлүк дыйкан эмгегине сүйүндү.* (Ж.Б.) *Күмүш чачы кун нуруна жалтылдап, күмүш кылдар тордогонсун чачымды. Тоонун башы күмүш нурга чайылып, Гүлдөр күлөт күмүш мончок тагынып.* (А.Т.) *Оо келиңиз, күмүш сакал карыя* (Ш.С.).

Булбул, же куштар сайрады – куштардын айрым тобуна тиешелүү кыймыл-аракеттик белги, түз мааниде. *Комуз күүсү сайрады, акын сайрады;* чечен сайрады – заттарга мүнөздүү эмес кыймыл-аракеттик белги, өтмө мааниде: *Булбул бакта сайрайт, чечен топто сайрайт* (макал). *Топ жыйында сайраган торгойу элем ырчынын.* (Т.) *Сайратып комуз күү черткен санжыргалуу элден биз.* (Ж.Б.)

Сөздөрдүн контексттеги мындай түз жана өтмө маанилерде колдонулушу төмөнкүдөй айрым бир факторлорго негизделиши мүмкүн.

Кандай гана сөз болбосун, башка ар кандай эле лексикалык топтогу сөздөр менен байланыша бербейт. Алар тилдин системасындагы белгилүү гана лексика-грамматикалык топтогу сөздөр менен байланыш-катыш түзүп, нерсе же көрүнүштүн атын, кыймыл-аракетин, өңү-түсүн, формасын, башка сандык жана сапаттык өзгөчөлүгүн билдирет. М и с а л ы, *жай, кет. кел, отур, тур, бас, сүйлө, жаз, ыйла, иште* деген сыяктуу кыймыл-аракеттик маанидеги сөздөр жансыз заттардын, жаратылыштык көрүнүштөрдүн, окуялардын аттары менен туш келди *бак сүйлөдү, таш келди, үй кетти* түрүндө эч байланыша албайт. Ошондой эле жогорку этиш сөздөр жалпысынан жандуу заттарга тиешелүү кыймыл-аракет болгону менен, алардын бардык топторуна карата да бирдей байланыша бербейт. Алардын ичинен *жат, жел, кет* деген сыяктуу багыттык маанидеги кыймыл-аракеттер адамдардан тышкары айрым топтогу жандуу заттарга да тиешелүү болсо, *сүйлөдү, жазды, иштеди, ыйлады* деген маанидеги кыймыл-аракеттер адамдардан башка жандуу заттарга мүнөздүү эмес. Ошондой эле *жашыл, көгүш, агыш, саргыч, бозомтук* деген сыяктуу сөздөр айрым жансыз заттардын өң-түстүк белгиси катары келет да, адамдарга карата колдонулбайт. А түгүл өң-түс. кыймыл-аракеттер бир эле топко кирүүчү заттардын баары-

на бирдей мүнөздүү боло бербейт. Мисалы, *жээрде ат, тору кунан, сары бээ же күлүк ат, жорго ат, таскактуу ат, жорголоду, таскактады* деген сыяктуу өң-түс, сапат жана кыймыл-аракеттик белгилер жылкыдан башка үй жаныбарларга мүнөздүү эмес.

Демек, тилдин лексикалык системасындагы сөздөр өз ара туш келди эмес, бири-бири менен белгилүү закон ченемдүүлүктөрдүн негизинде гана байланыш-катыш жасайт. Мындай закон ченемдүүлүк ошо сөздөр атап турган заттардын, көрүнүштөрдүн, окуялардын бүтүндөй бир тобуна же алардын айрым алынган гана түрүнө мүнөздүү болгон кыймыл-аракеттик, өң-түс, сапаттык ж.б. белгилердин объективдүүлүгү, б.а., турмуштук чындык менен дал келиши аркылуу түшүндүрүлөт. Сөздөрдүн ортосундагы мындай объективдүүлүккө негизделген маани алардын түз мааниде колдонулушунун бирден-бир фактору болуп эсептелет. М и с а л ы, *бала ыйлады, от күйдү, гүл ачылды, бак-дарактар бүрдөдү, чагылган чартылдады* ж.б. Мисалдардагы заттар, көрүнүштөр менен кыймыл-аракеттердин өз ара байланышы алардын табигый мүнөздүүлүгүнө, объективдүүлүгүнө негизделген. Ошондуктан мындай сөздөрдүн контексттик мааниси дайыма түз маани аркылуу шартталып турган болот.

Бирок адамдардын дүйнөнү таанып-билүүсүнүн натыйжасында пайда болгон ар кандай түшүнүктөрдүн, нерсе, кубулуштардын ортосундагы ар түрдүү белги, касиеттердин оттенкторун берүүдө сөздөрдүн чектелген лексика-грамматикалык байланыштары жетишсиздик кылат. Ошондуктан сөздөр мурдагы кадыресе (обычный) байланыштын чегинен чыгып, башка бир жаңы, адаттан тышкары (необычный) лексикалык топтогу сөздөр менен байланышат. Байланыштын мындай түрү сөздүн өтмө мааниде колдонулушун шарттайт.

М и с а л ы, кыргыздарда «Адамдын сөзү өлгөнчө, өзү өлгөнү жакшы» деген макал бар. «Өл» деген этиш сөз түз

маанисинде адамдар жана жандуу заттардын аттары менен гана байланышат. Ал эми жогоруда өл сөзү жансыз түшүнүк (сөз) менен демейдегидей эмес байланыш түзүп, анын өтмө мааниде колдонулушун шарттады.

Сөздөрдүн өтмө мааниде колдонулушу көркөм адабияттын же элдик оозеки чыгармалардын тилдери менен гана байланыштуу эмес. Ал тилдин өнүгүшүнүн бир фактору катарында тээ байыртан бери эле жашап келе жаткан тилдик көрүнүш. М и с а л ы, *Кар кетти, жаз келди, күн бүркөлдү, ай олтурду* деген сыяктуу жаратылыш көрүнүштөрүнүн ар түрдүү абалдары адамдарга карата колдонулуучу *кетти, келди, олтурду* деген кыймыл-аракеттин аттары менен аталып келген.

Демек, сөздүн өтмө мааниси анын түз маанисинен келип чыгат да, ал маанилер (өтмө жана түз маанилер) өз ара семантикалык жактан тыгыз байланышта болот. Ошондуктан өтмө маанидеги сөздөр аркылуу берилүүчү түшүнүк анын түз маанисине негизделип, дайыма контекстте гана аныкталат.

Ал эми сөздөрдүн өзүлөрүнө мүнөздүү эмес, «чоочун» контекстте келип, өтмө мааниде колдонулушу белгилүү бир реалдуу негиздер аркылуу ишке ашырылат. Мындай негиздер болуп сөздөр атап турган нерселердин, көрүнүштөрдүн өз ара өң-түс, кыймыл-аракет же кандайдыр бир башка касиет, белгилеринин окшоштуктары, ошондой эле алардын орундук, мезгилдик, материалдык, сандык байланыштары эсептелет да, бир зат экинчи бир заттын, бир кыймыл-аракет экинчи бир кыймыл-аракеттин ордунда колдонулуп, сөздө өтмө маанинин пайда болушун шарттайт.

Мындай өтмө маанилүү сөздөр өзүлөрүнүн пайда болуу жана жасалуу негиздеринин, жолдорунун мүнөзүнө карата метафора, метонимия жана синекдоха деп аталган түрлөргө бөлүнөт.

Сөздөгү өтмө маанилердин метафоралык жол аркылуу уюшулушу нерселердин ортосундагы ар түрдүү окшош-

туктарга негизделет: **Колоттор сансыз сайма, жашыл баркыт. Жашыл нооту жамынып, белес жатат ойгонбой. Сен гүл элең жаңы гана гүлдөгөн, дарак элең жаңы гана бүрдөгөн. Мен анда байчечекей эселекмин. Балам, – деди, – азыр көпкөк чырпыксың, ача элексиң эртеңкинин капкагын.** (А.Т.)

Мисалдардагы белгиленген метафоралар заттардын өз ара өң-түс, кыймыл-аракеттик абалы, жаш өзгөчөлүктөрү боюнча окшоштуктарынын, жалпылыктарынын негизинде пайда болгон. Кээде заттагы бир эле сапаттык өзгөчөлүк башка бир нечелеген заттарга да тиешелүү болуп келиши мүмкүн. Демек, сөздөгү ошол белги анын бир нечелеген заттарга карата өтмө – метафоралуу колдонулушуна негиз болот: **Жибек чач, кыйылган каш, ак саргыл бет. Жибек желге эркелешет, эркелешет балача. Сеникиндей жибек мүнөз элде жок.** (А.Т.) Мисалдардагы «жибек» сөзүнүн башка сөздөргө карата (*жел, чач, мүнөз*) метафоралуу колдонулушу анын (жибектин) жумшактык, назиктик касиетине негизделген.

Ал эми сөздүн өтмө маанисинин метонимиялык жолу нерселердин же кубулуштардын ортосундагы орундук, мейкиндик, материалдык ж.б. ички жана тышкы байланыштарына негизделет: **Суук жолдон келген Эдигей жарым стаканды тартып жиберди.** (Ч.А.) **Ат коюлуп, той таркап, жер-жерине кетишти.** («Манас») **Ар бир табакты төрт кишиге бөлүштүрдү.** («Чалкан») **Паровоздун меши кайнап, түтүнү көккө көтөрүлдү.** («Ала-Тоо») **Эки чач кандай түгөнгөнү билинген жок.** (Т.С.)

Синекдоха бүтүн нерсени бөлүк катары, тескерисинче, бөлүктү бүтүн нерсе катары колдонулуудан пайда болот: **Ай береги куу баш баланын жүрөгүн түшүрүп салмак болду.** (Т.С.) **Биздин көзүбүз жокто сен ээ болот турбайсыңбы. Эптеп оокат жасап жиберейин.** (К.Ж.) **Алыстан чымын-куюн болуп, душмандын миңдеген колу жакындап келатты.** («Ала-Тоо»)

Сөздөрдүн метафоралык, метонимиялык жана синекдохалык жолдор аркылуу өтмө маанилерге ээ болушу, бир жагынан, сөздүн түз маанисине салыштырганда алардын кептеги образдуулугун, элестүүлүгүн арттырса, экинчи жактан, сөздүн мазмундук структурасынын кеңейишине жана байышына ыңгайлуу шарттарды түзөт. Ошондой эле өтмө маани сөздүн көп маанилүүлүгүнө тикелей катышы бар, байланыштуу да маселе болуп саналат. Анткени сөздүн айрым өтмө маанилери семантикалык жактан өнүгүп олтуруп, туруктуу мааниге да айланып кетиши мүмкүн.

Ошентип, сөздүн өтмө мааниси анын түз маанисинин негизинде ар түрдүү жолдор аркылуу пайда болгон, тилде аткарган функциясы жана маанилик структурасы боюнча көп пландуу, туунду маани болуп саналат.

§ 11. СӨЗДҮН ЭМОЦИОНАЛДЫК МААНИСИ

Эмоционалдык¹ маанидеги сөздөр жаратылыштык көрүнүштөргө, нерселерге же сүйлөмдө айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн байкоосун, баамын, сезүү, кабыл алуу мүнөзүн, мамилесин билдирген сөздөр болуп, өздөрү катышкан сүйлөмдүн мазмунуна ар кыл мүнөздөгү экспрессивдик, эмоционалдык маани кошот, сүйлөмдүн субъективдик мазмунун түзөт. Мындай сөздүн мааниси лексикалык жана эмоционалдык маанилердин бирдигинен турат. Анын лексикалык мааниси нерсе же көрүнүштөрдү атап көрсөтүүгө негизделсе, эмоционалдык мааниси сүйлөөчүнүн ошол нерсе же көрүнүштөргө карата болгон субъективдүү мамилеси, баалоосу аркылуу аныкталат: **Жан чырагым, тиши эмес, өз колуң менен кылган иш.** (А.О.) **Кайран келиним, гүл сүйгөн келиним! Кантели, кош жесир болдук!** (Ч.А.) **Кечир мени, апаке, сенин**

¹ «Эмоция» француз тилиндеги *emotion* – «ички сезим», «толкундануу» деген сөздөн алынган.

тагдырыңды мен билген эмесмин. (Ч.А.) От жагышты билбеген акмак десе, астына кургагынан салбайсыңбы? (М.К.)

Мисалдардагы эмоционалдык маанидеги сөздөр заттардын, түшүнүктөрдүн атын атоо менен эркелетүү, жек көрүү, өкүнүү сыяктанган ар түрдүү маанилерде колдонулду. Эмоционалдык маанидеги сөздөр маани жагынан өтө бай, б.а., алар эркелетүү, кубануу, өкүнүү, сүйүнүү, жек көрүү, кайгыруу, жактырбоо, каалоо, аёо, чочуу, шылдыңдоо, каргоо, кубаттоо ж.б. сыяктуу адамдагы ар кыл сезимди билдирет да, негизинен, төмөнкүдөй жолдор аркылуу уюшулат.

1. Лексикалык мааниси боюнча эмоционалдык мазмунга негизделген сөздөр аркылуу (акмак, ашкебе, бечел, бейит, садагасы, жубарымбек, кемпай, самтыр, канкор, жүдөмүш, тапан ж.б.).

Написи жаман, сук, соргок десе! Ошон үчүн энеңди жеп алгансың да эртелеп. (М.К.) Оо жетеси жаман десе, тамак дегенде кандай жүзүрөр элең! (М.К.) Ий, итирейген арбак ий, деги сени эмне кылса болот?! Эңкейсең белиң сынабы? (М.К.) Садагасы, сен таалайлуу баласың. (Ж.Т.) Ох, кагылайын туулган жеримдин атыр жели! Сен неге мынчалык кымбатсың?! Жүрө бер эми ошентип самтырап, кемпай! (М.К.)

2. Сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы аркылуу:

а) таандык категориясынын биринчи жагынын **-ым** форма көрсөткүчү аркылуу уюшулган эмоционалдык маани, негизинен, эркелетүү, жакшы көрүү маанисинде келет да, көбүнчө адамдарга тиешелүү маани айбанаттардын же ар кандай жаратылыштын көрүнүштөрү менен аталып, өтмө-метафоралуу мааниде колдонулат: **Кой антип кыт-кыт күлбө, эркетайым, жан шоолам, жарык күнүм, бак-таалайым (А.О.) Кырааным берен Алмамбет, Кангайдан келген белегим, Ээ, кулунум Бозуул, көңүлү жакын дос уулум («Манас»). Айланайын каралдым, бери**

келгин деп атат. Сырттан Кошой жолборсум! Ээ, кулунум Көккөён («Манас»). Ыйлабачы, кулунум! Ыйлабачы! Мен сага атадаймын. Эч кимге кор кылбайм. Коё турчу кичине нават бар эле, уулума алпаратам, ал эмгиче жүгүрүп калгандыр, күчүгүм (М.А.).

Эмоционалдык маанинин ушул түрү кыргыз тилинде, анын элдик оозеки жана көркөм адабий чыгармаларда, оозеки кепте өтө активдүү колдонулат. Мындай ыкма менен уюшулган эмоционалдык маанидеги сөздөр жек көрүү, мыскылдоо, санаркоо, сыяктанган маанилерди да билдирет: *Эй, Эдилбай – кургутум, андан эчтеме чыкпайт, андай ой башыңа да кирбейт (Ч.А.). Жоламан! Уулум! Уулум эмне болгон деп чочулаган Найман-Эне үн салып баратты (Ч.А.). Аныктап арбак урган го, айбаным сенден кем болсом, Оболдон бери, доңузум, оё жүрдүм көзүңдү («Манас»).*

б) – **Ке** формасы аркылуу уюшулган эмоционалдык маани да жакшы көрүү маанисин билдирет: *Атаке, качан эми? Эрмектин алайган көзү ачылып-жумулуп ыйлаганы турат (Ч.А.). Ой, Эдикесиңби? Кандай Эдике, биз жакка кайсы шамал айдап келип калды дейм да (Ч.А.). Аялым эмес, карындашым болот, энеке, ооруканага алпаратам. Андай болбойт, олуя атакеси! (Ч.А.) Айтыңызчы, апаке, акылыңыз канаке? Ашыгып жолго кирипсиз, Айтычы, энеке, сырыңды, сиз бир нерсени билипсиз («Манас»).*

в) – **айын** формасы аркылуу уюшулат да, жалынуу маанисин билдирет: *Айланайын, Шыпшайдар, айтканымды сөздөй көр («Манас»), Майсалбек, айланып кетейин кемеңгер уулум, ал ушул жөнүндө катында жазбады беле? (Ч.А.) Оо, карааныңдан кагылайын Ала-Тоом, калкыма калка болгон мекеним, сени аман көрдүмбү?! (М.К.) Көмөкөйүңдөн айланайын торгоюм (Ч.А.).*

Кээде адам атынын (ысмынын) акыркы муундарынын кыскартылып айтылышы же ага –**жан** мүчөсүнүн жалганып айтылышы аркылуу да жакшы көрүүнү, эркелетүүнү

билдирген эмоционалдык маанидеги сөздөр уюшулат: **Айланайын, Алаке, ар бир жерде мындай деп, Айткан жериң канаке?! («Манас») Катыгун Алман, не дейсиң, качуунун жайын не жейсиң. Каныш, бөлүнтпө менин санаамды, алып келчи бер жакка өлгөндөн калган баламды («Манас»). Кенжеш, эч жакка көчпөй эле коёлучу дечи апаңа. Гүлүм, мен мылтык алып, буларды чочутуп келейин (Ч.А.). Тамакты бир тууш ичет бир кууш ичет деген. Бу жинди тууш. Куя бер, Сайкалжан! (Т.С.)**

г) Сөздөргө **-тай, -кай, -чек** деген сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу уюшулган эмоционалдык маанидеги сөздөр сүйлөөчүнүн өзүнөн улуу же кичүү адамга карата, негизинен, жакшы көрүү, эркелетүү мүнөздөгү мамилесин билдирүү үчүн колдонулат: **Кантейин балакай, кудай жаныңы аман койсун. Эй, иничек, тиги төөгө көз сала турчу, садагасы, бала-бакыра бейбаштык кылбасын. Мынча өксүп кан кейитпе, Раймалы агатай (Ч.А.). Ой-ий, келинчек, бери кайрыла кетсеңиз боло (Т.К.).**

д) **-гыр** мүчөсү этиштерге жалганып, заттык мааниде колдонулат да, жек көрүү, каргоо маанисинде колдонулат: **Көрүп Алмаң бакырды, көмүлгүр түпкө жеттиң деп. Ойрон болгур, тез келгин, олжодон куру калдың деп («Манас»). Ойнобой омурткаң сынгыр, ошолорго теңелесиңби? (М.К.) Балээ жегир! Заарды ичип калгыр! Жетимдин курсагы жети кат деген чын сөз экен! (М.К.) Өтүң айрылгыр, ыштаныңдын тамтыгы калбаптыр го? (М.К.)**

3. Бир заттын белги, касиетин экинчи бир зат аркылуу баалоо аркылуу уюшулган эмоционалдык маанидеги сөздөр, негизинен, метафоралык өтмө мааниде колдонулат да, алардын мааниси контекст аркылуу аныкталат: **Мына сага! Ме! Арам өлгөн айбан! Мына сага! Ач көз айбан! Мына сага ошол үчүн, кутурган ит! Эдигей ачуусун Каранардан чыгарды. Эмине өкүрөсүң, ажыдаар? Байкап бакыргын, ажыдаар, тишиңди кагып салам! Ошондо**

өзүн-өзү боктоп тилдейт: Айбан! Төөң да хайван, өзүң да хайбансың! Ит! Доңуз! Маңги баш (Ч.А.).

Ошентип, эмоционалдык маани – сөздүн негизги лексикалык маанисине кошумчаланып, ички сезимди туюнтуу үчүн колдонулуучу сөз маанилеринин өзгөчөлөнгөн өзүнчө бир тобу. Сөздөгү бул маани адамдардын ар кыл мүнөздөгү сезимдик туюмдарын тейлеп, өзүнчө бир маанилик система катары төмөнкүдөй көптөгөн маанилердин, маанилик оттенктордун тобунан турат.

1. Эмоционалдык маанидеги сөздөр жакшы көрүү, эркелетүү, ыраазы болуу маанилеринде колдонулат да, ар кандай каражаттар аркылуу жасалып, маанилери контекст же сүйлөмдө айтылып жаткан ойдун жалпы кырдаалы аркылуу белгилүү болот. Мындай мүнөздөгү эмоционалдык сөздөрдү маанилик оттенктору боюнча төмөнкүдөй топтоштурууга болот:

а) жакшы көрүү, сүйүү маанилериндеги эмоционалдык сөздөр. Мындай эмоционалдык маанилер таандык уландынын биринчи жагы **-ым** жана **-ке**, **-тай** мүчөлөрү аркылуу уюшулат:

– *Жарменкеде жолукканча, жарыгым Бегимай.*

– *Жарменкеде жолукканча, Раймалы агатай.*

Ай Сарала, Сарала, эски досум, жан шеригим, күүгүмдөр чакта сүйүцүгө кабылтып, өмүр ушунчалык кызык белем! (Ч.А.) Энеке, сага не болду? Эсиң кайда жоголду («Манас»). Укта, бөбөк, укта, менин жылдызым. Укта бакыт, укта шоолам, ырысым (А.О.). Жаркыраган чырагым, уулум! Атаң сени тааныды. (Ч.А.) – Шералисиңби? Келдиңби? – деди анын боз чалган нурсуз көздөрү жансыз тиктеп турду, жакын келчи, жарыгым. (Т.К.)

б) жалынуу маанисиндеги эмоционалдык сөздөр: *Кечитке киргенде Момун умай энеге жалынды: «Касиетинден айланайын Мүйүздүцү Бугу-Эне, колдой көр». О сен жаз эңсеп, себилчү данга талгак болгонуңдан кагылайын, дыйкан талаам! (Ч.А.) Оо, кагылайын балдар,*

силерге журт ыраазы болсун. (Т.С.) Ох, үнүндөн үр-гүлөйүн-ай. Үнүндөн! (Т.К.) Ох, касиетинден кагылайын кыргызымдын Ала-Тоосу! (Ч.А.)

в) жактыруу, кубаттоо маанисинде колдонулат: **Жарайсың, Эдилбай Куркут! Адашкан жерден жол тапкан азаматсың, Жарайсың, Эрлепес! Өнөрүң бийик турбайбы! (Ч.А.) Бали, Каныбегим! Мен ыраазы, уул экенсиң! (К.Ж.) Бали, бали садагалар, силердин жардамыңарга эми ыраазы болдук. (К.Б.)**

г) эркелетүү, ыраазы болуу маанисин билдирет: **Күчүгүм, күчүгүм. Көрдүңбү кичинекей бөлтуруктөр сага ойнойбуз деп келишкен турбайбы? Ыйлабачы, кулунум! Ыйлабачы! Мен сага атадаймын (Ч.А.). Мен да ага ушуну күндө айтам, Эдике. Сен ошентип жаздым болдуң. Жайнагым, кенжетайым. Раймалы агатай! Мен тилегиме жеттим. (Ч.А.) Эмнеден чочуп кеттиң, макоом. Буга чейин кайда жүрдүң, жаркыным (Ч.А.).**

2. Эмоционалдык маанидеги сөздөрдүн өзүнчө бир тобун таң калуу, чочуу, өкүнүү өңдүү мааниде колдонулган сөздөр түзөт: **О, кайрылбай кеткен, кайран, күндөр! Көргөн түштөй баары учту, кетти. Көктөм сагынткан кыйырсыз кайран казак талаасы! Тууган жер ай! А, кайран келиним! Гүл сүйгөн келиним, өзү дегип гүл дегенге жакын эле (Ч.А.). Атбашы, ботом, келип калдыкпы? Бу кайсы жер? (Т.С.) Аттиң дечи! Качыкем кетчү Качыке эмес эле! (У.А.) Аттигине, жеңеке! Арстанды жалгыз дедиңиз, аягы тийди өзүмө. Кантейин Манас кабылан, Сенден мурун өлбөдүм. Атаганат, канкорум, ушу балам Каныкей эмгекке тууган күң экен («Манас»).**

3. Нааразы болуу маанини билдирет: **Түү, сенин бетиңе дүйнө! Жашагым келбейт. О, турмуш ай, мынча неге катаал болдуң, мынча неге сокур болдуң? О, жараткан, токтот азабыңды, жетишет! (Ч.А.) Чорттун баласы! Карасаң муну! (Ш.Б.) Атаңдын көрү ырчы-уул! Айылдаган капыр кул («Манас»), Уулум Манас, оңбой**

кал! Эми өлбөй кантип кетем деп, берениң Манас бурку-
райт («Манас»).

4. Боор ооруу, аёо маанилерин билдирет: **А байкуш таеже, шордуу таеже, канча жолу таяктын уусунан чала жан болуп жатпады. Алгач сага айтайын, шордуу Раймалы. (Ч.А.). Шордуу балам ай! Таалайсызым ай! (Т.С.). А-а, байкушум, акырындап карып келе жатабыз го. Куураган байкуштарым-ай, кантип ушу күнгө туш болдуңар. (Ч.А.).**

5. Көңүл айтуу, жубатуу маанисин билдирет: **Кабат-тыр болбо, акылман аким, уйгу-туйгу жаның жай алат. Чочубай эле кой, Базаке, Мурат экөөбүз узатып чыгабыз. Кабатыр болбой эле кой, Боске, эмне сенин айыңан аялыңа кычаштык кылмак беле (Ч.А.).**

6. Каршы болуу, жактырбоо маанисин билдирет: **Ини-чегим, сен кичине чыдай турчу чебелектебей. Жок, атаке, болбойт! Акым жок. Жок, Эдигей ага, бүгүн сени коё бере албайм. О, жарыгым, андай тебе! (Ч.А.) Болду эми, жетишет, божурагым (Т.С.).**

7. Мыскылдоо, табалоо, шылдыңдоо маанисин билди-
рет: **Баракелде, мындай идеяларды кайдан алгансың, жан досум? Иисус Назарчигим, адамдарды жана элдерди ал максатка кантип жеткирмексиң?! Кантейин, балакай, кудай жаныңы аман койсун, сени пенделик тиричилик эле сопу кылып коёр бекен?! Кымбаттуу Көкөтайым, кос-моско учуш деген Каранарга минип алып, Сары-Өзөктүн чөлүн кезиш эмес. (Ч.А.). Эмне дейсиң, атакеси, ошентчи беле! Мадыра баш сен дагы Халкин-Голго баратасыңбы?**

8. Жоктоо, арман маанисин билдирет: **Кайдасыңар, күчүктөрүм, томпойгон төрт макоом, кайда жоголдуңар, эми эмне күнгө туш келдиңер?! Ичи эңшериле түшкөндөй болду – Эрназар, бир боорум, барсыңбы? Эми эмне кы-лам, ботом?! Оой Эрназар ай, эзил кайран боорум ай! Ал өзүн-өзү кармай албай калды, боздоп өкүрүп ыйлап жиберди. (Ч.А.).**

9. Кекетүү, жактырбоо маанисин билдирет: *Мындай-да факты-далил керек, мадыра башым. Сенделген поп-тун күчүгү, алдыма чөгөлөгүн. (Ч.А.) Ай, жубарымбек, көзүңдү карасаңчы аңкыйбай! (М.К.) Тойгузбай койсом кардыңды, тозокум, шондо келсеңчи. Алаңдатпай көзүңдү, жыластар, жыйбайсыңбы эсиңди. Атаңа наалат, ит Үрбү! Алдыңкы жерге жит, Үрбү! Атаңдын көрү ит Көкчө! Кара жер сорсун нээтиңди («Манас»).*

10. Ачуулануу, жек көрүү маанисин билдирет: *Атаны гана канчык! Нечен келтек, нечен таяк жеди. Мен сени эл душманы катары муунтуп салам, арам сийдик. Эй, кеңкелестер, муз тиштегенче, муну иштегиле. Уйкуну бузду, атаңа наалаттар! Доңуз экен да, Базарбай доңуз экен да. Сен, акмак, бизди кудай менен коркуткун бар ээ?! (Ч.А.) От жагышты билбеген акмак десе, астына кургагынан салбайсыңбы? Ашкебе, бечел! Турчу мындай чычкандай кибирейсиң да. Былжыраган бейит! Өзүң да жарыбайсың, өзгөнү да жарытпайсың! (М.К.)*

Мындай маанинин абстракттуу түшүнүктүн аттары менен берилиши кыргыз тилинде өтө активдүү мүнөзгө ээ: *Андай дебегиле! Жакшылыкты билбеген арсыздар! Эй, жубарымбектер, тийбегиле, жоголгула буерден! Эй, айбандар, эй, сен Үзүнбай белең, ушу жердин ээси сен белең! (Ч.А.). Уу, өлүгүңдү көрөйүн арбак, салбыраган жетим! Мени ура турган сенсиңби, ыя?! (М.К.) Түү, жүзүң кургур, ушундай жаман сөз оозуңа кантип барды, катыгун. (Н.Б.). Ээй, көкмээ сени карап тур!*

§ 12. СӨЗДҮН КӨП МААНИЛҮҮЛҮГҮ

Башка тилдер сыяктуу эле кыргыз тилиндеги сөздөр да жалкы жана көп мааниде колдонулат. Жалкы маанилүү сөздөр тилде өтө аз. Мындай сөздөргө кандайдыр бир типтеги нерселердин, көрүнүштөрдүн гана атын билдирген сөздөр, терминдер жана айрым бир терминдик мааниде-

ги сөздөр кирет: *Автобус, ата, эне, акыл, парта, карандаш, математика, химия, азот, лингвистика, синоним, медицина* ж.б. Сөздөгү мындай жалкы маанилүүлүк тил илиминде моносемия (грекче *topos* – «бир, жалкы» жана *seta* – «белги») деп аталат.

Мындай сөздөрдүн моносемиялуулугу, биринчиден, алардын турмуштагы, айлана-чөйрөдөгү ар кандай нерселер, көрүнүштөр менен кандайдыр белги, касиеттери боюнча байланышта болуу жөндөмдүүлүктөрүнө ээ эместиги менен түшүндүрүлсө, экинчиден, терминдик атоолордун табиятына көп маанилүүлүк, негизинен, мүнөздүү эмес.

Ал эми көп маанилүүлүк деген түшүнүк – бир эле сөздүн негизги маанисинин кошумча жаңы маанилер аркылуу бутакталышы, салааланышы, б.а., бир эле сөздүн бир канча маанилерди туюндурушу, негизги маани аркылуу жаңы маанилердин пайда болушу. Алардагы негизги маани менен кошумча жаңы маани семантикалык жактан өз ара байланышта болот.

М и с а л ы. *I Эне колуна тийген шыбагасынын даамдуусун баласына берди. (Н.Б.) – II Кылмышкерге тиешелүү шыбагасын берүү керек. («Чалкан») I Айлананы туман каптап, борошодон көз ачылбайт. (Т.С.) – II Мен атамды көрбөсөм, анын иштеген ишин билүү мен үчүн туман болчу. («Ала-Тоо») I Көл жок болсо, дүйнөдө балык болбойт эмеспи, (Ж.Б.) – II Байкуш атам адамдын көлү эле. («Ала-Тоо») I Таалайбек суу ортосунда сүзүчүгө алы келбей, акырындап чөгө баштады. – II Ошол замат үн катпай ойго чөгө түштү. (Ш.Б.)*

Мисалдардын биринчи сүйлөмдөрүндөгү белгиленген сөздөрдүн негизги маанилери аркылуу берилген заттардын, түшүнүктөрдүн, кыймыл-аракеттин ички касиети, маңызы же кандайдыр бир белгилери менен алардын экинчи учурлардагы кошумча маанилеринин өз ара жалпылыгы, байланыштуулугу сөздөрдө көп маанилүүлүктүн пайда болушун шарттап турат.

Жогоруда көрүнүп тургандай, бизди курчап турган чөйрөдөгү айрым көрүнүштөр же нерселер, кыймыл-аракеттер өздөрүнүн тышкы түзүлүшү, ички маңызы, колдонулуш максаты же аткарган функциясынын мүнөзү боюнча бири-бирине окшош болот. Ошондуктан нерселердин, көрүнүштөрдүн ортосундагы айрым бир жалпылыктардын негизинде бир сөз жаңыдан пайда болгон башка бир түшүнүктүн атоо формасы катары келе берет. Натыйжада, бир эле сөз бир нече мааниге ээ болот да, маанилик жактан кеңип, тилдин лексикалык курамынын өнүгүшүн шарттайт. Анткени тилдин байлыгы анын сөздүк составындагы сөздөрдүн саны менен гана эмес, анын маанилеринин саны менен да аныкталат. Ошондуктан сөздөрдүн көп маанилүүлүгү тилдин сөздүк байлыгынын негизги бир салаасын түзөт.

Сөздөгү көп маанилүүлүктү ойдон чыгарылган көрүнүш катары кароого болбойт, анын пайда болушунун реалдуу негизи бар. Айталы, илимдин, техниканын өнүгүшү, андагы жаңылыктар, коомдук турмуштагы социалдык, саясий жана маданий, экономикалык өзгөрүүлөр тынымсыз жаңы түшүнүктөрдү, жаңы нерселерди жаратат. Мына ошол пайда болгон жаңы түшүнүктөр, нерселер тилде жаңы атоолорду, жаңы сөздөрдү талап кылат. Бирок жаңы түшүнүктүн пайда болушу тилде бардык учурларда эле жаңы сөздүн жаралышына алып келе бербейт. Эгерде коом турмушунда пайда болгон жаңы түшүнүктөрдүн, нерселердин ар бири жаңы тыбыштык комплекстер (сөздөр) менен атала берсе, анда адамдардын сөздүк курамды өздөштүрүүгө кудурети жетпес эле. Кыскасы, жаңы түшүнүктөрдүн тил аркылуу ишке ашуусунда дайыма эле жаңы сөздөр талап кылынбайт. Мындайда ошол жаңы түшүнүктөр, жаңы нерселер көбүнчө тилде мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөр аркылуу да туюндурулат. Натыйжада, сөздүн мурдатан калыпташкан негизги маанисине кошумча жаңы маани жүктөлөт да, сөздө

көп маанилүүлүк пайда болот, б.а., мурдагы колдонулуп жүргөн сөздөр жаңы маанилер менен байыйт, демек, сөздөр семантикалык жактан кеңип, анын көп жактуулугу артат.

М и с а л ы, I *Апам экөөбүз кайчы өтүп кеткен экенбиз.* – II *Кыргыз илимдер академиясы өсүмдүктөрдү кайчы чаңдаштыруу боюнча сунуш киргизишти.* («Сов. Кыргызстан») I *Калың журтта ал калбай, алымын артык жороду.* («Манас».) – II **Алымы бөлүмүнөн аз.**

Булардын экинчи сүйлөмдөрүндө колдонулган биологиялык жана математикалык терминдердин маанилери – түздөн-түз анын баштапкы маанилеринен келип чыккан жаңы маанилер.

Ошондой эле I *жандооч.* Негизги мааниси – бирге жүргөн, кошо жанында жүргөн адам. – II *Жандооч.* Кийинки мааниси – толук маанилүү атооч сөздөрдү жандап айтылган кызматчы сөз, (грамматикалык термин). I *Бөлүкчө.* Негизги мааниси – бүтүндүн кичинекей бөлүгү. – II *Бөлүкчө.* Кийинки мааниси – сөздөргө, сөз айкаштарына, сүйлөмгө кошумча маани берүүчү кызматчы сөз, б.а., грамматикалык термин ж.б.

Ошентип, бир эле сөздүн өз ара семантикалык байланыштагы бир нече маанилерди туюндурушу ошол сөз аркылуу аталып турган нерселердин, көрүнүштөрдүн, түшүнүктөрдүн ортосундагы ассоциациялык жалпылыктарга негизделген болот. Дааналап айтканда, көп маанилүүлүк негизги маани менен жаңы маанинин ортосундагы семантикалык жалпылык аркылуу шартталат.

Демек, сөздүн көп маанилүүлүгү дегенибиз – бир эле сөздүн семантикалык жактан тыгыз байланыштагы бир нече мааниде колдонулушу, б.а., сөз катары колдонулуп жүргөн бир эле тыбыштык комплекстин бир нече маани үчүн материалдык форма (оболочка) болуу мүмкүнчүлүгү.

Сөз маанилери белгилүү бир шартта объективдүү чындыкты таануу, аны айрым бир жактары боюнча тереңдетип өздөштүрүү процессинде пайда болот. Эгерде-нерсе

же анын касиети тереңдеп, кеңейип өзгөрсө, ал жөнүндө түшүнүк да өзгөрүп, ошого байланыштуу тилде жаңы атоолор, жаңы маанилер пайда болот. Тилдин семантикалык кубулушундагы мына ушул факторлор сөздүн жаңы мааниге ээ болушун шарттап, анын мурунку маанисине карата сөздө көп маанилүүлүктү пайда кылат.

Ал эми сөздө көп маанилүүлүктүн пайда болуу, б.а., сөз маанилеринин өнүгүү жолдору ар түрдүү. Булар, негизинен, метафоралык, метонимиялык, синекдохалык өтмө маанилер аркылуу ишке ашырылат. Сөздөгү көп маанилүүлүк сырттан кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен да пайда болушу мүмкүн.

§13. МЕТАФОРАЛЫК ЖОЛ АРКЫЛУУ УЮШУЛГАН КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨР

Сөздөрдүн метафораланышы алар аркылуу аталып турган заттардын, нерселердин, алардын кыймыл-аракеттеринин кандайдыр бир белги, касиеттеринин окшоштуктарына, функционалдык жалпылыктарына негизделет. Анткени бир заттын турпатында бар белгилер экинчи бир затта да болушу мүмкүн. Мына ушуга байланыштуу айрым бир белгилери боюнча бири-бирине окшош болгон ар түрдүү заттарды, түшүнүктөрдү бир сөз менен атоонун натыйжасында сөздө көп маанилүүлүк пайда болот. Мисалы, кыргыз тилинде адамдардын, түрдүү жан-жаныбарлардын көрүү органы болгон көз өзүнүн тышкы белгисине жана айрым бир ички мазмундук касиетине карата төмөнкүдөй маанилерде метафоралашып, көп маанилүүлүктү пайда кылган: *ийненин көзү, терезенин көзү, керегенин көзү, куржундун көзү, күндүн көзү, булактын көзү, иштин көзү* ж.б.

М и с а л д а р: *Апам байкуш ыйлап жатып ийненин көзүн көрө албай, саптап бер деп мага сунду. (Ч.А.) Терезе*

зенин көзүнөн башын чыгарып, анын карааны үзүлгөнчө карап турду. («Ала-Тоо») Тегерек **булактын көзү жылтыр тунук, түпсүз терең көрүнөт.** (Ч.А.) Бул кызматта өзүңдөй турмуштук тажрыйбасы мол, **иштин көзүн тааныган азаматтар керек.** («Чалкан») Асманда ала булут калкып, кезек кезек **күндүн көзүн калкалайт.** («Ала-Тоо»)

Заттардын, нерселердин ортосундагы орундук, мейкиндик жактан болгон окшоштуктарынын, жалпылыктарынын негизинде да сөздө көп маанилүүлүк пайда болот. Алсак, **бет** – жаактын ортоңку бөлүгү, адамдын өң жагы. Буга байланыштуу орун, өң жагынан болгон жалпылыктарга **карата тоонун бети, көлдүн бети, китептин бети, жердин бети** ж.б. деген сыяктуу жаңы маанилер пайда болгон.

М и с а л д а р: **Көл бети бирде тыптынч, бирде куршар. Күн батат көл бетинен тайып нары.** (А.О.) **Ортосун чоң суу жарып өткөн кууш капчыгайдын тескей бети карагай чер, түнт бадал.** (С.Ө.) **Жеримдин бетин карачы, сары алтын менен жапкандай.** (А.Т.)

Ал эми **баш** сөзүнүн метафораланышы, негизинен, адамдын дене мүчөлөрүнүн ичинен эң негизги органы катары «жетекчи», «бийлик ээси» деген маанилерди билдиргенинде жатат. Мисалы, **Айыл башын өлтүрүп, айдап малын алуун.** («Манас») Кыргыз тилинде ушул эле маанинин «эл башы», «кол башчы», «жол башчы» деген варианттары да бар. Ошондой эле «**башкарма**», «**башчы**» деген сөздөр да тегинде «**баш**» сөзүнөн пайда болгон кийинки туунду формалар. Революциядан мурун да бийлик төбөлдөрүн белгилеген «**миң башы**», «**жүз башы**», «**элүз башы**», «**он башы**» деген сыяктуу сөз айкаштары да «**баш**» сөзү менен байланышкан.

Муну менен катар «**баш**» сөзү жансыз заттарга, түшүнүктөргө карата да айтылып, анын «**башталышы**», «**башаты**» же «**эң жогорку бөлүгү**» деген маанилерде колдонулат: **Иш башы, суунун башы, айылдын башы, тоонун башы** ж.б.

Айтор, тилибизде «*баш*» сөзүнө байланыштуу метафоралардын эң көп варианттары кездешет.

Кыргыз тилинде өң-түстү билдирген сын атоочтордун көпчүлүгү өзүлөрүнүн негизги маанилеринен сырткары башка көрүнүштөргө, түшүнүктөргө карата өң жагынан болгон окшоштук белгилери же символ катары да колдонулуп, көп маанилүүлүктү уюштурууда активдүү мүнөзгө ээ.

М и с а л ы: 1. **Ак** – кагазга, сүткө окшош түс: **Ак кар, ак уй.**

2. **Ак** – пейли таза, жамандыгы жок: **Ак жүрсөң, так жүрөсүң** (макал).

3. **Ак** – күнөөсүз, жазыксыз: **Ак ийилет, бирок сынбайт** (макал).

4. **Ак** – айран-сүттүн жалпы аты: *Жалаң ак учун ушунча үй-бүлө бир короо койду тегеректеп отурушат.* (Ш.С.) 5. **Ак** – көздүн карегин каптаган чел: *Көзүңө ак түшкүр, абайлап бассаң боло!* (М.К.) ж.б.

Кара сөзүнүн өтмө мааниси, негизинен, кайгы, муңзар, айрылуу, күнөөлүү сыяктанган символдук маанилерге негизделген. **М и с а л ы**, **Кара жанды кыйбайлы, катынды кара кылбайлы** («Манас»), **Кара түндү канкорго салсын деди калкыбыз.** (А.Т.) *Ак иште кара жок, карага чара жок* («Учкул сөз»). Ал эми **КЫЗЫЛ** өзүнүн негизги маанисинен сырткары төмөнкүдөй туунду маанилерге ээ: 1. **КЫЗЫЛ** – эт маанисинде. *Көптөн бери кызыл көрө элек качкындар кемегени тегеректешип, көңүлдөрү жай.* (М.Э.) 2. **КЫЗЫЛ** – оорунун бир түрү. *Көптөн бери көз ачпай жаткан бала кызылы сырттына чыгып, бир аз сергий түшкөндөй болду,* (тергөө маанисинде) (М.К.). 3. **КЫЗЫЛ** – бастырылган эгин. *Оп майда, кызылы бизге пайда, топону сизге пайда* (элдик ыр). 4. **КЫЗЫЛ** – уят, абийир маанисинде. *Ботом, бетинде кызылы бар киши да ушуну кылабы?!* (К.Б.) ж.б.

Метафоралык жол аркылуу сөздөрдүн көп маанилүүлүгүнө ээ болушунда этиштер өзгөчө ийкемдүү келет.

Мисалы, «күй» сөзү өзүнүн «жануу», «тутануу» сыяктуу негизги маанисинен сырткары төмөнкүдөй өтмө – кошумча маанилерде колдонулат: 1. Каралашуу, жардамдашуу. *Отко жакын шиш күйөт, энеге жакын кыз күйөт* (макал). 2. Ажыроо, кур жалак калуу. *Ашыкча чыгым болуп пулу күйүп кетти*. 3. Эч себепсиз күнөөлөнүү: *Айдалган булбул Токоңдой ак жеринен күйбөгүн*. (Т.) 4. Абдан кайгылуу. *Бул кордукту ойлосо, оттой күйүп жанамын*. (Т.) 5. Ашык болуу, сүйүцү. *Төрөм Төштүк. Мен сага ашык болуп күйгөмүн* («Эр Төштүк»).

Ошондой эле: *Айрыкча күн тартибиндеги үчүнчү маселени чечүүдө кызуу талаш-тартыштар пайда болду. Элдин баарына эле чечилип сүйлөй бербейт, Чече сүйлөйт чечендер, эл чогулган жерлерде* деген сүйлөмдөрдөгү «чеч» сөздөрүнүн маанилери анын «байланган, түйүлгөн нерсени бошотуу» деген негизги маанисинен пайда болгон метафоралык туунду маанилер болуп саналат.

§ 14. МЕТОНИМИЯЛЫК ЖОЛ АРКЫЛУУ УЮШУЛГАН КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨР

Сөз маанилеринин кеңейишинин метонимиялык жолу заттардын, нерселердин, көрүнүштөрдүн материалдык, орун-аралык, өң-түс ж.б. жактары боюнча өз ара байланыш, катыштарына негизделет. Бирок речтин ар түрдүү тармактарында колдонулган метонимиялардын бардыгы эле сөз маанилерин өнүктүрүүчү жана сөздө көп маанилүүлүктү пайда кылуучу мүнөзгө ээ эмес. Алардын айрымдары көркөм чыгармалардын же көркөм тексттердин тилине гана мүнөздүү болуп, ал аркылуу айтыла турган маанини окуучу же угуучуга образдуу, элестүү, көркөм чагылдыруу максатын көздөйт. Ошондуктан метонимиялык мындай маанилер өзүлөрүнүн жаралышы боюнча автордук же индивидуалдык мүнөздө болот да, жеке же ай-

рым алынган гана көркөм чыгармалардын, тексттердин тилинде кездешип, жалпы элдик мүнөзгө ээ боло албайт.

М и с а л ы, – *Эй Сакал, намияныңды ала чык. – Кабатыр болбо, досум. Намиян эле дейсиңби. Үйдү бүт көчүрүп алдым. (Ж.А.) Станогоңарды азыртан жууй бергиле,– деп мөлтүрдөн саттырып ичип кеткендери да болду. («Чалкан») Баарынын бети помидордой кызарып, жанагы болжошкондон согуп жатышыптыр. («Чалкан»).* Мисалдардагы белгиленген метонимиялар (*намиян, мөлтүр, үйдү көчүрүп алдым, болжошкон*) атайын көркөм каражат катары колдонулуп, акча, пул, ичимдик жөнүндөгү маанилерди образдуу, сүрөттүү чагылдырып турат. Мындай метонимиялар өзүлөрүнүн кесептеги аткарган кызматтарына карата индивидуалдуу же стилдик метонимиялар деп аталат жана ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу сөздөргө көп маанилүүлүктү уюштуруунун туруктуу каражатына айлана албайт.

Ал эми метонимиялык өтмө маанилердин көпчүлүгү түздөн-түз сөздөрдүн көп маанилүүлүгү менен байланышта каралат. Анткени мындай метонимиялардын маанилери жалпы элге тарап, кептин түрлөрүндө активдүү колдонулуп, маанилик жактан улам барган сайын туруктуу мүнөзгө ээ боло берет. Ошентип, метонимия катары колдонулган сөздүн мурунку негизги мааниси менен анын кийинки өтмө маанилери өз ара семантикалык жактан байланышта келет да, натыйжада, бир эле сөз бир нече мааниге, б.а., көп мааниге ээ болот.

Кыргыз тилиндеги метонимиялар, негизинен, төмөнкүдөй бир катар байланыш-катыштын натыйжасында пайда болгонун көрөбүз:

1. Мекеме, уюм, кандайдыр бир орун-жай менен анда иштеген коллективдин, жашаган адамдардын, алардын иш процесстеринин, абалдарынын ортосундагы байланыш аркылуу:

Мектеп физкультура жана спортко деген жүз сом акчаны шыпырып алган. («Советтик Кыргызстан») **Бул белекти Фрунзедеги тери заводу менен «Чолпон» фирмасы жиберип олтурат** («Кыргызстан маданияты»). **Айыл түп көтөрө каршы чыгышты.** (Т.С.)

2. Нерсе менен тамак-аштын ортосундагы байланыштын негизинде:

Камка байбиче дасторконго бата тартты. (Т.С.) **Анткени менен Толубай дасторкону кенен, бапырап берекелүү адам.** (М.Э.) **Кана столго карайлы, – деди профессор Сатарбекти акырын колтуктан сүйөй.** (Ш.А.) **Диета столу өзүнчө четте эле.** (М.К.) **От чоң жагылып, казан кайнап чыкты. Бөксө чайнек катуу кайнайт** (макал).

3. Кызмат менен адамдын ортосундагы байланыш аркылуу:

Алла ошол жылдын күзгү жыйынтыгы менен бригадты өткөрүп алды. («Советтик Кыргызстан») **Ай, сугатчы, бери кел.** (А.О.) **Чиши, акырын, председатель келатат.** (Н.Б.)

4. Идиш же орун менен анын ичиндеги даам же нерсенин ортосундагы байланыштын негизинде:

Эшик эндүц эркеч чаначтын (кымыз маанисинде) **кандай түгөнгөнүн өздөрү да сезбей калды** (Т.С.) **Акматаалы колуна тийген толтура куюлган аякты тындырбай туруп тартып жиберди.** (А.О.) **Чөнтөктүн жайы кандай, баатыр? Эгер калың болсо, кайрыла кетсең жаман болбос эле.** («Чалкан»)

Метонимиялар мына ушул сыяктуу нерселердин ортосундагы ар түрдүү байланыш-катыштардын негизинде уюшулуп, сөз маанилерин өнүктүрүүнүн өзүнчө бир ыкмасы, жолу болуп эсептелет.

§ 15. СИНЕКДОХАЛЫК ЖОЛ АРКЫЛУУ УЮШУЛГАН КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨР

Сөздөгү көп маанилүүлүк синекдохалык жол аркылуу да пайда болот. Мындай учурда бүтүндүн ордуна анын бөлүгүнүн, же тескерисинче, бөлүктүн ордуна бүтүндүн колдонулушунун, демек, заттардын, нерселердин ортосундагы сандык байланыш-катыштын негизинде жаңы маани пайда болот.

Сөздөрдүн синекдохалык жактан маанисинин жаңылануусу алардын семантикалык жактан өнүгүшүнүн алгачкы этабын түзөт. Айрым бир синекдохалар жаңы маани катары тилде тез эле орун-очок алып кетсе, айрымдары акырындык менен өнүгөт. Синекдоха процессинде сөздөрдүн полисемияга айланышы кептерде колдонулуш чөйрөсүнө байланыштуу. Айрымдары кепте активдүү колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот да, тилде мурдатан колдонулуп жүргөн сөзгө карата көп маанилик катышты түзөт.

М и с а л ы, «*баш*», «*көз*» деген сөздөр түз маанисинде адамдын дене бөлүктөрү, демек, бүтүндүн бөлүгү катары, ал эми синекдохалык өтмө мааниде бүтүндүн аты – «адам» маанисинде колдонулат: *Баш ичеби, баштык ичеби* (макал). *Баш алып бапырап. Нурдин карыянын үйү бүгүн өзгөчө шаңга бөлөнгөн.* (А.С.) *Баш алган адам айыптуу* (макал). *Раматылык көзү тирүү кезинде эле айткан болчу ушул ойду* (А.С.).

Ушул сыяктуу эле адам денесинин айрым бөлүктөрүн белгилеген айрым сөздөр да «адам» маанисинде колдонулат: *Өңдү көрсө, жүз таят. Көп баскан аяк чок басат. Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт* (макал). *Жүз элүү миң кол алып, Айдаркан жолду баштады* («Манас»), *Жарактуу кол куралсын, аба!* (Ж.Т.)

Аялдарга тиешелүү айрым бир кийим аттары жана дене мүчөлөрдү белгилеген айрым сөздөр да жалпы эле «аял» маанисинде колдонулушу мүмкүн: *Биринчи байлык*

ден соолук, экинчи байлык ак жоолук (макал). Ак жоолук-тун курусун арылбайт экен арманы («Манас»), Болукшуган жигиттер бото көздөн тандады («Манас»). Бостондун боз тамы бар, бото көздүн баары бар (элдик ыр).

Кыргыз тилинде бир катар синекдохалык өтмө маанидеги сөздөр «бала» маанисинде колдонулат да, өзүлөрүнүн негизги маанилерине карата көп мааниде келет: *Чынары сынып калса да, чырпыгы өсөр ал кайтып* («Санат»), Кыргыз макалдарында *чырпыгы сынса сынсын, чынары аман болсун* деген варианты да бар. *Эки катын алганы, эч туяк көрбөй калганы. Карманарга туяк жок, калкта мендей чунак жок* («Манас»).

Туяк мындан сырткары «майда мал» маанисинде да колдонулушу мүмкүн: *Малдын туягы түгөл экен, Канаке* («Ала-Тоо»), *Малдын туягы түгөл – бардыгы отуз туяк.* (М.Э.)

Кыргыз тилинде ошондой эле «таттуу», «түтүн» деген сөздөр синекдохалык өтмө мааниде колдонулат да, өзүлөрүнүн түз маанилерине карата көп маанилүүлүк катышты түзүшөт: *Дүкөндөн татты-патты, белек-бечкек алып, автовокзалга келдим. Кечинде көптөн бери байлап жүргөн коюн союп, корзинага таттуусун салып, дайындап коюшту.* («Чалкан») *Жакыптын тегерегине топтолуп өзүнчө айыл куралып, түтүнү жетимишке жетти* («Манас»).

§ 16. БАШКА ТИЛДЕРДЕН КИРГЕН СӨЗДӨР АРКЫЛУУ УЮШУЛГАН КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨР

Башка тилдер сыяктуу эле кыргыз тилинин сөздүк курамы өзүнүн ички мүмкүнчүлүктөрүнүн эсебинен гана байыбастан, башка тилдерден ар түрдүү чарбалык, соодасатык жана маданий жактан болгон байланыштарынын негизинде көптөгөн жаңы сөздөрдү, терминдерди кабыл алуунун эсебинен да байып, толукталып турары белгилүү.

Сөздөрдүн башка тилдерден кабыл алынышы эки түрдүү жол – которуу жолу жана түз кабыл алуу жолу ар-

кылуу ишке ашырылат. Кабыл алуунун которуу жолунда тилде мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөр пайдаланылат да, жаңы мааниге ээ болуп, мурунку мааниси менен семантикалык жалпылыкты түзөт. Натыйжада, сөздө көп маанилүүлүк пайда болот. Мына ушундай жол аркылуу орус тилинен келип кирген бир катар терминдер жана терминдик маанидеги сөздөр кыргыз тилиндеги айрым сөздөрдүн көп мааниге ээ болушун шарттаган.

I Мурунку номинативдик негизги маанилери:

Борбор – ордо оюнунда колдонулуучу термин. Ордо оюнунун ортосу.

Уңгу – бир нерсенин түпкү, негизги бөлүгү (кетмендин уңгусу).

Мүчө – адамдын дене бөлүктөрү, демек, бүтүндүн бөлүгү.

Тамыр – өсүмдүктүн жер алдындагы бөлүгү.

Айлана – орундук, мейкиндик мааниде, айлана-чөйрө, жанжак.

Муун – адам сөөктөрүнүн кошулган жери.

Сынчы – адамдарды же башка нерселерди сапаттык жактан баалоочу адам.

II Кийинки жаңы маанилери:

Борбор (центр) – административдик мекемелер жайгашкан элдүү пункт (райондун борбору, областтын борбору).

Уңгу (основа, корень) – лингвистикалык термин, сөздүн маани берүүчү бөлүгү.

Мүчө (член) – лингвистикалык термин. Сөздүн мүчөсү, Сүйлөмдүн мүчөсү.

Тамыр – математикалык термин. Радикалдын алдындагы туюнтма.

Айлана – геометриялык термин.

Муун (слог) – лингвистикалык термин. Сөздөгү ыргак менен айтылган бир же бир нече тыбыш.

Сынчы (критик) – адабий чыгармаларды талдоочу адис, илимпоз.

Ал эми которуу жолу эмес, түздөн-түз кабыл алынган сөздөрдүн көп мааниге ээ болушу үчүн алар ошол кабыл алган тилдин фонетикалык, лексика-семантикалык табиятына ылайык калыптанышы, сөздүк составдын системасынан туруктуу орун алышы зарыл. Мына ошондон кийин гана тилдик өнүгүүнүн белгилүү бир этабында семантикалык жактан кеңип, коом турмушунда пайда болгон жаңы түшүнүктөрдүн атоосу катары колдонулуп жаңы, кошумча мааниге ээ болушу мүмкүн.

Бул жагынан алганда, араб, иран тилдеринен түз кабыл алуу жолу менен кирген көптөгөн сөздөр кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүнө толук баш ийип, кабыл алуунун эч бир жиги билинбей калгандыгын көрөбүз. Натыйжада, маанилик жактан өнүгүүнүн бүгүнкү этабында жаңы, кошумча маанилерге ээ болуп, сөздө көп маанилүүлүктү уюштуруу табияты боюнча кыргыз тилинин төл сөздөрүнөн эч бир айырмаланбайт.

М и с а л ы: А. Араб тилинен кирген төмөнкүдөй бир катар сөздөр көп мааниде колдонулары байкалат:

I Кабар (xabar) – окуя, иш жөнүндө айтылган же жазылган билдирүү. *Чоң атасы ооруп жаткандыгы жөнүндө Сатарбекке кабар айттырган жок.* (Ш.А.)

II Кабар – дарек, дайын. *Каныбектердин Кашкарга кеткенине бир айдан ашты, алигиче кабар жок.* (К.Ж.)

I Кымбат (qimbat) – баасы, наркы жогору, арзандын карама-каршысы. *Товарлардын көбү кымбат баа менен сатылды.*

II Кымбат – катаал, кыйын. *Ашуусу кымбат бел да көп. аңдышып жаткан эл да көп.* («Манас»)

III Кымбат – кадырлуу, асыл. **Кымбатым сенден ажырап, кылгырып агат көздөн жаш.**

I Даам (tagam) – тамак, аш, татым. *Тамактын даамы туз менен* (учкул сөз).

II Даам – татыктуулук. **Даамсыз сөз тузсуз тамакка барабар** (учкул сөз).

I Баа (baħa) – товардын акчага теңештирилген наркы. *Товардын чекене баасы. Арзан баага алынган буюмдун баркы жок.*

II Баа – адамдардын ишкердик сапатын белгилөөчү маани же окуучулардын билим деңгээлин көрсөтүүчү белги.

Адам сөзү менен эмес, иши менен бааланат (учкул сөз).

B. Иран тилинен кабыл алынган сөздөр аркылуу уюшулган көп маанилүү сөздөр:

I Базар (bazar) – соода-сатык жүргүзүүчү жай. **Базары жакын байыбайт** (макал).

II. Базар – бака-шака түшүү. *Балалуу үй базар (макал).*

I Арзан (arzan) – кымбат эмес, баасы төмөн. *Кымбат алып, арзанга сатпа.*

II Арзан – оңой, жеңил. *Арзан эмес мал тапмак, карагай кескен төрт акмак, керели кечке тартактап (макал).*

I Жан (gan) – тирүүлүктүн белгиси. **Жаны барда жалынган жаман эрдин иши экен** (макал).

II Жан – киши, адам. *Көчөдө бир жан жок.*

I Дарт (dart) – оору, илдет. *Ооруган дарт басылды.*

II Дарт – арман, кайгы. *Көздү жаш, көкүрөктү дарт алды.*

I Дары (daruv) – оорутуу адамга колдонулуучу зат. *Айыгар оорунун дарысы өзү келет* (макал).

II Дары – даба, айла, себеп. *Тапсаңчы жүрөк дарысын.*

I Дасторкон (dastarħan) – Тамак ичерде салынуучу материал. *Дасторкон жайылып, үстүнө түркүн даам коюлду.*

II Дасторкон – тамак-аш, даярдалган оокат. **Дасторконго караңыз. Берекелүз адамдын дасторкону кенен болот. ж.б.**

§ 17. МЕТАФОРА

Тилде өтмө маанилүү сөздөрдүн эң кеңири тараган жана колдонулушу жагынан ийкемдүү да, активдүү да түрү – метафора.

Метафора – гректин *meta* жана *tarein* – деген сөзүнөн алынган, бизче «ооштуруу, кейиптештирүү» деген маанини билдирет. Ал эми ооштуруу, кейиптештирүүнүн негизин адамдардын, айбанаттардын, жаратылыштагы көрүнүштөрдүн, кубулуштардын формасы, өңү-түсү, белгиси, касиети, сапаттык же кыймыл-аракеттик мүнөздөрүнүн өз ара окшоштуктары, жалпылыктары түзөт.

Демек, адамдар өздөрүн курчап турган айлана-чөйрөдөгү өтө ар түрдүү заттарды, көрүнүштөрдү, кыймыл-аракеттерди өз ара салыштырат, окшоштурат. Мына ошол окшоштуктардын натыйжасында бир сөз экинчи бир сөздүн ордуна колдонулат да, тилде өтмө – метафоралуу маани пайда болот: *Күн батат, күн баткан жак кызгылт тартып, Ысык-Көл кызгылт нурга жүзүн арчып.* (А.О.) *Жапар аттанганда, дабышы жок канатсыз учкан күндүн нуру мастерскойдун чыгыш терезесинен жаңы эле шыкаалаган эле.* (А.Т.) *Ошол жылы күзүндө Гүлсарынын жылдызы жаркылдап чыга келди.* (Ч.А.)

Мисалдардагы метафоралар жалаң гана окшоштуктарга негизделбестен, ага карата көркөм ой жүгүртүүнүн катышы аркылуу да пайда болгон. Кыскасы, метафора эки негиздин бирдигинен жасалат, б.а., нерселердин ортосундагы айрым бир окшоштуктар менен ага карата көркөм ой жүгүртүү да талап кылынат. Бул жагынан алганда, метафора кадыресе сөзгө караганда өзүнүн образдуулугу, көркөмдүүлүгү менен айырмаланып турат. Ал көркөм чыгармаларда турмуштук көрүнүштөрдү, окуяларды, жаратылышты, анын көп кырдуу кооздугун, адам турмушунун ар кыя жактарын элестүү чагылдырып, окурманга терең таасир калтырат.

Метафора, баарыдан мурда, кадыресе (карапайым) лексикага караганда өзгөчөлөнгөн, айырмаланган эки пландуу – материалдык жана эстетикалык мазмунду камтыган семантика-стилистикалык кубулуш.

М и с а л ы, **Арстандар чогулуп,**
 Акыл сөздөн куруптур.
 («Манас»)

Биз мисалдагы **арстандар** аркылуу, биринчиден, кандайдыр бир адамдардын тобун түшүнөбүз. Бул – анын материалдык жагы. Экинчиден, ал адамдар жөнөкөй эмес, баатыр, кайраттуу адамдар. Бул – анын эстетикалык жагы.

Ошентип, метафораны кең мааниде алганда, ага төмөнкүдөй мүнөздөмө берүүгө болот.

Метафора деп нерсе же көрүнүштөрдүн ортосундагы ар кандай белги, касиет, сапат, кыймыл-аракеттик жана функционалдык окшоштуктардын негизинде көркөм ой жүгүртүүнүн катышынан пайда болгон, кепте образдуулукту жана сөз маанилеринин өнүгүшүн шарттоочу өтмө маанини айтабыз.

Метафоралар өзүлөрүнүн табияты, уюшулуш, жасалыш негиздери боюнча салыштырууга окшош. Ошондуктан айрым бир эмгектерде, окуу китептеринде метафораны «кыскартылган салыштыруу» же, тескерисинче, салыштырууну «кеңейтилген метафора» деп да атап жүрүшөт.

Метафоранын лингвистикалык табиятын терең ачып берүү үчүн анын салыштыруу менен болгон жалпылык жана айырмачылыктарына атайы токтоло кетүү абзел.

Нерселер көптөгөн оң жана терс касиеттердин бирдигинен турат. Мына ушул бир заттагы же кубулуштагы болгон көптөгөн касиет-белгилер башка бир зат же кубулуштун белги-касиеттери менен айрым жалпылыктарды түзүшөт. Мына ушул жалпылыктардын негизинде бир нерсе экинчи бир нерсенин ордуна колдонулат же алардын ортосундагы орток белгилердин натыйжасында бир

нерсе экинчи бир нерсеге салыштырылат. Окшоштуктардын тилде ишке ашырылыш өзгөчөлүктөрүнө ылайык биринчисин метафора, экинчисин салыштыруу деп атайт.

М и с а л ы: 1. *Качырганы жолборстой,
Кайсаганы албарстай.*
2. *Касташкан жоонун жолборсу
Касташкан адам жолдошу.*

(«Манас»)

Мисалдардан көрүнүп тургандай, биринчисинде элдик баатырдын эр жүрөктүүлүгү жолборско салыштырылса, экинчисинде ошол эле маани (эр жүрөктүүлүк) өтмө маани аркылуу берилген.

Ошентип, жолборс менен адамдын ортосун байланыштырган жалпы касиет – эр жүрөктүүлүк. Бул касиет экөөнө бирдей тиешелүү. Демек, салыштыруунун да, метафоранын да материалдык жагы заттардын же кубулуштардын ортосундагы белги, касиеттердин жалпылыгы, окшоштугу болуп саналат. Бул жагынан алганда, салыштыруу менен метафоранын башка көркөм каражаттарга караганда жакындыгы, тектештиги бар.

Буга айрым метафоралар менен салыштыруулардын колдонулушу да айкын күбө:

*Каруусу кеткен тулпардай
Арып келдим, Токтогул.
Туйгун элем кагынган
Тулпар элем чабылган.*

(Т.)

Бул жерде метафоранын салыштыруудан болгон айырмасы салыштырууну уюштуруучу грамматикалык каражаттан (-дай) ажырап, өтмө мааниде гана колдонулуп калгандыгында. Болбосо, айтылуучу ойдун жалпылыгында, салыштырылуучу нерселердин бирдейлигинде, салыштырууга алынган касиет, белгинин окшоштугунда

айырма жок. Бирок буга карап салыштыруулар метафоранын базасында түзүлөт же, тескерисинче, салыштыруу өз ичине метафораны да камтыйт деген бүтүмгө келүү туура эмес. Анткени метафора менен салыштыруу бардык учурда эле биринин ордун экинчиси алмаштыра албайт.

М и с а л ы, *Жумшак тил, жылуу сөз угуп,*
Энеке, сенден көөнүм ток.

(Т.)

Мисалдагы метафораларды: «*жумшактай тил*» же «*жылуудай сөз*» деп салыштырууга айлантууга болбойт. Тескерисинче, «*ал өлүктөй уктады*» деген салыштыруу «*ал өлүп уктады*» болуп айтылбайт.

Кыскасы, метафора менен салыштыруу жасалыш жолдору, тилде аткарган кызматтары боюнча өз ара төмөнкүдөй айырмаланат:

Биринчиден, метафорада образ жана предмет бир эле сөздө берилет да, ал түз жана өтмө мааниге ээ болот. Мындайда сөздүн түз мааниси образды, өтмө мааниси предметти билдирет. Ал эми салыштыруу үч элементтен 1)салыштырылуучу (объект), 2) салыштыруучу (субъект), 3) белгиден турат. Ошондуктан салыштыруунун элементири бир бүтүн контексти түзөт жана андагы айтылуучу ой толук түшүнүлөт: **көмүрдөй кара чач**. Метафорада контекстсиз жеке өз алдынча турганда, түз маанидеги сөз катары сезилет.

Экинчиден, грамматикалык жактан метафоралаштыруу сөздүн формалдык өзгөрүшүнө алып келбейт. Ал эми салыштыруу кыргыз тилинде **-дай, -ча, -чылап** деген мүчөлөр жана мисалы, **сыяктуу, шекилдүү, кейиптенген, өңдөнгөн, окшош** деген сыяктуу жардамчы сөздөр аркылуу жасалат.

Үчүнчүдөн, метафора – стилистикалык гана эмес, семантикалык да көрүнүш. Ал – сөз маанилеринин кеңейишин жана өзгөрүшүн шарттоочу тилдин эң активдүү да,

ийкемдүү да куралы. Салыштырууга болсо, негизинен, кийинки касиет мүнөздүү эмес.

Төртүнчүдөн, салыштырууда салыштырылып жаткан нерселердин белги-касиеттери көбүрөөк эске алынса, метафорага шарттуулук, субъективдүүлүк да мүнөздүү.

§ 18. СӨЗДҮН МЕТАФОРАЛАНЫШ ПРИНЦИПТЕРИ

Метафоризация – нерсе жана кубулуштардын ортосундагы белги, касиеттердин ар кандай ички жана тышкы окшоштуктарынын негизинде пайда болуучу психологиялык татаал процесс. Бул процессте турмуштан алынган таасирлер мурунку өздөштүрүлгөн таасирлер менен окшоштурулат, салыштырылат. Мына ушундан кийин гана ар башка категориялар, ар башка маанидеги сөздөр бир бүтүндүккө бириктирилет, химиялык реакциядан өткөндөй тилде жаңы «элемент» пайда болот.

Объективдүү дүйнө жана анын касиеттери бардык адамдардын (кандай гана улуттун өкүлү болбосун) аңсезимине бирдей таасир калтырары белгилүү. Ошол себептүү көптөгөн айбанаттарга, канаттууларга байланыштуу метафоралар адамдагы ар кандай мүнөздөрдү, сапаттарды билгизүүдө орус, немис, түрк ж.б. тилдерде жалпылыктарга ээ. **М и с а л ы**, **түлкү** – куу, амалдуу; **коён** – коркок; **арстан** – эр жүрөк, баатыр; **бүркүт**, **туйгун** – баатыр, тайманбас ж.б.

Бирок дүйнөдөгү бардык тилдерде метафоралар окшош деш натуура. Анткени метафоралаштыруу процессине окшоштуктардан сырткары ар бир элдин жашоо ыңгайы, үрп-адаты, дүйнөгө карата мамилеси, психологиялык жана тилдик өзгөчөлүктөрү да негиз болот. Ошондуктан метафоралаштыруу ар бир конкреттүү тилде спецификалык өзгөчөлүккө ээ. Мисалы, индиялык элдерде **пил** менен **уйду** бардык жаныбарлардан ыйык тутуп, алардын

аттарын дүйнөдөгү эң ыйык нерсе – эненин атына, эң сулуу аялдарга байланыштырышат. Ал эми кыргыздарда **уй** сүт, эт берген, илгертен бери урунуп келе жаткан төрт түлүк малдын бири экенине карабастан, жагымдуу мааниде эмес, тескерисинче, акылсыз, маңыроо маанилеринде метафоризацияланат. **Пил** европа тилдеринде чоңдугуна, индиялык элдерде пилдин басыгы сулуу аялдардын кыймылына салыштырылып метафоралаштырылса, түрк, анын ичинде, кыргыз тилинде ал (пил) күч маанисинде метафоризацияланат. Мындай айырмачылык экономикалык жактан бирдей өнүккөн, бирдей тарыхый шарттарда жашашкан, тилдери жагынан өтө жакын элдердин тилдеринде да кезигет. **М и с а л ы**, Токтор баласы Кабыланды баатырды жоктоп минтип зарлаган экен:

*Кайырлуу тууган Кабылан,
Ботом сенден айрылдым.
Туягы бүтүн шумкардай,
Кулунум сенден айрылдым.
Тилеп алган жалгызым,
Козум сенден айрылдым.
Көкала букага окшогон
Мен музодон айрылдым.
(Казак эпосу)*

Ал эми кыргыз тилинде **козу**, **музоо** «бала» маанисинде метафоризацияланбайт. Буга байланыштуу окумуштуулардын төмөнкүдөй жөндүү пикирлерине кошулбай коюуга болбойт.

«Кыргыз, казак тилдеринде аялдардын көзүнүн сулуулугу **ботонун** көзүнө бааланат. Ушул сыяктуу метафораларды өз калыбында башка Европа тилдерине которсо, көркөмдүгү мындай турсун, сөз болбой калар эле. Ошондуктан кай элдин болбосун, тил, адабият тарыхынан сөз кылсак, өз тилинде гана көркөм, өз тилинде гана мааниси түшүнүктүү көркөм каражаттар, өтмө маанидеги ма-

кал-ылакаптары болору белгилүү. Алардын мааниси да, касиети да так ошол өз тилинде гана¹.

«Сулуулукту кабыл алуу ар бир улуттун өзгөчөлүгүнө жараша болот. Анткени кайсы гана улут болбосун, басып өткөн тарыхына, турмуш шартына жараша көркөмдүктү кабыл алуу сезимдери иштелип чыгат².

Тигил же бул лексикалык топтордун тилде метафоризацияга активдүү катышышынын себеби ошол элдердин кесип-өнөрүнө байланыштуу болот. Айталы, европа элдеринин тилдерине салыштырганда кыргыз, казак тилдеринде малдын аталыштары боюнча, мергенчилик кесибине байланыштуу метафоралар көп учурабайт. Анткени кыргыздар, казактар эзелтен көчмөн турмушта жашап, мал чарбачылыкты, мергенчиликти кесип кылып келгени белгилүү. Ошондон улам тилдеринде колдонулган метафоралар гана эмес, көркөм сөз каражаттарынын калган түрлөрү, макал-ылакаптар элдик афоризмдер да, негизинен, жалпылыктарга ээ. Демек, ар эл өзүнүн кармап-күткөн, аны күнүмдүк талаптарына кеңири пайдаланган нерсенин сырын терең өздөштүрүшүп, тилинде аны кеңири колдонуу мүмкүнчүлүгүнө жетишет.

Ошентип, сөздүн метафораланышы – биринчиден, нерселердин ортосундагы белги, касиет, кыймыл-аракеттин жалпылыктарынын негизинде пайда болуучу процесс.

Экинчиден, тигил же бул сөздүн метафораланышына ошол элдин турмуш-шарты чоң роль ойнойт. Ошондуктан айрым тарыхый турмуш-шарты, экономикалык өнүгүшү бирдей элдерде башкаларга караганда метафоралык жалпылыктар алда канча арбын болот.

Үчүнчүдөн, сөздүн метафораланышына улуттук психология да белгилүү даражада таасир тийгизет. Бирок жогорку критерийлер сөздүн метафораланышына өз ал-

¹ *К.Жумалиев*. Казак эдебиеті тарыхынын маселелері жене Абай поэзиясының тілі. II т., Алматы, 1960, – 153–154-беттер.

² *Закиров С.* Кыргыз элинин макал-ылакаптары. Фрунзе. 1972, 108-бет.

дынча айрым-айрым негиз боло албайт. Тескерисинче, булар – бири-бирин шарттап туруучу, биринен экинчиси агып чыгуучу, бирисиз экинчиси пайда болбоочу бир бүтүндүн составдуу элементтери.

§ 19. МЕТАФОРАНЫН ТҮРЛӨРҮ

Жалпы элге таралуу, сиңүү деңгээлине карай метафораларды жалпы элдик жана индивидуалдуу деп экиге бөлүп кароого туура келет. Бул экөө колдонулуш даражасы, стилдик ыраңы жагынан өз ара айырмаланат.

Индивидуалдуу метафорага караганда жалпы элдик метафоралардын колдонулуш даражасы алда канча кеңири. Ал оозеки кепте элдик оозеки жана көркөм адабий чыгармаларда көркөм стилистикалык каражат катары активдүү колдонулат. Мисалы, «Манас» эпосунда колдонулган жалпы элдик метафоралардын үлгүлөрүн дээрлик азыркы кездеги акын-жазуучулардын чыгармаларынан кезиктирүүгө болот:

*Атаны арман муңдуу күн
Башыма түшүп каран түн
Кырк миң жылда кирбейсиң
Кыраандын баскан чыйрына
Атаңа наалат айбан кул
Көңүлүмдү кир кылдың.*

А.Токомбаев ушул эле метафораларды ойду ачык, так, жыйынтыктуу бүтүрүү үчүн өз чыгармасында ыктуу колдонгон.

*Шайыр жигит ким дедим
Жоого салган каран түн.*

*Кээде мизим ташка тийген кылычтай
Жапырылат жүрөгүмдү басат кир.*

Ал ак келин алга умтулган жааш кыраан.

Мисалдардагы метафоралар берген маанилери, стилдик мүнөздөрү боюнча бири-биринен анча айырмаланбай, б.а., эки учурда тең бирдей метафоралык мааниде алгачкы образдуулук касиеттерин сактоо менен колдонулган.

Айрыкча, жогоркудай мүнөздөгү жалпы элдик метафоралар элдик оозеки чыгармаларда өтө активдүү колдонулат. Анткени алар чыгарманын идеясына, тематикалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу элдик идеялардын сыноосунан ийгиликтүү өткөн, анын мааниси, ошол чыгарманын кан-жаны менен биротоло жуурулушкан. Ошондуктан элдик оозеки чыгармаларда метафоранын бул түрүнүн колдонулуш мааниси туруктуу мүнөзгө ээ.

Тескерисинче, индивидуалдуу метафоралар бир нече же айрым гана алынган көркөм чыгармаларда гана кездешип, жалпы элдик мүнөзгө ээ боло албайт.

М и с а л ы:

Кенен мейкин кыш жибегин жамынган.

Калың токой кар жылдызын тагынган.

(А.Т.)

Темир аяз, карлуу бороон, бурганак

Ыраак, ыраак, ыраак кетип ыраактап.

Токточу өмүр, токтоочу өмүр, токтой тур!

Көзүң чуңкур, өңүң кансыз, сары сур.

(А.О.)

Жогорку ыр саптарындагы метафораларды элдик оозеки чыгармалардан же оозеки кептен кезиктирүүгө болбойт. Бул – ар бир акынга гана тиешелүү индивидуалдуу көрүнүш.

Стилдик жактан алганда, индивидуалдуу жана жалпы элдик метафоралардын өз ара айырмачылыгы мына мында: индивидуалдуу метафоралардын мааниси биз үчүн жаңы болуп саналат, ошондуктан баамга тез урунуп, чыгармачылык менен кабылдоону талап кылат. Ал

эми жалпы элдик метафоралар мурдатан бери эле көркөм каражат катары колдонулуп жүргөндүктөн, алардын мааниси жаңылык катары кабыл алынбайт жана чечмелеп-тактоону талап кылбайт.

Жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө карап, метафоранын бул эки түрүнүн ортосуна өтпөс чек коюуга болбойт. Жалпы элдик метафоралар турмушту көркөм чагылдыруунун бир ыкма-каражаты катары кандайдыр бир деңгээлде алгачкы маанисин сактоо менен бирге, ар кандай толуктоолорго, өзгөрүүлөргө учурап турат. Айталы, аларды акын-жазуучулар өздөрүнүн максаттарына ылайык мурда колдонулуп жүргөндөгүдөн башка контекстте, башка максатта пайдаланууга муктаж болот. Бул болсо жалпы элдик метафоралардын маанилик жактан жаңылануусуна, өнүгүшүнө алып келет да, ал индивидуалдуу метафорага айланат. Тескерисинче, индивидуалдуу метафоралардын тилдик оромдордо кеңири колдонулушу анын элдик метафорага айлануусуна шарт түзөт. Демек, метафоранын бул эки түрү – биринин пайда болушун экинчиси шарттап, бири экинчисине өтүп туруучу өз ара тыгыз байланыштагы көрүнүштөр.

Көрүнүп тургандай, жогоруда, негизинен, көркөм муктаждыктан жаралып, өздөрүнүн образдуулук касиетин жоготпой келаткан, адабий чыгармаларда көркөм каражат катары колдонулуп жүргөн метафоралар жөнүндө сөз болду. Бирок өзүлөрүнүн жаралыш себеби, тилде колдонулуш өзгөчөлүгү жана милдети боюнча жогорку метафоралардан айырмаланган тилдик метафоралар да бар. Буларды метафоранын үчүнчү түрү катары караса болот.

Тилдик метафоралар да нерселердин, көрүнүштөрдүн ортосундагы ар кандай окшоштуктардын негизинде сөздөрдү биринин ордуна экинчисин колдонуудан пайда болот. Демек, бул жагынан метафоралардын жогорку эки түрүнөн эч бир айырмаланбайт. Мындагы башкы айырмачылык алардын жаралыш себептеринде жатат.

Дааналап айтканда, жалпы элдик же индивидуалдуу метафора жаратылыш көрүнүштөрүнүн, адамдардын, нерселердин ар кандай касиеттерине, белгилерине карата сөз чеберинин көркөм ой жүгүртүүсүнөн, жекече баасынан жаралса, тилдик метафора, тескерисинче, көркөм ой жүгүртүүнү талап кылбастан, нерселердин ортосундагы функционалдык жана тышкы окшоштуктарынын негизинде гана пайда болот. Мындай метафораларды шарттуу түрдө гана өтмө маани деп атап жүрөбүз. Чындыгында, алар мурунку эле сөздүн жаңы түз жана терминдик маани алган бөлүгү.

Айталы, мучө, уңгу, басым, борбор, көшөгө, тамыр, жаа, айлана деген сыяктуу сөздөр мурунку маанилеринен сырткары жаңы терминдик маанилерге ээ болушкан. Мындай тилдик метафоралар айрыкча этиш сөздөрдө активдүү мүнөзгө ээ: *китепти бир тилден экинчи тилге которуу; китепти басуу; эмгекте мелдешүү же жарышуу; күнөөнүн бетин ачуу; илимдин сырын ачуу; маселени талкуулоо же чечүү ж.б.*

Кыскасы, метафоранын бул түрүнүн айырмачылыгы төмөнкүдөй: биринчиден, индивидуалдуу жана жалпы элдик метафоралар нерселерди баалап, сүрөттөп, мүнөздөп көрсөтсө, тилдик метафоралар нерселерди, кыймыл-аракетти атап гана көрсөтөт. Экинчиден, метафоранын алгачкы эки түрү тигил же бул көрүнүшкө карата адамдардын көркөм ой жүгүртүүсүнөн жаралса, тилдик метафора көркөм ой жүгүртүүнү талап кылбайт. Ал – тек гана коомдун өнүгүшүнөн жаралган түшүнүктөрдү, нерселерди атоо зарылдыгынан келип чыккан сөз маанилеринин дифференциацияланышы, ар бир конкреттүү тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүнүн негизинде байышынын эң негизги бир жолу. Тактап айтканда, метафоранын бул түрү тигил же бул көрүнүштү образдуу, элестүү жеткирүү үчүн эмес, а коом турмушунда пайда болгон

жаңы түшүнүктөрдү тилдеги мурунку запастар аркылуу атоо зарылдыгынан келип чыгат.

Демек, тилдик метафора дегенибиз – образдуулук касиетке ээ болбогон, өтмө мааниси шарттуу түрдө гана эскерилгени менен, лексиканын кадыресе түрү сыяктуу өз алдынча мааниге ээ, полисемант катышындагы сөздөр.

§ 20. МЕТАФОРАНЫН СӨЗ МААНИЛЕРИН ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ ЖАНА СӨЗДҮК СОСТАВДЫ БАЙЫТУУДАГЫ РОЛУ

Сөз маанилеринин көп маани берип өнүгүп турушу сөздүк курамдын баюу жана колдонулуш чөйрөсүнүн кеңейиш жолдорунун бирден-бир негизги булагы болуп саналат. Тилде мындай ыкма, негизинен, метафора аркылуу ишке ашырылат. Метафоралык өтмө маани (метафорический перенос) аркылуу сөз маанилери эки түрдүү жол менен өнүгөт.

Сөз маанилеринин өнүгүшүнүн биринчи жолу нерсени же кубулушту атабайт, аны баалап, сүрөттөп, мүнөздөп көрсөтөт. Демек, метафоралык бул процесс сөзгө лексикалык маани кийирбейт, бирок сөз маанилеринин жаңыланышынын, анын кепте колдонулуу чөйрөсүнүн кеңейишинин негизги ыкмасы катары кызмат кылат:

*Аппак гүлдөй кыз көрүп,
Арзып калдым жетейин.*

*Ал таңымды таппасам,
Арман менен өтөйүн.*

*Сен анда иргелбеген алтын элең,
Сен анда алдейлеген жаркын элең.*

(А.Т.)

Жогорку метафоралар (*таңым, алтын элең*) аркылуу акындын бойго жеткен сулуу кыз жөнүндө сөз кылып жат-

канын байкоо кыйын эмес. Мында алтын жана таңдын негизги лексикалык маанилери (металлдын бир түрү, жаратылыштык кубулуш) эч өзгөргөн жок. Тек гана алардын айрым касиеттери аркылуу аппак гүлдөй жаңы ачылган. эми гана бой тарткан кыз жөнүндө түшүнүк берилди. Демек, бул жерде жогорку метафоралуу колдонулган сөздөр өзүлөрүнүн лексикалык маанилеринен сырткары «кыз» маанисинде да колдонулду. Ошентип, метафоралык мындай ыкма сөздүн лексикалык жактан өзгөрүшү эмес, анын колдонулуш чөйрөсүнүн кеңейишин, сөз маанилеринин семантикалык жактан өнүгүшүн шарттоочу ыкма болуп саналат.

Мындай метафораларга индивидуалдуу метафоралар менен катар жалпы элдик метафоралар кирет:

Тулганын этек жагына Туйгуну найза сайганы. Кыраандар баары аттанып, кыбыланы бет алып. Карыганда байбиче кабылан тапты сүйүнчү. Жоголгондо байбиче жолборс тапты сүйүнчү! («Манас»). Кара оокатка калп айтып, Кузгундар жүрөт сорунуп. (Т.) ж.б.

Мисалдардагы жалпы элдик метафоралардын маанилери эл тарабынан эбак өздөштүрүлгөнүнө карабастан, индивидуалдуу метафоралардай эле баалоо, мүнөздөө милдетин аткарып, лексикалык мааниге ээ боло албады.

Ал эми сөз маанилеринин өнүгүшүнүн экинчи жолунда метафоралуу колдонулган сөз лексикалык жаңы мааниге ээ болот. Буга төмөнкү себептер өбөлгө түзөт.

Турмушта жашаган нерсе же түшүнүк башка бир түшүнүк же нерсе менен белгилүү бир байланыш, катышта болот. Ал эми түшүнүк же нерселердин ортосундагы байланыш, катыш кандайдыр бир окшоштуктардын негизинде жаралат.

М и с а л ы: төбө, чоку – адамдардын, айрым жаныбарлардын, тоонун, үйдүн чокусу, төбөсү. **Этек** – кийимдердин, айрым буюмдардын, тоонун ж.б. этеги. Ушул

сыяктуу эле адамдардын дене мүчөлөрү, көптөгөн буюм-тайымдар башка бир түшүнүктөргө карата метафоралашат:

Чокуларын туман чалган ак кар, көк муздуу Ала-Тоо менменсине төшүн керет. (К.Ж.) Талаа бетин тамыл-жытып шоолага, Татынакай таң сөгүлүп ык салат. (М.А.) Арткы этеги жогору түрүлүп, баскан сайын ал куудурап, кээде мамыдагы сезимди кошкуртат. (Т.С.)

Жогорку ар кандай түшүнүктөрдү бири-бири менен байланыштырып турган жалпылык алардын алган ордулары жагынан болгон окшоштуктардын негизинде келип чыккан. Биринчисинде **чоку**, **И**– ар кандай нерселердин эң жогорку бөлүгү. Экинчисинде, тескерисинче, **этек** – нерселердин эң төмөнкү, аяккы бөлүгү. Демек, метафоризация процесси үчүн ушул белгилер негиз болгон да, таптакыр ар башка түшүнүктөрдү бири-бири менен байланыштырган. Натыйжада, бир эле сөздөн бир нечелеген кошумча, жаңы маанилер пайда болуп, тилде полисемиянын келип чыгышын шарттаган.

Метафора сөз жасоонун башка жолунан айырмаланып, аны формалдык жактан өзгөрүүлөргө алып келбейт. Ошондуктан көп учурларда кайсы сөз кайсыдан келип чыкканын, негизги мааниси менен кошумча маанилеринин чегин ажыратуу кыйынга турат. Мисалы, тоонун этегинен калган буюмдардын этеги келип чыкканбы же, тескерисинчеби. Бул суроого *этек* сөзүн этимологиялык жактан терең изилдемейинче, жооп берүү өтө кыйын.

Жогоруда белгиленгендей, илим менен техниканын өнүгүшү күн сайын жаңы түшүнүктөрдү, терминдерди пайда кылууда. Буларды атоо үчүн метафора кеңири колдонулат. Мисалы «мүчө» өзүнүн алгачкы түз мааниси боюнча адам денесинин бөлүктөрүн билдирет. Демек, бүтүндүн бөлүгү. Ушул мааниси революциядан кийин пайда болгон *профсоюздун мүчөсү* жана башка *коомдук*

уюмдардын мчөсү, сүйлөмдүн мчөсү, сөздүн мчөсү деген сыяктуу көптөгөн жаңы түшүнүктөргө ассоциация туудуруп, аларды атоо үчүн колдонулган.

Ошентип, нерсе же кубулуштарды, алардын касиеттерин баалоо, мүнөздөө зарылдыгынан эмес, коом турмушундагы жаңыдан пайда болгон түшүнүктөрдү атоо муктаждыгынан жаралган жогоркудай метафоралар адепкиде өтмө мааниде колдонулгандыгына карабастан, бара-бара лексиканын кадыресе түрү сыяктуу эле тилде активдүү колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, өз алдынча сөз катары калыптанат, б.а., кепте номинативдик функцияны аткарат. Ошондуктан тилдик метафоралар сөз маанилеринин тек гана кеңейишине гана эмес, анын жаңы лексикалык маани алышына шарт түзөт.

§ 21. АЙРЫМ ОМОНИМДЕРДИН МЕТАФОРАЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ПАЙДА БОЛУШУ

Метафора – пикир алышуунун гана каражаты эмес, сөз жасоонун да эң ийкемдүү жолу. Бул, баарыдан мурда, айрым омонимдердин метафоралык жол аркылуу жасалышынан ачык көрүнөт.

Метафоризация – полисемантизмге караганда алда канча кеңири түшүнүк, анткени ал жалаң гана тилде көп маанилүүлүктү шарттабастан, жаңы лексикалык бирдикти – омонимди да пайда кылат. Бирок мындан сөздөрдүн метафоризацияланышынын баары эле түздөн-түз омонимдердин пайда болушуна алып келет деген бүтүмгө келүүгө болбойт. Бул үчүн семантикалык өнүгүүнүн төмөнкүдөй бир катар этаптарын басып өтүүгө тийиш.

Сөз маанилеринин метафоралык жол менен өнүгүшү адепкиде көп маанилүүлүктү пайда кылат да, өнүгүүнүн кийинки этаптарында жаңы маанилер менен негизги (баштапкы) түз маанинин ортосундагы семантикалык

байланыш таптакыр үзүлүп, омонимдердин келип чыгышына өбөлгө түзүлөт. Даанараак айтканда, негизги мааниден пайда болгон өтмө маанинин өзү кийин кайрадан жаңы өтмө мааниде колдонула баштайт, б.а., метафоризацияланат да, мунун натыйжасында негизги маани менен кийинки жаңы өтмө маанинин ортосундагы семантикалык байланыш биротоло үзүлүп, экөө бири-бирине омоним болуп калат.

Бирок өтмө маанилүү сөздүн базасында семантикалык омонимдин пайда болуу, түзүлүү процесси өнүгүүнүн узак жолун басып өтөт. Ошондой эле бул үчүн, жогоруда белгиленгендей, көп маанилүү бир эле сөздүн ар башка маанилери өз ара маанилик байланыштарын таптакыр үзүп, тыбыштык түзүлүшү жагынан гана бирдей болууга тийиш. М и с а л ы: **ак** – өң-түс; **ак** – сүт азыктары; **бел** – адамдын денесинин ортоңку бөлүгү, **бел** – ашуу. Мындай көп маанилүү сөздөр нерселердин ортосундагы эң негизги белгилеринен пайда болгонуна карабастан, омонимге тез өтөт. Анткени булардын ар бири өз алдынча бүтүн нерсенин аты болгонуна байланыштуу алардын семантикалык байланышы анча бекем болбойт.

Айрым омонимдер нерселердин ортосундагы эң негизги белгилеринин эмес, кандайдыр бир кыйыр белгилеринин негизинде пайда болот. Мисалга «*боор*» сөзүн алалык.

1. **Боор** – адам менен айрым жаныбарлардагы өттү бөлүп чыгаруучу без.

2. **Боор** – адамдын, малдын ж.б. жаныбарлардын ич жагы. Ал дененин орто жеринен орун алган. Мына ушул алган ордуна карай үчүнчү бир затка карата өтмө мааниде колдонулуп калган.

3. **Боор** – тоонун боору, башкача айтканда, орто жери, бети. Албетте, жогорудагы «*боор*» сөзүнүн өтмө маанилерин бири-биринен али семантикалык байланышын үзбөгөн полисемия деп карайбыз. Ал эми ушул эле сөздүн

кыйыр белгилери аркылуу метафоралык мааниден өнүгүп чыккан бир нече омонимдик катарларды кезиктиребиз:

1. **Боор** – өттү бөлүп чыгаруучу без.
2. **Боор** – ини, карындаш, бир тууган.
3. **Боор** – жалпы эле тууган же тектештик маанисинде.
4. **Боор** – дос, достук маанилеринде да колдонулат.

Демек, бул мисалдагы «боор» сөзүнүн ар кандай маанилери адегенде метафоралык маани аркылуу келип чыкканы, андан ары өнүгүү процесстеринде бири-бири менен семантикалык байланыштан ажырап, омонимдик катарларды түзүп калганы эч кандай шек туудурбайт. Ушул сыяктуу жол менен **каракчы** – чучело, пугало; **каракчы** – разбойник; **күн** – день, **күн** – солнце ж.б. толгон омонимдер пайда болгон. Ошентип, кыйыр маанилердин негизинде жана айрым сөз түрүндө келген өтмө маани негизги сөз менен байланышын тез үзүп, омонимге тез айланат.

§ 22. МЕТОНИМИЯ

Метонимия – грек тилиндеги *metonumia* – «кайрадан атоо» деген сөзүнөн алынган термин. Метонимиялар атайын бир грамматикалык каражаттар аркылуу жасалбастан, семантикалык ыкмада, б.а., нерселердин ортосундагы ар түрдүү байланыш-катыштардын негизинде бир сөздүн ордуна экинчи бир сөздү колдонуудан пайда болот. Мындай байланыш нерсе менен ал жасалган материалдын, орун менен андагы адамдардын, процесс менен анын натыйжасынын, иш-аракет менен анын куралынын ж.б. ортосунда болушу мүмкүн.

Албетте, метонимиянын жасалышы үчүн нерселердин ортосундагы байланыш-катыштын бүтүндөй комплекси талап кылынбайт. Мисалы, *столдо фарфорлор жана*

күмүш аралаш бронзалар. *Кийгени бүт кыжымы. Уйку-да кыштак мемирер, түн жамынып жортуулдап, ким жүргөнүн ким билет. (А.Т.)*

Көрүнүп тургандай, метонимияда заттардын орундук, иш-аракеттик, материалдык катышы, байланышы негиз болот, б.а., кандайдыр бир заттын мааниси ошону менен бирге ажырагыс байланыштагы буюмга өткөрүлөт.

Метонимия өзүнүн табияты боюнча оозеки кепке көбүрөөк мүнөздүү. Ошондуктан өтмө маанинин башка түрлөрүнө караганда метонимиялык ыкма аркылуу калыпташкан маанинин жалпы элдик мүнөзгө ээ болуусу кеңири.

Бирок мындан көркөм адабий чыгармаларда метонимия сейрек учурайт экен деген түшүнүк келип чыкпоого тийиш. Метонимиялар да башка көркөм каражаттар сыяктуу эле ар кандай стилдик максаттарда кеңири колдонулат. М и с а л ы, *Көөлгүп көлдөлөң жатса, сороюп барып жыгачына конуп алышпадыбы. Танкең келген аякты кетирбей иче берет. Жутпасаңыз да тишиңиздин арасында жүрсүн, жолдош начальник күлөт да, стаканды акырын алып жутуп коёт. Мына «Б» колхозу бүт чогулду. Гүлларың профессорлуктан мурун колукту болгону жүрөт, – деди Чаргын жактырбай. Көрбөйсүңбү, чаар топунун колтугунда ыргыштайт. Бул топ жекшемби сайын калбайт, совхоздон келет. Бир уруу элдин кызына идишти бөксө сунасыңбы? (Т.С.) Кайраты качкан кара таандай эл үчүн Ак өгүздү артка таштоо оңойлукка турбады. (К.Б.)*

Жогорку сүйлөмдөрдөгү метонимиялар нерселердин ортосундагы ар түрдүү байланыш-катыштардын негизинде жаралып, стилдик ар кандай максаттар үчүн колдонулган.

§ 23. МЕТОНИМИЯ ПРОЦЕССИНИН ПРИНЦИПТЕРИ

Метонимияда нерселердин ортосундагы байланыш-катыш ар түрдүү мүнөздө болот:

1. Даам менен нерсенин ортосундагы байланыш: *Дүкөндөн татты-патты, белек-бечкек алып, автовокзалга келдим. Кечинде көптөн бери байлап жүргөн коюн союп, корзинкага таттуусун салып, дайындап коюшту.*

2. Нерсе менен ал жасалган материалдын ортосундагы байланыш: *Элдин аялдары жибек, кремплинге оронуп жүрөт. Серванттын ичине алтын, күмүштү толтурду. Анын аялынын оозу деле алтын, колу деле алтын. Менин аялымдын оозу деле калай, колу деле калай. («Чалкан»)*

Мисалдардагы метонимиялар жансыз заттардын ортосундагы карым-катыштын негизинде жасалгандыгы көрүнүп турат. Бирок мындай метонимиялар кээде жандуу менен жансыз заттардын ортосундагы байланыш аркылуу да жасалат: *Арс чычканы, түлкүсү менен кашкулак, суурлар, айтор, мен сүлөөсүн деген айбанаттардын баары Эркеайымга тондорун чечип берген белем («Чалкан»).*

3. Адам менен анын кийминин ортосундагы байланыш: *Уулум ушундай жерде иштемей болду деп, айылдагы жаман калпактарыма мурдумду эдирейтип коёюн. Алардын ичинде ак жоолуктар да бар экен. (К. А.)*

4. Өң-түс менен нерсенин ортосундагы байланыш: *Мамбетов таруу бозого тойгондо, же ак, кызылынан согуп алганда карамагындагы он эки кишини бөөдөй кууруп, жөжөгө кулалы тийгендей эле болот. Мен ошону туура көрүп, кызылды коюп эле агынан сеп эттирдим («Чалкан»).*

5. Идиш менен анын ичиндеги нерсенин (көбүнчө тамак) ортосундагы байланыш:

Анын калем акысы жыйырма пачка чай, эки бөтөлкө менен эле чектелбейт экен. Суусаганыма чыдабай эки кружканы тартып жибердим эле, мээме чыга түштү. Эки чыныдан ичип кыйшайганбыз («Чалкан»).

6. Ар кандай наамдагы зат менен нерсенин ортосундагы байланыш:

Жусуптун калем акысына деп жыйырма пачка индийскийди айдап жүргөн автолавкасынан колтуктай чыккан тура. Кечээ биз Маздан онду алдык эле, ошонун экөөңү сага жөнөтөйүн. Кузбасстан үч тонна жөнөтүптүр («Чалкан»).

7. Сан менен нерсенин ортосундагы байланыш:

Эриктин, атасы үйүнө келатып, ашкананын жанында мушташып жаткан эки-үчөөңү көрдү. Сага канча жылдыздуусунан? Майрамың менен карындаш, эрте дебей бирди узат («Чалкан»). Жыйырманчы, уккун, жыйырманчы! Кана дагы күчөтө түш. (Ч.А.)

8. Орун менен адамдардын ортосундагы байланыш:

Кыштактын барбаган жери, арызданбаган мекемеси калган жок. Коош, биздин макоо районго ошондой деген кеп таратыптыр дечи. Бүт айыл чогулуп келиптир. Өргө ичи дуу күлүп жиберди. (Т.К.)

9. Иш орду же мекеме менен адамдардын ортосундагы байланыш:

Бул белекти Фрунзедеги тери заводу менен Чолпон фирмасы жиберип олтурат. Мектеп физкультура жана спортко деген жүз миң сом акчаны шыпырып алган. Комбинат чыгарган жибек макмалдар чет мамлекеттерге да маалым («Чалкан»).

10. Автор менен анын чыгармаларынын ортосундагы байланыш:

Мен Гамзатовду окуп, андан Дагестандын ыр-адаты, салты жана чыныгы тоолуктардын мүнөзү менен тааныштым («Кырг. маданияты»). Байрон менен Пушкин кучакташып жатышат (А.Т.)

11. Кыргыз тилинде адамдардын кызматын, кесип-өнөрүн, социалдык абалын, ишин билдирген метонимиялар өтө активдүү колдонулат. Метонимиянын бул тобу өзүлөрүнүн табияты боюнча өтө ар түрдүү.

а) адамдардын коомдо аткарган кызматына байланышкан түшүнүктөрдүн атын билдирген метонимиялар:

Жолдош күзөтчү, мен облпрофсоветтенмин. А сенден өтүңүчүм, жолдош жаңы инструктор, биздин акыбалыбызды райкомго айта бар. Жолдош директор, мени мындан ары чакырбагыла! Чабандар жайыт талашышып мушташышып, келтектешип жатканы канча, а сен, парторг, өзүң эч нерсе жасабайсың. Эй, «Нью-Йорк таймстын» кабарчысы, жетишет! Тамада, бирдеме десең боло, дудук болуп калгансыңбы? (Ч.А.)

Айрым учурда адамдардын кызмат абалы жер-суу аттары менен бирдикте берилет:

Көзүңдү кайда чаптырып калгансың, Иудеянын падышасы? Ооба, Римдин өкүл-акими, ошону билгендиктен, ойлой калганымда аза боюм титирейт. Мындайда факты-далил керек, кымбаттуу бороондуу. (Ч.А.)

б) Адамдардын кесип-өнөрүнө, социалдык абалына байланышкан метонимиялар:

Тартынбай мынча келген соң, таржымалым айтайын, улуу жыраум. Жемелебе, жекирбе, кайыптан бүткөн жыраум. Жайың начар го, бишара, сен түз эле ооруканага бар. Азыр барбасаң, бай, ишиң кыйын, жаңы эле жайытка барып келдим. (Ч.А.)

в) аскердик түшүнүктөрдүн, наам, чиндердин аттары да метонимия катары колдонулат: *Биз ушул жерде болобуз, солдат, – деди Эдигей. Жолдош лейтенант! Биздин ахыбалды түшүңүз. (Ч.А.)*

§ 24. МЕТОНИМИЯНЫН СӨЗ МААНИЛЕРИН ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ РОЛУ

Метонимия процессинде нерселердин жалпы семантикалык белгилеринин негизинде сөздөрдүн жаңы мааниси келип чыгат да, алардын алгачкы түз маанисине карата көп маанилүүлүк, омоним жана сөздөрдүн стилдик колдонулушу пайда болот.

Сөздөрдүн метонимиялык жактан маанисинин жаңыланышы алардын семантикалык жактан өнүгүшүнүн алгачкы этабын түзөт. Айрым бир метонимиялар жаңы маани катары тилге тез эле сиңип кетсе, айрымдары акырындык менен калыптанат. Метонимия процессинде сөздөрдүн полисемияга айланышы кептерде колдонулуш даражасына байланыштуу. Айрымдары кепте активдүү колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот да, тилде мурдатан колдонулуп жүргөн сөзгө карата көп маанилүү катышты түзөт.

Кептин, негизинен, бардык түрлөрүндө активдүү колдонулуп, маанилик жактан туруктуу мүнөзгө ээ болгон көп маанилүүлүк катыштагы төмөнкүдөй айрым бир метонимияларды көрсөтүүгө болот:

Чыны, чайнек, самоор – чай маанисинде: *Эки чыныдан ичип кыйшайганбыз. Атам такай бир гана чыны ичет. (А.Т.) Меймандарга адегенде сыпайкерчиликке бир самоор берилүүчү. (Ш.Ү.) Коломтодо турган чайнек кайнап чыкты. (К.Ж.) Бектургандыкына чогулгандар бир самоорду бат эле түгөтүштү. (А.Т.)*

Дасторкон – тамак-аш маанисинде: *Каныш апанын дасторкону кенен, качан барбагын, дайыма жайнап турат.*

Бөтөлкө, стакан, рюмка – ичимдик маанисинде: *Жуушу дагы бир рюмкадан кайталады да, сөзгө өттү. Бир күнү лагман, бир күнү манту эки бөтөлкөсү менен. Келин-кызы кошулуп, байбичелер созулуп, карыялар калдактап, стакандар тосулуп («Чалкан»).*

Чанач – кымыз маанисинде: Күндөрдүн бирин де Көкөтай атына эки чоң **чаначты** артынып, капчыгай ылдый жөнөйт. (Т.С.)

Табак – бышкан эт маанисинде: **Табагын** элге тарттырды, майга тоюп баарысы, кешигин кенен арттырды («Манас»). Ар бир төрт кишиге бир **табактан** тартылды. (М.А.)

Казан – тамак-аш, көбүнчө эт маанисинде: Үй ичи ысык, **казан** кайнап, самоор болсо алда качан даяр болгон. (Ч.А.) Ачка байкуштардын көзү боркулдап кайнаган **казандан** өтөт. (К.Ж.)

Намиян, чөнтөк – акча, пул маанисинде: Ээй, дос, **намиянды** унутпа. **Чөнтөгүндү** толтурабыз деп жатышат («Чалкан»).

Мындан сырткары, адамдар, кишилер маанисинде ар түрдүү мекеменин, орундун, жайдын аттары метонимияны уюштурууга өтө активдүү катышат:

Зал дүңгүрөтө кол чапты. Фрунзедеги соода базасы ушул эле шылтоо менен үстүбүздөгү жылы 914 сомго счет берди. **Фабрика жылыга Кыргыз чарбалык соода базасы** менен келишим түзөт. («Чалкан»). Арт жакта алыс калган **Кыштак** ойгонуп, көчө-көчөлөрдө баскан-тургандар көбөйдү. (Т.С.)

Бул өңдүү метонимиялар кепте колдонулушу жана мааниси боюнча элдик мүнөзгө ээ болуп, тилде мурдатан колдонулуп келе жаткан сөздөргө карата көп маанилүүлүк катышты түзүшөт.

Ал эми кыргыз тилинде айрым бир метонимиялык маани аркылуу өнүккөн сөздөр семантикалык өнүгүүнүн натыйжасында өзүнчө лексикалык туруктуу маанилерге ээ болгону байкалат. М и с а л ы: 1. **Алмаз** – металл. 2. **Алмаз** – айнек кескич (алмаздан жасалган). 1. **Мамык** – куштун жүнү. 2. **Мамык** – куштун жүнүнөн жасалган төшөк. Ошондой эле **казан асылды, самоор кайнады, ат чабым, бээ саам** ж.б. сыяктуу метонимиялар өзүлөрүнүн

түз мааниси менен болгон байланышын акырындык менен үзүп, өзүнчө түшүнүккө ээ болуп, лексикалык бүтүндүк катары колдонулуп калган. Мындай метонимиянын негизинде жасалган сөздөр азыркы абалында омоним катарында каралыш керек.

§ 25. СИНЕКДОХА

Синекдоха – сөздөрдү алмаштырып, ооштуруп айтуунун бир түрү. Синекдоханын негизинде да заттардын, кубулуштардын бири-бири менен байланыштуулугу, карым-катышы жатат. Бул жагынан алганда, синекдоха метонимияга жакын. Бирок синекдоханын метонимиядан айырмасы – заттардын өз ара катышынын сандык гана белгилери боюнча жасалгандыгында.

Демек, синекдоха деп бүтүндүн ордуна бөлчөктүн, жалпынын ордуна жалкынын, же болбосо, тескерисинче, бөлчөктүн ордуна бүтүндүн, жалкынын ордуна жалпынын колдонулушун айтабыз.

Эгерде бүтүндүн ордуна бөлчөк, жалпынын ордуна жалкы колдонулган болсо, анда сөз мааниси кеңейет. **М и с а л ы**, кээде канча *малың бар* дегендин ордуна *канча туягың бар* дейбиз. Мында *туяк* бөлчөк иретинде (малдын бир мүчөсүнүн бөлүгү) бүтүндүн – *малдын* ордуна колдонулуп жатат.

Синекдоха кыргыз тилинде өзүнүн жасалуу жолдору боюнча өтө ар түрдүү. Анын айрым бир негизги жолдору катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүтө болот.

1. Бүтүн нерсени билүү үчүн анын айрым бир бөлүктөрү гана колдонулат.

Кыргыз тилинде синекдохалык бул ыкма, б.а., бүтүн нерсени анын кандайдыр бир бөлүгү менен атоо кеңири тараган. Мисалы, адамдын дене мүчөлөрүнүн бөлүктөрүн белгилеген **баш, көз, кол, туяк** деген сөздөр өздөрүнүн негизги түз маанилеринен сырткары «адам» деген синек-

дохалык өтмө мааниге да ээ: *Баштык ичпейт, баш ичет (макал). Быйыл уулубуз үйгө бир баш киргизди. (А.У.) Алтымыш миң кол менен абакең жолду баштады («Манас»).* *Көзү жокто адамды жамандоо – бейадептин иши. Атадан калган бир туяк эле. (Т.С.) Бизди жоого минишке жарактуу кыл куйруктардан ажыратып, анан баягы кыпчактардын таз кебин кийгизгилери бар окшойт. (Т.К.)*

Булардын ичинен **баш** өзүнүн синекдохалык өтмө мааниси жагынан көп жактуу. Ал «адам» маанисинен сырткары «мал» маанисинде да колдонулат: *малдын башын кыштан аман асыроо – башкы милдет.*

Ушул сыяктуу ыкмада жасалган синекдохалык кубулуш катары ак сакал деген сөздүн «улгайган, кары адам» маанисинде, **ак жоолук** деген сөздүн «аял» маанисинде колдонулушун да көрсөтүүгө болот: *Өңчөй ак сакалдар кыркар тартып бир катарда төрдөн орун алышты. Өзүңө окшогон тиричиликке, үй-бүлөгө ийги бир ак жоолукка жетсем дегенде эки көзүм төрт. Барарым менен үйүңө ак элечек киргизип. өзүңдү келиңдү кыламын. (А.Т.)*

2. Айрым бир предметтердин мекемелердин, иш орундарынын атоолору же алардын бөлүктөрү, деталдары адамдын кызмат абалын чагылдырат, же тескерисинче! ал бөлүктөр бүтүн жөнүндө, мекеме жөнүндө түшүнүк берет: *Анын төркү столго отурганына мына төрт айдын жүзү болду.*

3. Айрым бир учурда бүтүндүн бөлүктөрү аркылуу анын андан да майда бөлүктөрү жөнүндө түшүнүк берилет. Айталы, **кол** – бүтүндүн бөлүгү, бирок **колун кыса кармады** десек, колдун бардык бөлүктөрүн эмес, түшүнүк анын манжаларына гана тарайт. Ошондой эле **колун кесип алды** – дегенде да «кол» сөзү колдун бардык бөлүктөрүн эмес, анын бир гана манжасын билдирет.

Кыргыз тилинде синекдохалык бул кубулуш анча өнүккөн эмес.

4. Кээде бир топко кирүүчү нерсенин, заттын атын билдирген жалпылама сөздөр ошол топтун конкреттүү бир түрү болуп саналган жеке нерсе же зат жөнүндөгү түшүнүктү да билдирет. Мындай учурда көбүнчө жалпыланган түшүнүк жеке түшүнүктүн ордуна колдонулат.

М и с а л ы, **куш** деген сөздү канаттуу аттуулардын жалпы баарына да жана анын конкреттүү жеке алынган бир түрүнө карата да колдонууга болот. Ошондой эле **мал** же **эгин** деген сөздөр жалпы эле төрт түлүккө же дан өсүмдүктөрүнө карата да, же алардын айрым түрлөрүнө карата да колдонулат:

Чү, жаныбарым – деп эки-үч теминген соң Сарала эки алдыңкы колун чулп эттирип, кашаттагы сууга салды. (Т.С.) А-а, тетиякка куураган бак-дарактардын сыныктарын терип койгон тура. (Н.Б.) **Адамдар да, канаттуулар да, айбандар да – бардыгы уйкуда. (А.Т.)**

5. Айрым учурда абстракттуу маанини туюндурган сөздөр да конкреттүү маанидеги түшүнүктү билдирүү үчүн колдонулат. Кээде бул туунду маани алгачкы негизги маанисине караганда кеңири жана терең болушу мүмкүн.

Мисалы, Көчөдө кыбыр эткен жан жок. Кайсы жериң ооруса, жаның ошол жерде. Бул сөз бир жанга чыкпасын. Жаны барда жалынган жаман эрдин иши экен (макал).

6. Кээде адамдардын, жаныбарлардын өңү, түсү да бүтүндүн бөлүгү катары колдонулуп, синекдоханы уюштурууга негиз болот: *Ошол тегирменчинин какылдагы тегирменине ун салдырганы барган келиндерге:*

– Эй, ак кулактар, – дептир какылдап. (А.К.) Акман айрыдагы чөбүн көтөрүп келип, акырга салып. эң четки торуну эркелетти: Чү, тентек тору, – деп атты акырга байлады. (Т.С.) Жусупбектин байдан түшкөн олжосу мына ушул кер болду. (А.Т.)

7. Кыргыз тилинде адамдардын сырткы айрым бир түспөлү, көрүнүшү, кийими аркылуу синекдохалардын

жасалышы кеңири учурайт. Мындай синекдохалар оозеки кепте болсун, көркөм чыгармаларда болсун, көбүнчө тамаша, юмор иретинде колдонулат:

Аңгыча эки сакал жулмалаша кетишти. Шляпа көзүн чакырайтып, шилекейин эки-үч кайрып жутуп, беркини карап турду. Бир кезде, автобус Фрунзеге жөнөгөндөн кийин, четтеги мурут ыктытып: «Я кокуй, кай жакты көздөй жөнөдүк», – деди («Чалкан»). Ой, селделер! Тарткыла дейм бутун, колуңарга жугуп калабы?! (Т.К.)

8. Айрым бир сын, сан атоочтор затташып, конкреттүү мааниде колдонулат да, синекдохалык мааниге ээ болот: **Кичинекейди чоң энем абдан жакшы көрөт. Ушул жаманды көтөрүп жүрөм. Эски калпагын колуна кармап, бирөө ортого чыкты. Сен ошентип жаздым болдуң, кенжетайым.** (Ч.А.)

9. Адамдардын дене түзүлүшүндөгү өзгөчөлөнгөн белгилери, айрым бир табигый мүнөзү, сапаттык бөтөнчөлүктөрү бүтүндүн бөлүгү катары келет. Мындай синекдохалар кыргыз тилинин оозеки жана жазуу кептеринде активдүү колдонулат:

Аттиң ай, аттигиниң! Эч болбосо береги быйпык менен төйтүктөр күлкүңүн сырын түшүңсө... Олда-а жарыктык макоолорум, ау! (Т.Сыдыкбеков). Кокуй, өлүгүңдү көрөйүн, жарым эс! Чын айтып отурасыңбы сен?! (Т.К.) Ээ... Эркетайым ай... Сыйыңа ыраазымын. Аягымды жаап койгунуң да, тиги эчки сакалды чакырып кел тез. Ээ, болору болду, болуш. Өз ээси таяктаган итти бөтөн эшигине жолотпойт, – деди болуштун ачуусуна май тамызган чекир көз, чийкил сары. Ой журт, тиги жинди кантет, ыя. Тал түштө менин кызымды ала качабы?! Кара сакал кыжынып, Көкөтөйгө карап калды. – Астахбурулда... Кызыл бет, быйпык жолдошторун урушту. Атаңдын кана, кана оозуна ... бучук, аңкоолор десе... (Т.С.)

Жогоркудай синекдохалык ыкма көркөм ыкма катары оозеки кепте жана элдик оозеки чыгармаларда арбын пайдаланылат.

Мисалы, элдик оозеки чыгармаларда:

**Кыргай кабак, кыйгач каш,
Кымча белдүү, түймө баш**
Кыйласынан ажырап
(«Манас»)

деген ыр түрмөгүндөгү аял затынын дене мүчөлөрү аркылуу алардын өздөрүн атоо синекдохалык ыкма менен берилген.

Ал эми айрым ата-энелер жаш балдардын атын тике айтуунун ордуна аларды түз, келбетине карай эркелетип **түйрүк, кетирекей, сарым, ынды кара** деп атаары белгилүү. Мындай мүнөздөгү синекдохалар оозеки кепке өтө мүнөздүү.

Синекдохалар кептин жогорку түрлөрүнөн сырткары кээде таза стилдик максат үчүн, айталы, азил, шыкак, келекелөө маанисинде да көркөм адабий чыгармаларда кеңири колдонулат.

М и с а л ы: *Жаңыдан гана столго отурганда, мына бул сакалдын кирип келгенин көрбөйсүңбү. Ал мурутту кайдан издейбиз ж.б.*

Демек, метафора жана метонимия сыяктуу синекдоха да көркөм адабий чыгармаларда ар кандай максаттарда колдонулуучу эң негизги көркөм ыкмалардын бири болуп саналат.

§ 26. ТАБУ

Табу – бардык тилдерде кезигүүчү лексика-семантикалык өзгөчө бир көрүнүш. Ал ар бир улуттун, элдин дүйнөгө, тигил же бул көрүнүшкө, түшүнүккө, нерсеге ж.б. карата болгон көз карашына, мамилесине, салтына, үрп-адатына, диний түшүнүктөрүнө жараша ар кандай

мүнөздө болот. Ушуга байланыштуу табу сөздөрү ар бир конкреттүү тилде ар башка негизде пайда болуп, ар башка мүнөздө калыптанат. Бута төмөнкү фактылар күбө.

Джакартадан 750 чакырым аралыктагы Батыш Ява тоолорунда Индонезиянын бадуй уруусу жашайт. Ал уруунун закону боюнча башка адамдарды өзүлөрүнүн жашаган чөйрөсүнө жолотпойт. Ошондой эле өзүлөрү да бир суткага болсо да айылынан башка жакка кетүүгө акысы жок. Алар бийик түркүктөрдүн үстүнө салынган бамбуктан жасалган үйлөрдө жашашат жана көп сандаган табуларга, катуу закондорго баш ийет. Ал урууда азыркы кездеги жаңылыктардын колдонулушуна табу эң башкы тоскоолдук болуп саналат. М и с а л ы, аларда матрац, тарелка, стакан, керосин, электр жарыгын колдонууга жана аларды атоого тыюу салынган: уруунун тартибинде төрт буттуу жаныбарларды өстүрүүгө, тааныш эмес даракты жана кандайдыр бир өсүмдүктөрдү отургузууга же айдоого, кенен жолдорду курууга, куурулган тамактарды жешке уруксат кылынбайт. Ушул күнгө чейин жазууну билишпейт. Башкаруу органдарынын бадуйлардын жерине мектеп салууга жасаган бир канча аракетинен эч нерсе чыккан эмес. (М.Домагацкий. «Изолированное племя», «Правда», 1 июля 1973 г.).

Жогоруда көрүнүп тургандай, ар бир элде же урууда саясий-экономикалык жана коомдук-маданий өнүгүүлөрүнүн ар кандай этаптарында табунун пайда болушуна ар башка мүнөздөгү ар түрдүү шарт-жагдайлар таасир этиши мүмкүн. Бул болсо тигил же бул элдин же уруунун, анын турмуштук жашоо шартынын ар бир учурдагы конкреттүү жагдайы менен байланышта каралат. Айталы, «алгачкы коомдогу элдердин сөздүк составынын жаңыланышына тилдин табу кубулушу чоң таасир эткен»¹.

¹ Р.А.Будагов. Очерки по языкознанию. М., 1953, 76-бет.

Изилдөөлөрдө белгиленгендей, көптөгөн уруулар жана элдер бүгүнкү күнгө чейин адамдар менен анын атынын ортосунда кандайдыр бир органикалык өзгөчө байланыш болот деп түшүнүшөт¹. М и с а л ы, Чили аралдарынын айрым аймактарында жашаган тургундары эгерде чет элдик адамдар сенин атыңды билип калса, анда ал сени кандай кааласа, ошондой бийлей алат деген түшүнүккө бекем ишенишет. Ошондой эле алардын түшүнүгү боюнча, адам өзүнүн атын көп кайталаса (өзү же башка бирөөлөр), ал арыктайт, же кандайдыр бир кырсыкка учурайт. Ушул ишенимди бекем туткан индеецтер бүгүнкү күндө да европалык адамдарга өз атын айтуудан тайсалдашат.

Профессор Р.А.Будагов мына ушу сыяктуу табуларга байланышкан төмөнкүдөй кызыктуу фактыларды келтирет: «Кафрларда зал өзүнүн күйөөсүнүн атын толук айтууга гана эмес, анын жана туугандарынын ысымын белгилеген сөздүн бир эле мууну башка сөздөрдүн тутумунда кезиксе, аны айтууга да катуу тыюу салынган. Мындай учурда аял аларды тергөө үчүн өзгөчө сөздөрдү, өзгөчө «неологизмдерди» ойлоп табууга аргасыз болгон. Көптөгөн ар түрдүү урууларда табу өлгөн адамдардын атына байланышкан. Туземдик элдерде адамдарды *короз, жол, тоок, от, ягуар* ж.б. сыяктуу конкреттүү заттардын, жаныбарлардын аттары менен аташат. Эгерде, мисалы от же короз деген ат менен аталган адам өлө турган болсо, анда анын атына байланышкан ошол сөздү айтууга

¹ Чындыгында эле, табу кайсы элде, кандай шартта жаралбасын, анын пайда болушунун себеби адамдардын сөзгө карата мамилесине барып такалат. (Бул жагынан алганда, табунун жаралыш себеби бардык элдерде бирдей, окшош.) Дааналап айтканда, байыркы заманда ар бир адам (эл) сөз менен ал белгилеген нерсенин ортосунда тикеден-тике, табигый байланыш бар, сөз – бул өзү белгилеген нерсенин денелик бир бөлүгү деп эсептешкен. Ошондуктан өздөрү ыйык туткан жана чочулашкан маселелердин баарынын атын айтууга тыюу салышкан, атын атасак алар билип коюшат деп кооптонушкан.

катуу тыюу салынган. Ал эми «от» же «корозду» тергеп, башкача атоо үчүн ага карата жаңы атты, жаңы сөздү ойлоп табуу талап кылынган. Натыйжада, табунун ушул түрүнүн эсебинен көптөгөн тузем тилдеринин сөздүгү тынымсыз жаңыланып турат»¹.

Ушул сыяктуу көптөгөн фактыларга иликтөө жүргүзүү менен, окумуштуу табу белгилүү бир диндик ишенимдерге негизделгендигин, б.а., адам менен анын тырмактарынын же чачтарынын ортосунда кандай байланыш болсо, нерсе менен анын атынын ортосунда да ошондой физикалык байланыш бар деген диний түшүнүк тилде көптөгөн табулардын жаралышына өбөлгө түзгөндүгүн белгилейт².

Ошентип, табу сөздөрүнүн тилде жашап турушу коомдун экономикалык, саясий жана маданий өнүгүш деңгээли менен тыгыз байланышта болот. Бута байланыштуу адамдар өздөрүн курчап турган айлана-чөйрөсүн, дүйнөнү, жаратылыштын көрүнүштөрүн, алардын сырларын канчалык терең өздөштүргөн сайын, табуга болгон көз карандылык ошончолук бошоңдойт.

Сыртынан караганда, табу эвфемизмге окшоп кетет, анткени бул экөөндө тең эле кайсы бир сөздү тике айтууга тыюу салынып, анын ордуна бөлөк сөздөр колдонулат. Бирок экөөнүн жаралыш себеп-мотиви эки башка. Айталы, «табу сөз менен нерсе, сөз менен көрүнүш өз ара физикалык байланышка ээ деген диний ишенимге негизделсе, эвфемизмдер таптакыр башка мотивге – тилде реалдуу колдонулуп жүргөн турмуш-тиричиликке таандык сөздөрдү жумшартып, башка сөздөр менен алмаштырып айтуу мотивине негизделет»³. Экинчиден, эвфемизм – стилистикалык каражат, табуда мындай касиет жок.

Жыйынтыктап айтканда, табунун жаралыш себеби бардык элде сөзгө карата көз карашка барып такалса

¹ Р. А. Будагов. Аталган эмгек, 77-бет.

² Р. А. Будагов. Аталган эмгек. 77-бет.

³ Ошондо эле. 80-бет.

да, ал (табу) – ар элдин улуттук өзгөчөлүгү менен шартталган өтө көп кырдуу, көп жактуу көрүнүш. Анын көп кырдуулугу ар бир элдин үрп-адатынын, салтынын, социалдык шарттарынын ар башкалыгы, өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт. Айталы, австралиялык жергиликтүү элдерде ар кандай тергөөлөрдүн келип чыгышы тотемизм менен тыгыз байланыштуу. Аларда уруу же уруктун аты кайсы жаныбарлардын аты менен аталса, анын этин жешке, аны өлтүрүүгө катуу тыюу салынган. Кыргыз тилиндеги табунун жаралышына да тотемизм, анимизм өңдүү диний ишенимдер, ырым-жырымдар ж.б. жагдай-шарттар себеп болгон. Тактап айтканда, мындай ар түрдүү ишенимдердин, жагдай-шарттардын негизинде кыргыздарда айрым жаныбарларды, адамдарды жана малдарды кырып жок кылуучу оорулардын, ошондой эле адамдардын аттарын тике айтууга тыюу салынып, тергөө келип чыккан. Кыргыз тилиндеги табуларды лингво-этнографиялык жактан, негизинен, төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот: 1) адамдын атына байланышкан табулар; 2) каардуу күчтөрдүн, оорулардын атына байланышкан табулар; 3) ар түрдүү жаныбарлардын атына байланышкан табулар; 4) ар кандай түшүнүктөрдүн атына байланышкан табулар.

1. Кыргыз тилинде табунун бирден-бир эң кеңири тараган түрү – адамдардын аттарын тергөө. Тергөөнүн бул түрү көпчүлүк түрк тилдерине бирдей тараганы менен, ар бир элдин үрп-адатына, салтына, диний түшүнүктөрүнө жана мифтик ишенүүлөрүнө байланыштуу ар бир конкреттүү тилде ар башка мүнөзгө ээ. Мисалы, кыргыздар уруучулук түзүлүштөгү салтына, үрп-адатына байланыштуу аял күйөөсүнүн, күйөөсү аялынын атынан айтышкан эмес. Бул көрүнүш айрым жерлерде бүгүнкүгө чейин сакталган.

Эгерде үйдө бала болбосо, анда аялы менен күйөөсү бирин-бири *эй, ой* деп, эгерде бала болсо, баланын атын

атап, анан *атасы* же *энеси* деп кошуп айтып тергешкен: *Кой, баланын атасы, айланайын, тамашаңды кой.* (Т.К.)

Аялдар күйөөсүн көбүнчө *бай, байым*, башка аялдар да баланчанын *байы* деп атаган. Мындан сырткары, *кожоюн, киши, жолдош, үйдүн ээси, балдардын атасы, жаздыкташ, түгөйүм* деп тергешкен.

Айрыкча аялдар өзүлөрүнүн күйөөлөрүнүн тууган-туушкандарын бүтүн тергөөгө тийиш болгон. Ошентип, жаңы келин күйөөсүнүн эркек бир туугандарын, мисалы, кесибине жараша *молдоке, койчу бала, жылкычы уул, же уул, ортончу бала, кичине бала* ж.б. деген сыяктуу тергеп келишкен.

Ата кагылайын уул ай ээ, мынча неге кечиктиң. Ой-и кайним, бери кайрыла кетсең боло, – деп шыңкылдады. (Т.С.) *Бригат акем жаңы эле келип кетти.* (Т.К.). *Туруңузчу, байым, өз төшөгүңүзгө жатыңызчы. кулдан бетер как жерге жатпай.* (Т.С.)

Кыргыздарда адам аттарынын тергелиши туш келди эмес, белгилүү бир лексикалык норма аркылуу туюнтулган. Мисалы, *Сүттүбай-кылан; Ташбай же Ташыбек-шагыл; Конокбай-түңөөч; Тезекбай-Комок; Козубай же Козубек-марка, Кебээ; Карабайымырт; Темир же Темирбек-чоюн* ж.б. деген өңдүү сөздөр менен тергелип келген.

Өзгөчө чыгыш элдериндеги бул көрүнүштү феодализм доорундагы аялдардын укугунун ого бетер төмөндөшү, ислам дини менен шарияттын аларды дагы кемсинтиши менен түшүндүрүүгө болот.

Мисалга келиндин кайындарына карата тергеген элге кеңири болгон **«Шабыраманын ары жагында, шаркыратманын бери жагында, маараманы улума жеп жатат. Сууруманы сууруй чап, кайрамага кайрай чап»** деген сыяктуу тергөөнүн чекке жеткен үлгүсүн көрсөтүүгө болот.

Түрк элдеринде, анын ичинде кыргыздарда балдарга ат коюуда ишеним жана анын белгилери чоң роль ойногон. Мунун себеби диний ырым-жырымдарга байланыш-

туу болгон. Айталы, баланын өз атынан атоодон же ага демейдегидей жагымдуу ат коюудан коркушкан. Анткени ага жакшы ат койсо же аны өз атынан атаса, кандайдыр бир жашыруун күчтөргө угулуп, баланын тирүү жүрүшүнө зыян келет деген ишенимден улам ага угумсуз, жагымсыз аттарды коюшкан же өз атынан башка кошумча атты колдонушкан. М и с а л ы, *Итибай, Итигүл, Чанач, Думана, Итемер, Таштанды, Жаманбала, Жаманкара* ж.б.

Айрым учурда баласы токтобогондугуна байланыштуу *Токтосун, Турсун, Жүрсүн, Сатыбалды, Качкын* ж.б. аттарды коюшкан. Эркек бала көрүү үчүн жаңы төрөлгөн кыз баланы *Бурул, Жаңыл, Алмаш* деп аташып, бардык үмүтүн сөзгө байлашкан.

2. Адамдар мурунку учурларда жаратылыштын ар түрдүү сырларын билүүгө жөндөмсүз болушкан. Алар түрлүү жаратылыштык көрүнүштөрдү кудай, же кандайдыр бир сыйкырдуу күчтөр жараткан деп түшүнүшкөн. Бул болсо аларды өз атынан атоого тыюу салууга (табуга), булардын ордуна тергөө сөздөрүн колдонууга алып келген.

Кыргыздар илгертен бери эле адамдарды жана малдарды кырып жиберүүчү оорулардын атын түз атоодон коркушуп, аларды тергешкен. 1894-жылы «Киргизская степная» газетасы минтип жазат: «Айрыкча кыргыздарда (казактарда – А.С.) эпидемиянын пайда болушу кыргыздарды катуу дүрбөлөңдүү коркунучка түшүргөн. Качан адамдар кудайды унутуп калганда, жерде эпидемия пайда болоруна алар ишенишет. Чечек жерде өтө карыган, тиши жок, саксайган кемпир түрүндө пайда болот». Бул көрүнүш кыргыз элинин түшүнүгүндө да болгону талашсыз.

Демек, мына ушундай ишенүүлөрдүн негизинде кыргыздарда да төмөнкүдөй оорулардын аттары тергелип калган. М и с а л ы, **чечек** – *Коросон ата, улуу тумоо,*

чоң жарыктык, баягы жарыктык, жапайы мончок же баягы гүл, кызылча, кызыл көйнөк; учук – көкүрөк оору, котон жара – жаман жара, кара жама – ооз жара, келте – улуу тумоо ж.б. деп тергелген.

Эгерде үйдө бирөө чечек менен ооруса, үйдө конок, мейман бар, ал эми малдар кара жама болгондо, аны *ак байпак* болуптур деп тергешкен.

Айрым бир каардуу күчтөрдүн аттары да тергөөнүн объектиси болгон. Мисалы, кыргыздарда *кара басты* деген түшүнүк бар. Мында албарстыны атабай, *кара* деген сөздү анын ордуна тергөө маанисинде колдонушкан, же аны *сары кыз, үйлү кыз, азыткы* деп тергешкен.

Казактарда шайтанды тергешип, аны *сары бала, шии мурун, ийри таман* деп аташкан.

Айрым бир ооруларды кыргыздар каардуу күчтөрдүн колунда деп түшүнүшүп, аны *шамалдын эпкини тийген, көзүнө бир нерсе көрүнгөн* деп тергеп келишкен.

3. Жаныбарларга байланыштуу тергеме сөздөр табынуу, сыйынуу, фетишизм жана мифологиялык көз караш менен тыгыз байланышкан. Бара-бара алардын мурдагы маанилери көмүскөлөнүп же кеңейип олтуруп, символикалык мааниге да айлана баштаган.

М и с а л ы, *бөрү, карышкыр – улума, чаңдаяк, ит-куш: бой – кара курт: жылан – түймө, түймө баш, камчы, азиз; жолборс – кара кулак ж.б.*

Казактарда канталанын атын атоого катуу тыюу салынган. Анткени анын атын атаса, ал тез көбөйүп кетет деген ишенимден улам аны *кызыл, сасык, кебек* деп тергешкен.

Тергөөнүн жогоркудай түрү Орто-Азия, Сибирь элдеринде учурайт. Бул ошол элдердин мурдагы жашоо шартынын, мифологиялык көз караштарынын жакындыгы менен түшүндүрүлөт.

4. Кыргыздарда жамандыкка жорууну билдирүүчү айрым сөздөр, түшүнүктөр түз эмес, тергелип айтылган.

Табунун бул түрү ар кандай ырым-жырымдарга байланыштуу келип чыккан. **М и с а л ы**, мал уурдалганда, «*уурдалды*» деген сөздүн ордуна *киши колдуу болду*; короодогу «*малга карышкыр келбесин*» дегендин ордуна *ит-куш келбесин* деп тергешкен. Анткени жогорку түшүнүктөрдү түз атаса, уурдалган мал табылбайт же дагы уурдалат. Ошондой эле карышкырды түз атаса, короого карышкыр тиет деген ишенимде болушкан.

Ал эми мал саалып бүткөндө, *бүттү* деп айтуунун ордуна *байыды* деп тергешкен. Бул жерде да «*бүттү*» деген сөз жаман жорого багытталуучу, б.а., *мал түгөнөт* деген ишенимден улам анын ордуна *байыдыны* колдонушкан.

Бүгүнкү күндө ар кандай ишенимдердин, ырым-жырымдардын ж.б. жоюлуп баратышы менен, жогоркудай типтеги табулар да лексикалык составдан чыгып баратат. Бирок алар күндөлүк турмушубузда өтө сейрек колдонулуп, же биротоло колдонуудан чыгып баратканы менен, айрым акын-жазуучулардын чыгармаларында кыргыз элинин мурунку турмушун, анын үрп-адатын, салтын, дүйнөгө болгон көз карашын реалдуу чагылдыруу, каармандардын кептери аркылуу алардын образ-мүнөздөрүн дагы таамай, терең берүү максатында атайын бир көркөм ыкма катары пайдаланылып жүрөт.

М и с а л ы, **Баатырдын келинимин аке** – *жаш келин кайнатасын «баатыр» деп тергөөчү. Акемдер жүрөт, төө басты кылып, мойнунан ылдый топурак куйсак болот эле. Узун акенин тентек карасы сени көп карайт.*

– *Эмне деп айтайын?*

– **Падышам, кан төрөм де, эже** (Т.С.)

Батый ордунан тура калып, ачуу жанына баткан кишидей үңүн көтөрө чыгарды: Молдокемдер айтышыптыр, болуш акемдер айтышыптыр, тоодой-таштай кишилер кантип жокту айтышсын. (Т.С.)

Жогорку мисалдарда *баатырдын келинимин, акемдер, узун акенин тентек карасы, падышам, кан төрөм,*

молдокемдер, болуш акемдер деген табу сөздөр каармандардын кебинде колдонулуп жатат. Өтө сейрек болсо да кээде алар автордун кебинде да колдонулат, б.а., автор каармандын атынан сөз алганда тергөө сөздөрүн пайдаланышы мүмкүн. М и с а л ы, *Ал болуш акем деп Бердибайды сыйлаганда, Калдуу эне деп ооз учунан Айымжанды да сыйлап алдынан кыя өтчү эмес.* (Т.С.)

§ 27. ЭВФЕМИЗМДЕР

Адамдардын пикир алышуусунда орой маанидеги, тигил же бул шарттар боюнча айтууга мүмкүн болбогон, ылайык келбеген предметтин, кыймыл-аракеттин, белгинин ж.б. аттары кездешет. Мындай учурларда аларды (сөздөрдү) мүмкүн болушунча ыгын таап жумшартып, сылык, сыпайы сөз менен алмаштырып айтууга туура келет. Мындай сөздөр лингвистикада эвфемизмдер¹ деп аталат. Ошону менен катар алар тилде ойдун өзгөчө отенкаларын бере турган, көркөм чыгармаларда синонимдик түгөйлөр катары кеңири учуроочу жана эмоционалдык же образдуу маанилерди пайда кылуучу көркөм каражат да болуп эсептелет.

Эвфемизмдер сөздөрдүн колдонулуш даражасын, маанисин байытат, кептин жумшак, сылык жана жандуу берилишин камсыз кылат. Ушул эле маалда айтыла турган ойду окуучу же угуучуга сылык, жатык жана элестүү жеткирүүгө өбөлгө түзүп, кептин эмоционалдуулугун жана эстетикалык татымын да арттырат. Кыскасы, алар адамдын айтууга дити бара албаган оор, орой жана суук, ачуу сөздөн пикир алышууда куткаруучу каражат болуп саналат. Демек, эвфемизмдер – тегинде адамдар-

¹ Эвфемизм гректин euphemismos (*eu* — «жакшы» *phemi* — «сүйлөймүн») деген сөзүнөн алынган, кыргызча «сылык сүйлөймүн» дегенди билдирет.

дын жүрүш-турушундагы коомдук этикалык нормалардан, сылык сүйлөө аракетинен келип чыккан тилдик көрүнүш. Ошондой эле оозеки кепте болсун, көркөм адабий чыгармаларда болсун, кеңири колдонулуп, адам турмушунун нечен түрдүү салааларында кезигет.

Эвфемизмдер да лексиканын башка катмарлары сыяктуу эле тилде тээ байыртан бери эле колдонулуп, коомдун өнүгүшү менен бирдикте өнүгүп, адам турмушунун ар түрдүү жактарын өз кучагына камтыган тилдик көрүнүш. Эвфемизмдерди колдонуу пикир алышкан адамдардын жашы, жыныстык айырмачылыктары, тааныштык даражасы менен тыгыз байланыштуу. Айрым учурларда адамдардын жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө карата биз орой деген сөздөр тике, түз маанисинде айтылса, көпчүлүк учурларда алар жумшартылып, башка сөздөр менен алмаштырылып айтылат. Мындай сөздөргө, негизинен, аялдардын боюнда бар учурун, өлүмдү, үйлөнүүнү белгилеген жана кандайдыр бир башка себептерден улам айтууга уят, ылайык келбеген сөздөр, адамдын айрым дене мүчөлөрү кирет.

Эвфемизмдер да тилдик башка каражаттар сыяктуу эле коомдук көрүнүш катары элибиздин өткөндөгү жана азыркы үрп-адаты, каада-салты, турмуш-тиричилиги, дүйнөгө болгон көз карашы менен тыгыз байланышта. Ал өз кучагына коом турмушунун ар түрдүү жагдайларын камтып, тематикалык жактан ар кыл мүнөзгө ээ. Кыргыз тилинде алардын негиздүүлөрү катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Боюнда бар аялдарга жана төрөткө байланыштуу эвфемизмдер

Кыргыздарда *бооз* деген сөз малдарга карата колдонулат да, адамдарга (аял затына) карата колдонуу орой, уят учурайт. Ошондуктан анын ордуна *боюнда бар, кош бойлуу, эки кабат же кош кабат, аягы оор, оор бойлуу ж.б.* деген сыяктуу эвфемизмдер колдонулат.

Ал эми аялдарга карата, «тууду» деген сөздү колдонуу да негедир орой, ылайыксыз туюлгандыктан, ордуна *төрөдү, боюнан бошонду, аягы жеңилди, эки колун бооруна алды, көз жарды* тескерисинче, «туубаган» же «төрөбөгөн» дегендин ордуна *согончогу канабаган, бала үчүн укпаган* деп жумшартып айтылат.

2. Үй-бүлө турмушуна жана аял затына байланыштуу эвфемизмдер

Кыргыз тилинде «*катын алды*» дештин ордуна *үйлөндү, колукту алды, ак жоолуктуу болду, башы экөө болду ж.б.*, ошондой эле «*кызды эрге берүү*», «*уулга катын алып берүү*» дегендин ордуна *уулду үйлөнтөм, келинчек алып берем, башын экөө кылам, кызымды узатам, же турмушка чыктым, үйлөнөм, үй-бүлө курам, турмуш курду, ой табышты, баш кошту, тагдыры бирикти* деп, эвфемизмдер менен алмаштырылып айтылат. Мындан сырткары, «*катын*», «*катыны*» деген сөздөрдүн ордуна да көбүнчө «*аял*», «*аялы*», «*жолдошу*», «*зайыбы*», «*байбичеси*» сыяктуу сылык катары кабыл алынган сөздөр колдонулса, «*күйөөсү*», «*эри*» дегендердин ордуна «*жолдошу*» деген сөз пайдаланылат. Ошондой эле кыргыз тилинде аял затына байланыштуу *эрге тие элек кыз, эч ким сүйлөшө элек аял* же *кыз* деген түшүнүктөр да бар. Буларды да тике айтуу орой, жагымсыз туюлат. Ошол себептүү аларды *жубан, эшик ача элек, элечекчен, башы бош* деген сыяктуу сөз жана сөз тизмектери түрүндөгү эвфемизмдер аркылуу жумшартып айтууга туура келет.

3. Айрым бир айтууга мүмкүн болбогон сөздөрдүн ордуна колдонулуучу эвфемизмдер

Айрым бир түз айтууга мүмкүн болбогон түшүнүк, нерсе, кыймыл-аракеттерди кыргыздарда өз ара пикир алышууда тикелей атоо оор гана болмок турсун, ылайыксыз, кээде мүмкүн да эмес. Ошондуктан андай сөздөрдү

төмөнкүдөй эвфемизмдер аркылуу гана өтмө мааниде айтууга болот: *жакындашуу, төшөгүн тепсөө, көзүнө чөп салуу, этегин шамал ачпоо, намысын төгүң, кордоо, аягы суюк, жүрдөөк, жолдон чыккан, уят жер ж.б.*

4. Өлүмгө байланыштуу эвфемизмдер

Кыргыз элинде «өлдү» деген сөздү адамга карата тике айтуу өтө оор жана жагымсыз. Ошондуктан бул түшүнүк көбүнчө *көз жумду, дүйнөдөн кайтты, кайтыш болду, көзү өттү, каза болду, үзүлдү, учуп кетти, чарчады, ээсине бердик ж.б.* деген сыяктуу эвфемизмдер аркылуу берилет. Кээде мындай эвфемизмдер индивидуалдуу мүнөзгө да ээ.

Чынары сынып калса да, чырпыгы өсөр ал кайтып, же Чырпыгы сынса сынсын, чынары аман болсун. Сен ошентип жаздым болдуң, Жайнагым, кенжетайым, жаш кетип элдин эсинде да анча калган жоксуң. (Ч.А.)

Элдик оозеки чыгармаларда, айрыкча «Манас» эпосунда эвфемизмдин ушул түрүнүн көптөгөн варианттары же синонимдик катарлары кездешет:

**Кулап тоодон көчтү деп, атактуу баатыр өчтү деп
Эңкейип кетсем кокустан арбагымды ким сыйлайт.**

Муну менен катар эпосто анын *жутуу, жалмоо, топурак басуу, кара ташты жаздануу, о дүйнө жөнөө, кетип калуу, тиз болуу, көзү жумулуу, курман болуу, тамырын кыркуу, учуп кетүү ж.б.* көптөгөн варианттары да бар.

Эвфемизмдер адамдардын кайгысын, кубанычын. толкундоосун же бирөөгө карата болгон ар түрдүү сезим күүсүн ары жандуу, ары жагымдуу, сылык, сыпайы жеткирүүдө өтө ийкемдүү көркөм каражат катары кеңири пайдаланылат:

*Туу куйругу бир кучак
Тулпар качты, Айганым.
Туурунан бошонуп,
Шумкар качты, Айганым.*

*Деңиз толкуп чайпалып,
Көл бөксөрдү, Айганым
Терек түптөн жулунуп,
Жер бөксөрдү, Айганым*

(Тог.М.)

Мисалдарда Айгандын баласынан айрылгандыгы жөнүндө кабар «*тулпар качты*», «*Шумкар качты*», «*көл бөксөрдү*», «*Терек түптөн жулунуп, жер бөксөрдү*» деген эвфемизмдер аркылуу берилген.

Ушул сыяктуу текстке кандайдыр бир көрк, түр берип, айтылуучу ойдун элестүүлүгүн арттыруучу эвфемизмдер көркөм адабий чыгармалардын бардык жанрларында, а түгүл оозеки кепте да кеңири колдонулат.

М и с а л ы: *Оо, биздин айдай ушундай киши – Сагын эшиктен кире келинчегине мээрим төгө жадырады. Адеп алган колуктусу жыл айланбай каза болгон. Жаш Болот кайра төшөк жаңыртыш үчүн колдон суурулган жигиттерди жолдош кылып, кыз көрүп чыккан болучу.* (Т.К.)

Жеңилденбес желбиресин, – экилүч зайып абысынды сандан чымчыды, – кийимин го кийип алыптыр тыртык, а киндигин кантет шордуу.

Сүйлөсө сүйлөйм! Эмне, киндиктүүлөр киши эмчектүүлөр бичуу бекен (Т.С.)

Жыйынтыктап айтканда, эвфемизмдерди жаралуу өзгөчөлүк мүнөзүнө карай шарттуу түрдө экиге бөлүп караса болот: а) чөйрө үчүн орой, айтууга ылайыксыз сөздөрдүн ордуна колдонулган эвфемизмдер (буларда сөздөрдүн көркөмдүк касиетине назар бурулбайт); б) орой, олдоксон сөздөрдү алмаштырган жана ушул эле маалда көркөм каражат катары да колдонулган (жаралган) эвфемизмдер. Мындай эвфемизмдер көбүнчө көркөм сөз чеберлери тарабынан жаралат. Ушундан улам, эвфемизмдер тилде жалаң гана айтууга мүмкүн болбогон орой, уят сөздөрдү жумшартып, жылмалап берип, кеп-

тин маданияттуулугун арттыруучу гана эмес, ошону менен катар ойду элестүү, таамай жеткирүүдө зор өбөлгө түзүүчү көркөм каражат да болуп саналат. Ошондой эле эвфемизмдер сөз маанилеринин өнүгүшүнүн жана кеңейишинин, айрыкча тилде синонимдик катарлардын өнүгүшүнүн эң негизги булагы болуп эсептелет.

ОМОНИМДЕР

§ 28. ОМОНИМДЕР ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Омонимдер – (гр. *homos* – «бирдей» жана *опита* – «ат, атоо») тыбыштык түзүлүшү бирдей, бирок бири-биринен маани жагынан кескин айырмаланган ар башка сөздөр. М и с а л ы, I) **ЫСЫК** – сын атооч (*күн ысык тийди*) – II) **ЫСЫК** – зат атооч (*бетке ысык чыгыптыр*); I) **ЭТ** – зат атооч (*эти бар жигит*) – II) **ЭТ** – этиш (*кыбыр этти*); I) **ЧЫК** – зат атооч (*эттин чыгы*) – II) **ЧЫК** – этиш (*эшикке чык*); I) **КАЙЫШ** – зат атооч (*кайыш чылбыр*) – II) **КАЙЫШ** – этиш (*ит өлөүндө кайышат*) ж.б.

Омонимдердин табиятын туура түшүнүү үчүн ага окшош болгон айрым бир тилдик көрүнүштөрдү, алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн да териштирүүнүн мааниси бар. Анткени кээ бир изилдөөлөрдө *барат* (*бар+a+t*) жана орус тилинен кирген парад сөздөрү өз ара омонимдик катышта болот деген калпыс пикир да айтылып жүрөт. Эгерде этиштин түрдүү лексика-грамматикалык категорияларын түзүүчү мүчөлөрдүн уланышы аркылуу окшошуп калган сөздөрдүн баарын тең эле омонимдер дей турган болсок, анда **болот** (зат атооч – *болот өндүрүчү*) – **болот** (этиш – *ал адам болот*), **бармак** (зат атооч – *баш бармак*) – **бармак** (этиш – *ал үйгө бармак*) сыяктуу сөздөр да омонимдер катары каралууга тийиш. Бирок атоочтордун ар түрдүү жөндөмөлөрдө же этиштердин түрдүү грамматикалык ка-

тегорияларда өзгөрүшүнүн натыйжасында башка сөздөр менен бирдей формада болуп калган учурларын омонимдер деп карай берүүгө болбойт. Ушул сыяктуу эле *барат* жана парад деген сөздөр да омонимдер эмес. Алар жана ушуга окшогон көрүнүштөр тыбыштык түзүлүшү ар башка болуп, оозеки кепте (айтылышта) гана окшошо алган сөздөр. Мындай өзгөчөлүктөгү сөздөр омофондор деп аталат.

Ал эми **ток** (сын атооч – *курсагы ток*) – **ток** (зат атооч – *электр тогу*), **сок** (этиш – *торду сок*) – **сок** (зат атооч – *шире, маңыз*) деген сыяктуу сөздөр графикалык жактан айырмаланган жок, бирок айтууда өзгөчөлөнүп, ар башка маанини билдирди, мындай лексемалар омографтар деп аталат.

Омофон, омоформа жана омографтар түзүлүшү жагынан бири-бирине окшобойт, бирок алардын үчөө тең ар башка лексикалык маанидеги сөздөр. Ал эми чыныгы омонимдер болсо негизги формасында айтылышы жана жасалышы бирдей, бирок ар түрдүү лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр. Тилде мындай омоним болуп эсептелбеген, бирок айтууда же жазууда окшошуп калуучу сөздөрдү чыныгы омонимдерден ажырата билүү үчүн алардын ар бирине кыскача токтолуу зарылдыгы келип чыгат.

§ 29. ОМОФОНДОР

Бул сөз грек тилиндеги *homos* – «бирдей» жана *phone* – «тыбыш» деген сөздөрүнөн алынган. Демек, айтылышы бирдей, бирок жазууда өзгөчөлөнүп, маани жагынан да катышы болбогон сөздөр омофондор деп аталат.

Кыргыз тилиндеги омофондор сөздөрдүн составындагы айрым тыбыштардын (з/с, б/п, б/в, д/т, ы/у, и/ү ж.б.) бирдей айтылышынан, же кээ бир тыбыштардын айтууда жакшы чыкпай, начар угулушунан, ошондой эле созулма үндүүлөр менен кыска үндүүлөрдүн айтылышында окшоштук пайда болуудан келип чыгат.

М и с а л ы, **кесе** (зат атооч – идиштин бир түрү) – **кезе** (этиш – *колун кезеди*), **улоо** (кыймыл атооч – бир нерсени улаштыруу) – **ылоо** (зат атооч – *ылоо мал*), **тирүү** (сын атооч – *тирүү жан*) – **түрүү** (кыймыл атооч – *жеңди, жипти түрүү*) ж.б.

Омофон кубулушу жеке сөз гана эмес, сөз айкалышында да учурайт. Мындайда катар келип, бөлөк-бөлөк жазылган эки сөз бир сөз сыяктуу айтылып, башка лексикалык белгилер менен оозеки кепте окшошуп калышы мүмкүн.

М и с а л ы: **ал да** (ат атооч+бөлүкчө – *ал да кет*), **алда** (этиш – *алдап коюу*); **а деп** (байламта + чакчыл этиш – *а деп келгенде, а деп эле*), **адеп** (зат атооч – *тартип сактоо, адеп сактоо*) ж.б.

Кийинки жылдары кыргыз адабий тилинде орус тилинен кирген сөздөрдүн айрымдарынын тыбыштык жактан өзгөрүлбөй, орус тилиндегидей колдонула баштаганына байланыштуу мурда омонимдик түгөй болуп келген сөздөрдүн кээ бирлери омофондорго өтө баштагандыгы байкалат. Мисалы, орус тилинен кирген **пуд** (оордук чени), **карандаш** (жаза турган курал), **чин** (даража, мансап) өңдүү сөздөр кыргыз тилиндеги **бут** (аяк), **карындаш** (эркек кичинин өзүнөн кичүү кыз бир тууганы), **чен** (орун, мезгил, өлчөм) деген сөздөр менен оозеки айтууда гана окшошуп, жазууда **пуд – бут, чин – чен, карандаш – карындаш** болуп айырмаланып, омофондорду уюштурушкан.

§ 30. ОМОГРАФТАР

Бул термин грек тилиндеги *homos* – «окшош, бирдей» жана *grapho* – «жазуу» деген сөздөрүнөн алынган. Демек, бирдей жазылып, оозеки тилде айырмаланып айтылуучу ар башка маанидеги сөздөр омографтар деп аталат.

Омографтардын басымдуу көпчүлүгү орус тилинин таасиринен уюшулат: **бак** (этиш – *малды багуу*) – **бак**

(зат атооч – темир идиш, орус тилинен кирген), **кулак** (зат атооч – угуу органы) – **кулак** (зат атооч – эзүүчү таптын бир түрү, орус тилинен кирген), **курсант** (сын атооч – көңүлү ыраазы болуу, жайлануу маанисинде) – **курсант** (зат атооч – курста окуган адам). ж.б. Мындай сөздөр жазылышы жагынан бири-бирине окшош болгону менен, айтылышы боюнча айырмаланат.

§ 31. ОМОФОРМАЛАР

Кандайдыр бир уңгу же туунду сөзгө экинчи бир сөз белгилүү грамматикалык мүчө менен өзгөргөндөн кийин (сырткы түрү боюнча) окшошуп калуудан омоформалар түзүлөт. Мындай учурда белгилүү бир сөзгө жөндөмө же таандык, же жак мүчөлөр уланган атооч сөздөр, түрдүү грамматикалык категорияларда турган этиштер окшошуп калат. Ошондой эле түрдүү грамматикалык формаларда турган ар башка сөздөр да өз ара бирдей тыбыштык кейпте кезигиши мүмкүн.

Кыргыз тилиндеги омоформалар катары төмөнкү сөздөрдү көрсөтүүгө болот: **тердик** (зат атооч – токулга) – **тер-дик** (этиш – *пахта тердик*, этиштин айкын өткөн чагынын биринчи жагынын көптүк түрү), **бышты** (зат атооч – үч жаштагы бодо мал) – **бышты** (этиш – *тамак бышты*), **уюм** (зат атооч – *профсоюздук уюм*) – **ую+м** (зат атооч – *уй+ым*, таандык уландынын биринчи жагында), **капкан** (зат атооч – капкан салуу) **кап-кан** (этиш – *ит капкан адам*) ж.б.

Демек, омонимдердин жогорку түрлөрү кадыресе омонимдерден өзүлөрүнүн кандайдыр бир өзгөчөлүгү (ар түрдүү жазылуу, түрдүүчө айтылуу, грамматикалык формалардын негизинде окшош болуу) аркылуу айырмаланганы менен, алар ар түрдүү лексикалык маанини берүүчү сөздөр.

§ 32. ОМОНИМИЯ МЕНЕН КӨП МААНИЛҮҮЛҮКТҮН АЙЫРМАСЫ

Омонимдер менен көп маанилүү сөздөрдү окшоштуруп турган бир көрүнүш – аталган сөздөрдүн бир нече түшүнүктөрдү бирдей лексикалык белгилер менен атагандыгы. Бирок булардын ортосунда айырма чоң. Омонимдер ар түрдүү себептердин натыйжасында тыбыштык жактан окшошуп калган тарыхый ар башка сөздөр болсо, полисемия – бир нече буюмду же түшүнүктү негизги белгилеринин окшоштугуна карата бир эле сөз менен атап, алар жөнүндөгү түшүнүктү ичине камтый алган сөздөр. Бирок жогоркудай айырмачылыктарына карабастан, аларды бири-биринен ажыратуу бир топ кыйын. Муну ажыратууда, окшош сөздөрдүн кайсынысы омонимдер, кайсынысы полисемия экендигин аныктоодо алардын контексттеги мааниси, билдирген түшүнүктөрү жардам берет:

1. *Аз өмүрдүн өзүндө ар адамдын баштан өткөргөнү өзүнчө баян* (Т.С.) – *Мектептин өзүнүн духовный оркестри бар, пианино, ... баян да балдардын карамагында* («Кырг. аялдары»).

2. *Камыштуу саздарда ...чардаган бакалардын үңүнөн кулак тунат.* (У.А.) *Айылда Түлөберди деген кулак бар.* (Н.Б.)

3. *Айдай куйрук-боорду чыгарып, кыя кести.* (К.К.) – *Колуна баланы ала коюп. Мыскал бооруна кысты.* (А.У.) – *Бир нече вагондорун сүйрөп, кичинекей паровоз тоонун боорунда турду.* (С.С.) Келтирилген сүйлөмдөрдөгү баян, кулак деген окшош сөздөрдү биринен экинчиси келип чыкты деп айтууга болбойт. Ал эми **боор** деген сөздөр – өз маанилерин кеңейтип, контекстке жараша бири-биринен өзгөчөлөнгөн көп маанилүү сөздөр. Демек, бирдей сөздөр аркылуу берилген тилдик түрдүү кубулуштарды – омонимияны жана полисемияны ажыратууда да контексттин ролу чоң. Бирок айрым бир учурларда окшош

сөздөрдүн маанисин так ажыратуу контекст аркылуу да мүмкүн болбой калат. Бул төмөнкүдөй объективдүү себептерден келип чыгат.

Тилдин сөздүк составы да жаратылыштагы башка кубулуштар сыяктуу дайыма кыймылда болуп, белгилүү өлчөмдө өзгөрүүгө учурап тургандыктан, омонимдердин арасында да жаңыдан пайда болуу, же эскирип колдонуудан чыга баштоо процесстери дайыма жүрүп турат. Бул процесс омонимдердин жасалыш жолун изилдөөдө, өзгөчө омонимдердин полисемиядан таралуусун аныктоодо көп кыйынчылыктарды туудурат.

Тилдин тарыхый өнүгүшүнүн бардык мезгилдеринде белгилүү бир сөздүн маанилеринин өз ара өтө обочолонушунан пайда болгон омонимдер, ошондой эле омоним болууга жаңыдан баш койгон, бирок алгачкы мааниси менен толук алыстап кете элек маанилер кезигет. Башкача айтканда, полисемиядан бөлүнүп чыгууга тийиш болгон маани менен ал сөздүн башка маанилеринин ортосундагы байланыш кээде такыр жоюлбай, кандайдыр бир жакындык, жалпылык даана сакталган болот. Бул сыяктуу же омоним, же полисемия экендигин аныктоого мүмкүн болбогон учурларда аларды так ажыратуу үчүн белгилүү бир чен-өлчөмдөрдү (критерийлерди) колдонууга туура келет.

Профессор Е.М.Галкина-Федорук омоним сөздөрдү ажыратуу татаалданган учурларда ал сөздөрдүн ар бирине синоним сөздөрдү таап, аларды өз ара салыштырып көрүү керек деп эсептейт. Эгерде ал синонимдердин маанилери окшош же жакын түшүнүктү берсе, анда окшош сөздөр көп маанилүү сөздөр болуп эсептелет. Эгерде синоним сөздөрдүн маанилери турмуштагы өз ара байланышы жок ар башка түшүнүктөргө таандык болсо, анда окшош сөздөр омонимдер деп каралууга тийиш.

М и с а л ы, **ачуу** (горький, кислый) деген сөздүн ордуна кээде **кычкыл** деген сөз колдонулуп калат (*айран ачуу, кычкыл болуп калыптыр*). Ал эми **ачуу** (гнев, зло-

ба) деген сөзгө **кыжыр** кээде синоним болот (**ачуум// кыжырым келди**). Мындай синоним сөздөрдүн өз ара эч байланышы жок түшүнүктөрдө (*кычкыл, кыжыр*) колдонулушу **ачуу** деген сөздөрдүн маанилерин омонимдер деп кароого мүмкүнчүлүк берет. Тескерисинче, **айлана** (окружность) деген сөз «*тегерек, чөйрө*» деген маанини берет, ал эми **айлана** (среда) деген сөзгө да **чөйрө** синоним. Бул синонимдердин (тегерек, чөйрө) маанилеринин ортосунда жакындык, байланыш болгондуктан, **айлана** – көп маанилүү сөз.

Бирок кай бир сөздөрдүн бирдей же жакын маанисин берген синонимдери жок. Ошондой эле кээ бир сөздөрдүн синонимдеринин маанисинде белгилүү бир айырмачылык, өзгөчөлүк кезигет. Аларды салыштырып көрүү кээде жаңылыштыкка алып келиши мүмкүн. Ошондуктан сырткы түзүлүшү окшош сөздөрдүн омонимдер же көп маанилүү сөздүн маанилери экендигин билүү үчүн, негизинен, алардын берген түшүнүктөрүнө көңүл буруу зарыл. Дааналап айтканда, эгерде тыбыштык түзүлүшү жагынан окшош болгон бир эле сөздүн маанилеринин ортосунда семантикалык байланыш сакталып, ошол маанилер бир эле негизги маанинин айланасында топтоштурулса, анда буларды полисемия, ал эми, тескерисинче, бир эле сөздүн ар башка маанилери өз ара маанилик катыштарын үзүп, тыбыштык түзүлүшүнүн гана бирдейлигине таянып калса, анда аларды омонимдер катары кароо абзел. Бул жагынан алганда, **котор** I (бир нерсени бир капталынан экинчи капталына оодаруу) – **котор** II (сөздү бир тилден экинчи тилге которуу) деген сыяктууларды полисемияга, ал эми **каракчы** I (короого сайган каракчы) жана **каракчы** II (адамкерчиликсиз, зордукчул, талап-тоногуч адам) дегендерди омонимге кошуу зарыл.

Демек, бир эле сөздүн маанилеринин семантикалык жактан өнүгүшүнүн негизинде пайда болгон сөздөр (омонимдер) чыныгы омонимдерге айланышы үчүн алар фо-

нетикалык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында окшошуп калуу менен, этимологиялык жактан ар башка сөздөр сыяктуу эле тилдин азыркы абалында жакындыгы жок ар түрдүү түшүнүктөрдү билдирүүгө тийиш.

§ 33. ОМОНИМДЕРДИН ПАЙДА БОЛУУ ЖОЛДОРУ

Коомдогу өзгөрүүлөргө байланыштуу омонимдер да белгилүү бир даражада өзгөрүүгө учурап, эскиргендери колдонуудан чыгып, жаңылар менен толукталып, утуру пайда болуп турат. Кыргыз тилинде мындай толукталуу, пайда болуулардын төмөнкүдөй бир катар жолдорун көрсөтүүгө болот.

Омонимдер, негизинен, тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу аркылуу (уңгу сөздөргө жана негиздерге сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы менен пайда болгон жаңы сөзгө экинчи бир сөздүн сырткы түрү боюнча окшошуп калышы; көп маанилүү сөздөрдүн маанилеринин бири-биринен алыстап обочолонушу; тилдеги фонетикалык өзгөрүүлөр аркылуу), же болбосо башка тилдерден жаңы сөздөрдүн кабыл алынышынын натыйжасында пайда болот. Ал эми мындай омонимдер ар кандай коомдук жылыштар, карым-катнаштардын натыйжасында күндөлүк турмушта кезигүүчү муктаждыктарды канааттандыруу зарылдыгынан улам жаралат.

Экономиканын жана маданияттын өсүшүнүн, башка элдер менен болгон ар кандай байланыштардын натыйжасында келип чыгуучу жаңы түшүнүктөргө карата жаңы сөздөрдүн жаралышы, мезгил өтүү менен сөздөрдүн түзүлүшүндө жана маанисинде болуп туруучу жылыштар, албетте, тилде формасы окшош сөздөрдүн пайда болушуна шарт түзөт. Мына ушул өбөлгөлөрдү көңүлгө түйүп, кыргыз тилиндеги омонимдерди жасалышына

карай төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот: 1. алгачкы омонимдер, 2. сөздөрдүн көп маанилүүлүгүнөн пайда болгон омонимдер, 3. фонетикалык өзгөрүүлөрдөн пайда болгон омонимдер, 4. морфологиялык каражаттардын негизинде жасалган омонимдер, 5. сырттан кабыл алынган сөздөр менен төл сөздөрдүн тыбыштык окшошуусунан пайда болгон омонимдер.

§ 34. 1. АЛГАЧКЫ ОМОНИМДЕР

Түрк тилдеринин алгачкы мезгилинде эле бир сөздүн (бир муундан турган уңгунун) этиш жана атооч маанисинде колдонулуусунан окшош лексемалардын пайда болгондугу белгилүү. Өз бетинче турганда атооч же этиштин кайсынысына тийиштүү экендиги белгисиз болгон мындай синтетикалык (морфологиялык көрсөткүчү жок) уңгулардан төмөнкүдөй омонимдер түзүлгөн: **той** I (зат атооч – *той бер, тойго барам*) – **той** II (этиш – *тамакка той*), **тил** I (зат атооч – *эне тил*) – **тил** II (этиш – *тактай тил*), **жар** I (зат атооч – *бийик жар*) – **жар** II (этиш – *отун жар*) ж.б. Мындай сөздөр байыркы убакта эле атооч жана этиш маанисинде колдонулгандыктан, алгачкы омонимдер катары каралат.

Демек, азыркы кыргыз тилинде уңгу жана мүчөгө бөлүнбөй, бүтүн сөз катары каралып, контекстке жараша атооч же этиш маанисинде колдонулган окшош сөздөр алгачкы омонимдер деп аталат. М и с а л ы: **аз** I (тактооч – *аз тыным алуу, аз иштөө*) – **аз** II (этиш – *өңдөн азуу*). **кап** I (зат атооч – *чыны кап, аяк кап*) – **кап** II (этиш – *ит капты*), **ич** I (зат атооч – *үйдүн ичи*) – **ич** II (этиш – *чай ич*), **түз** I (сын атооч – *түз сызык, түз жол*) – **түз** II (этиш – *шарт түз, план түз*) ж.б.

Алгачкы омонимдер өзүнчө турган сырткы түрүнө карата атооч же этиш экендиги контекстте гана белгилүү

болот: *Ал өзүнүн туулуп-өскөн жеринин ой, чуңкурун калтырбай көргүсү келет (С.С.) – Жерди терең ой. Тиги көрүнгөн тоо кыркасынын этеги бийик жар. – Аман-эсен көз жар ж.б.*

Алгачкы омонимдердин маанисин ачууда контексттен башка алардын грамматикалык көрсөткүчтөрү да жардам берет. Этиш сөздөр көпчүлүк учурда **-а, -ып, -й** мүчөлүү чакчыл этиш формасында, эриштин түрдүү чактарында ж.б. грамматикалык категорияларда кезигип, атооч маанисиндеги омоним сөздөрдөн айырмаланат. Заттык маанидеги омонимдер болсо көп учурларда ар түрдүү жөндөмөлөрдө айтылып, же жак жана таандык мүчөлөр менен жалганып, этиштен өзгөчөлөнүп турат. М и с а л ы: *Шо-пок Дүйшөнкулдун бешик тоюн берди. (Ж.Б.) Казы менен картага тойгонуңду ырдадың. (Т.)*

Ошентип, алгачкы омонимдер бирдей формада кезиккенде, сүйлөмдө аткарган милдетине жараша, ал эми мүчөлөр менен келгенде, атоочторго же этиштерге таандык морфологиялык көрсөткүчтөрү боюнча ажыратылат.

§ 35. 2. КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨРДҮН СЕМАНТИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНӨН ПАЙДА БОЛГОН ОМОНИМДЕР

Коом турмушунун өнүгүшү күн сайын жаңы түшүнүктөрдү пайда кылары, алар (жаңы түшүнүктөр) мурдакы түшүнүктөр менен кандайдыр бир белги-касиеттери боюнча өз ара байланышта, карым-катнашта болору белгилүү. Жаңы пайда болгон түшүнүктү атоо үчүн тилдин ички мүмкүнчүлүктөрү, анын ичинен тилдин лексикалык состави да пайдаланылат. Мындай учурда эски жана жаңы пайда болгон түшүнүктөр өз ара байланышта болгондуктан, жаңы пайда болгон түшүнүк мурда эле колдонулуп жүргөн сөз менен аталат. Айталы, мурдатан бери эле кол-

донулуп келе жаткан **көшөгө** (үйгө тартылуучу буюм), **муун** (адамдын муундары), **кашаа** (тосмо) ж.б. толгон сөздөр кийин эле пайда болгон **көшөгө** (театрдагы бир актыны билдирүүчү түшүнүк), **муун** (сөздөгү айрым ыргактар), **кашаа** (тыныш белгиси) деген түшүнүктөрдүн аты катары колдонулуп, сөздө көп маанилүүлүктү пайда кылган. Мындай маанилердин ортосундагы байланыштар алгачкы учурларда сакталганы менен, алардын айрым маанилери өнүгүүнүн кийинки этаптарында бири-биринен бара-бара алыстоо менен, ар бири ар башка түшүнүктү билдирип, андай сөздөр акырындык менен омонимге айланып кеткен. Азыркы кыргыз тилинде мурда бир сөздөн пайда болуп, көп маанилүү сөздөр катары эсептелген, бирок азыркы абалында ар башка түшүнүктөрдү билдирип, омонимге айланган сөздөр катары төмөнкүлөрдү эсептөөгө болот: **тамак I** (зат атооч – *тамагы ооруганы басылды*) – **тамак II** (зат атооч – *тамак бышты*); **тең I** (зат атооч – «*жүк*» маанисинде) – **тең II** (сын атооч – «*бирдей*» маанисинде); **бүлө I** (зат атооч – *бүлө болчу таш экен*) – **бүлөө II** (кыймыл атооч – *бычакты бүлөө*); **бырыш I** (зат атооч – *бетин бырыш басты*) – **бырыш II** (этиш – *кийми бырышты*) ж.б. Бул сыяктуу бир сөздүн маанилеринин өз алдынча ар башка сөздөргө – омонимдерге – айланышы тилдин сөздүк составынын баюу мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет.

Демек, өзөгү бир сөздөр омоним болуш үчүн ар башка лексикалык мааниге ээ болуп, бири-биринен байланыштарын үзүүлөрү керек. Бирок мындай маанилик байланыштарын үзүп, омонимге айланган сөздөрдүн кайсынысы кайсы сөздөн келип чыкканын ала-сала айта коюу мүмкүн эмес. Бул үчүн бир убактарда омоним болуп ажырап кеткен сөздөрдүн тарыхый өнүгүш жолун, этимологиясын табуу керек.

§ 36. 3. СӨЗДӨРДҮН ФОНЕТИКАЛЫК ЖАКТАН ӨЗГӨРҮҮСҮНӨН ПАЙДА БОЛГОН ОМОНИМДЕР

Түрк урууларынын өз ара жана ошондой эле башка элдер менен болгон тилдик байланыштары белгилүү бир даражада сөздөрдүн фонетикалык түзүлүшүнүн өзгөрүүлөрүнө да алып келди. Кыргыз тилиндеги мындай өзгөрүүлөрдөн пайда болгон омонимдер катары төмөнкүдөй факторлорду көрсөтүүгө болот.

1) *Созулма үндүүлөрдүн келип чыгышынан пайда болгон омонимдер*

Кыргыз жана бир катар түрк тилдеринде созулмалар сөз аягында жана эки үндүүнүн ортосундагы үнсүз тыбыштардын түшүп калышынан, ошондой эле дифтонгдордун бөлүнүшүнөн пайда болгон. Кыргыз тилиндеги мындай кубулуш айрым омонимдердин жасалышын шарттайт. М и с а л ы:

Буу I (зат атооч – жерден буу көтөрүлдү) өзб. аз., уйг. буг, ног.був, баш.быу.

Буу II (этиш – каптын оозун буу) аз., турк., уйг.бог, пог.

Жаа I (зат атооч – жаа атуу) каз.жайа, тат.жая, баш.йэйэ, өзб.ей.

Жаа II (этиш – жаа, жаа, жамгырым) каз.жав, уйг., өзб., түрк.йаг, азб.ёг.

Сырттан кабыл алынган сөздөрдө эки үндүүнүн ортосундагы үнсүздүн түшүп калышынан созулмалар пайда болуп да, омонимдерди уюштурушат:

Наар I (зат атооч – наар алуу) < араб, **naḥar**

наар II (зат атооч – наары кете элек)

заар I (тактооч – таң заар) < араб. **Ṣaḥar**

заар II (зат атооч – уу маанисинде) < ир. **Zaḥr** ж.б.

Айрым сөз өзгөртүүчү аффикстер (кыймыл атоочту уюштуруучу **-оо**, **-уу** мүчөлөр) созулма түрүндө кездешип, уңгуга жалгануу аркылуу башка сөздөр менен тыбыштык

жактан окшоштукту пайда кылып, омонимди уюштурушат. Мисалы:

Коюу I (сын атооч – коюу тамак)

Коюу II (этиш – бир нерсени жерге коюу) – **кой+уу**

Короо I (зат атооч – короо кайтаруу)

Короо II (этиш – «азаюу» маанисинде) **коро+оо**

Катуу I (сын атооч – катуу жыгач)

Катуу II (этиш – «жашыруу» маанисинде) **кат+уу** ж.б.

Ушул сыяктуу бир эле этишке омонимдеш созулма үндүү мүчөлөр улануудан кыргыз тилинде төмөнкүдөй омонимдер жасалган:

Аштоо I (зат атооч – аштоого туз сал) – **ашта+оо**

Аштоо II (этиш – жыгачты аштоо) – **ашта+оо**

Кароо I (сын атооч – малга кароо киши) – **кара+оо**

Кароо II (этиш – ишти жакшы кароо) – **кара+оо** ж.б.

Байыркы түрк тилдериндеги атооч сөздөрдүн аягындагы **=ыгдын** кыргыз тилиндеги созулма үндүүгө айланышы өз ара эч байланышы жок кээ бир кыймыл атоочтор менен составдык бөлүктөргө ажырабаган атоочторду да окшоштурган:

Азуу I (зат атооч – азуу тиш) – **азыг**: хак.тув.шор. **азыг**, озб.озик.

Азуу II (кыймыл атооч – өңдөн азуу) – **аз+уу**

Уруу I (зат атооч – бир уруу эл) – **уруг**; өзб.уруг.уйг. урук ж.б.

Уруу II (этиш – бир нерсени уруу) – **ур+уу**

2) *Башка түрк тилдериндеги г, д тыбыштарынын кыргыз тилинде й тыбышына өтүшүнөн жасалган омонимдер*

Бий I (зат атооч – «судъя» маанисинде) тув.хак.**näz**, түрк **бäг**, уйг.**бäк**.

Бий II (зат атооч – бий бийлөө)

Сый I (этиш – «батуу» маанисинде) уйг.**cuz**, өзб.**сыз**.

Сый II (зат атооч – улууга урмат, кичүүгө сый)

Аяк I (зат атооч – «бут» маанисинде) як.**атах**.монг. адаг.

Аяк II (зат атооч – жыгачтан жасалган идиш) ж.б.

Мына ушул сыяктуу кыргыз тилиндеги көптөгөн омонимдер тыбыштардын биринин ордуна экинчисинин колдонулушунан, өтүшүнөн пайда болот.

§ 37. 4. МОРФОЛОГИЯЛЫК КАРАЖАТТАР АРКЫЛУУ ЖАСАЛГАН ОМОНИМДЕР

Жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү, нерселерди атоодо бардык учурда эле жаңы сөздөр, же башка тилдердеги терминдер колдонула бербестен, морфологиялык каражаттар да кеңири пайдаланылып, тилде лексикалык бирдик түзүлөт. Мына ушундай жол менен пайда болгон жаңы сөздөр адепки учурда (уңгу түрүндө) өзүлөрүнүн сырткы формалары боюнча айырмаланып турганы менен, морфологиялык каражаттардын жардамы натыйжасында тыбыштык түзүлүшү жагынан окшошуп калган учурлары көп кездешет. Мындай омонимдер туунду омонимдер деп аталат.

М и с а л ы, ар башка түзүлүштөгү жана ар башка маанидеги сөздөргө сөз жасоочу **-ык** мүчөсүнүн жалганышынан төмөндөгүдөй омонимдердин пайда болгондугун көрөбүз: **жар:** *жарык* I «күндүн жарыгы жана *жарык* II «сынып кеткен жер», «жарылган жер»; **курак:** *курак* I «кесиндилерди, өөндөрдү куроо», жана *курак* II «жаш, жаш өзгөчөлүк» деген омонимдер жасалган. Мындагы «**курак**» омонимдердин биринчисинин уңгусу **кура** – «чогултуу», «жыйноо» деген этиш сөз (бул сөздүн уңгусу – **кур** «бир нерсени тургузуу» – этиш). Экинчисинин уңгусу – **кур**. Бул сөз **кур+бу**, **кур+даш**, **кур+дуу** деген сөздөрдүн жасалышына да негиз болгон.

Кыргыз тилинде бир эле уңгудан да туунду омонимдердин жасалганын көрөбүз. **М и с а л ы**, **сал**= жана баш деген зат атооч сөздөргө **-ык**, жана **-та** сыяктуу формасы жагынан бирдей, бирок мааниси боюнча ар баш-

ка аффикстердин уланышы аркылуу **салык I** «налог» – **салык II** «*курсагы салык кур аркар*», **башта I** «*мурда*» (тактооч) – **башта II** «*ишти башта*» (этиш) омонимдери пайда болгон. Акыркы омонимдердин мүчөлөрү сырткы түзүлүшү боюнча окшош (**-та,-та**) болгон менен, ар башка мүчөлөр. Биринчиси – тактоочтук маани алган жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү. Экинчиси – зат атоочтон этишти жасоочу -ла мүчөсү. Ушул экинчи мүчө туунду омонимдерди уюштурууда кыргыз тилинде активдүү колдонулат. М и с а л ы, **жай+ла I** «жайлоого чыгуу» – **жай-ла II** «бир нерсени иретке келтирүү», **кара+ла I** «бир нерсени карартуу» – **кара+ла II** «жардамдашуу, кам көрүү» ж.б.

Уңгуга мүчөнүн уланышы аркылуу жасалган жогоркудай сөздөр айрым учурда уңгу жана мүчөгө ажырабаган сөздөр менен да тыбыштык составы жагынан окшошуп, омонимдерди уюштурушат. Буга **кон** деген этишке сөз жасоочу **-ак** мүчөсү жалгануу аркылуу **конок** «мейман» деген сөз менен уңгу түрүндөгү **конок** «өсүмдүк», **шыба+к** «*тамдын шыбагы*» – **шыбак** «өсүмдүк» ж.б. ушул өңдүү көптөгөн омонимдер мисал боло алат.

Омонимдер ар башка уңгуларга ар түрдүү мүчөлөрдүн жалганышынан да уюшулушу мүмкүн. Мисалы, **карган I** «улгайган» – < кары-улгай+ган, – **карган II** этиш < «карга+н» («каргап-шилөө»)

Кыргыз тилиндеги туунду омонимдерге бир эле негизге (ушуга) омонимдеш мүчөлөрдүн жалганышы менен тыбыштык түзүлүшү жагынан окшош болгон этиштик жана атоочтук маанидеги сөздөр да кирет. М и с а л ы: **теңдеш I** «тең, бирдей» (сын атооч) – **теңдеш II** «кимдир бирөөгө тең болуу (этиш), **жатык I** «сапатка карата, жатык болуу» – **жатык II** «*көнүк*» маанисинде, ишке машыгуу (этиш) ж.б.

5. Кыргыздын төл сөздөрү менен кабыл алынган сөздөрдүн тыбыштык дал келүүсүнөн пайда болгон омонимдер

Башка калктар менен болгон катнаш-тилде жаңы сөздөрдүн пайда болушуна жана айрым сөздөрдүн маанисинин эскирип, колдонуудан чыгышына алып келүү менен, омонимдик окшоштуктарды пайда кылуучу булактардын бири.

Бардык элдер сыяктуу эле кыргыз эли да башка элдер менен түздөн-түз же бөлөк элдердин өкүлдөрү аркылуу байланышта болгондугу, ал эми мындай карым-катнаш элибиздин экономикалык, чарбалык жана маданий турмушу менен катар тилине да оз таасирин тийгизгендиги баарыбызга маалим. Айталы, кыргыз тилине монгол, иран, араб жана тектеш өзбек, казак, уйгур тилдеринен көп сөздөр оошуп кирип, анын сөздүк составын байытып келген. Мындан тышкары, кыргыз тилине орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден да көптөгөн сөздөр оошуп кирген жана бул процесс бүгүнкү күндө деле токтоп калган жок. Кабыл алынган сөздөрдүн айрымдары кыргыз тилинин ички тыбыштык закондоруна ылайык өзгөрүп, айрымдары тыбыштык жактан эч өзгөрбөй эле кыргыздын төл сөздөрү менен окшошуп, омонимдик катарларды түзүп калган. Мындай омонимдердин келип чыгыш булактарына карага төмөнкүдөй топтоштурууга болот.

§ 38. АРАБ ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗДӨР АРКЫЛУУ ПАЙДА БОЛГОН ОМОНИМДЕР

Кыргыз тилине араб сөздөрү түздөн-түз араб тили аркылуу кирбегени тарыхтан белгилүү. Анткени арабдар Орто Азияны басып алып, өзүлөрүнүн динин тараткан маалда, кыргыздар Чыгышта, Енисейдин боюнда жашашкан. Экинчиден, араб тилинен кыргыз тилине кирген сөздөр өзүлөрүнүн семантикалык маанилери боюнча ислам дининин нормалары, эрежелери менен байланышкан түшүнүктөр болгон. Андыктан араб сөздөрү, хроно-

логиялык жактан алганда, кыргыздарга ислам дининин таралышы менен өзбек, казак, татар, уйгур ж.б. тилдер аркылуу келип кирген деген бүтүмгө келсек болот.

Араб тилинен кирген сөздөр, негизинен, кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө баш ийип, сырткы түзүлүшү боюнча кыргыздын төмөнкүдөй төл сөздөрү менен окшошуп калган:

Аба I (зат атооч – «салкын аба») < араб. **hāba**

Аба II (зат атооч – «ага» маанисинде).

Айран I (айран калуу) < араб. **heyran**

Айран II (зат атооч – «айран уютуу»)

Сабыр I (зат атооч – «сабыр кылуу») < араб. **Сабери.**

Сабыр II (зат атооч – «саат-сабыр»)

Мата I (зат атооч – кездеменин бир түрү) < араб. **мата.**

Мата II (этиш – «төөңү мата»)

Сап I (зат атооч – «сапка тизилүү») < араб. **Сәф**

Сап II (зат атооч – «бычактын сабы») ж.б.

§ 39. ИРАН ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗДӨР АРКЫЛУУ ПАЙДА БОЛГОН ОМОНИМДЕР

Иран сөздөрү кыргыз тилине араб сөздөрүнө караганда алда качан мурда, б.а., X–XI кылымдарда келип кирген. Бул убактарда кыргыздар уйгурлар аркылуу алар менен экономикалык жана маданий тыгыз байланышта болушкан. Ал эми XIV кылымдан. б.а., кыргыздардын Памир, Гисар жана Фергана өрөөндөрүнө жайланышкан мезгилинен тартып иран тилинен кабыл алуулар ого бетер күчөгөн.

Иран тилдеринен, негизинен, соодага, курулушка, багбанчылыкка ж.б. турмуш-шартка байланыштуу сөздөр кирген да, алар фонетикалык жактан өзгөрүүлөргө учурап, кыргыздын төл сөздөрү менен омонимдик катышты түзүп калган:

Баа I (зат атооч – «нарк» маанисинде) < иран. **bāha**

Баа II (сырдык сөз)

Жубан I (зат атооч – «жаш келин» маанисинде) < иран. **gm ä ван** иран тилинде «жаш» маанисинде колдонулат.

Жубан II (этиш – «кубануу» маанисинде).

Кез I (узундук өлчөмү) < иран. **гэз**

Кез II («учур, мезгил» маанисинде – кези келди).

Кал I (зат атооч – калы бар) < иран. **хал**

Кал II (этиш – *үйдө кал*) ж.б.

§ 40. ОРУС ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗДӨР АРКЫЛУУ ОМОНИМДЕРДИН ПАЙДА БОЛУШУ

Орус тилинен кирген сөздөрдүн айрымдары кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүнө ылайык тыбыштык жактан өзгөрүп, ал эми айрымдары эч бир өзгөрбөй эле кыргыздын төл сөздөрүнө омонимдеш болуп калганын көрөбүз.

а) **Болуш I** (*бир болуш эл*) < орусча **волость**.

Болуш II (этиш – «жардамдашуу» маанисинде).

Бас I (зат атооч – «үн», жоон бас менен ырдоо) < орусча **бас**.

Бас II (этиш – «бир нерсени басуу»).

б) **Чек I** (зат атооч – чек жазуу) < орусча **чек**.

Чек II (зат атооч – жердин чеги).

Шар I (зат атооч – дүкөндө шар сатылды) < орусча **шар**.

Шар II (сын атооч – шар аккан суу).

Март I (зат атооч – жылдын үчүнчү айынын аты) < орусча **март**.

Март II (сын атооч – март адам).

Ар кандай тилдерден кабыл алынган сөздөр да өз ара омонимдик катарды түзүшөт:

Баян I (зат атооч – *ал өзүнүн турмушу жөнүндө баян кылды*) < араб. **байан**.

Баян II (зат атооч – музыкалык аспап) < орусча **баян**.

Пайда I (зат атооч – *пайда тапты*) < араб **фаэде**.

Пайда II (*пайда болуу*) < иран. **пейда** ж.б.

§ 41. ОМОНИМДЕРДИН СӨЗ ТҮРКҮМҮНӨ КАРАТА БӨЛҮНҮШҮ

Омонимдерди сөз түркүмдөрүнө карата лексикалык омонимдер, лексика-грамматикалык омонимдер жана аралаш омонимдер деп үч топко бөлүүгө болот.

I. Лексикалык омонимдер деп бирдей сөз түркүмүнө тиешелүү болгон, мүчөлөр аркылуу өзгөрсө да, тыбыштык составы жагынан өзгөрбөгөн, бирок ар башка мааниде колдонулган сөздөрдү айтабыз.

М и с а л ы:

Сыр I (зат атооч – *жашыл сыр*).

Сыр II (зат атооч – *сыр айтуу*).

От I (зат атооч – *от жагуу*).

От II (зат атооч – *от жер*).

Жарактуу I (сын атооч – *ишке жарактуу адам*).

Жарактуу II (сын атооч – *жарактуу солдат*).

Жогорку омонимдик катардагы сөздөр жөндөмө, таандык, көптүк уландылар (сын атоочтон башкасы) менен өзгөрсө да, тыбыштык жактан эч өзгөрүүгө учурабайт. Ошондуктан аларды толук омонимдер деп атаса да болот.

2. Лексика-грамматикалык омонимдер деп ар башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон жана грамматикалык формалар боюнча бирдей формада өзгөрбөгөн сөздөрдү айтабыз. **М и с а л ы:**

Мал I (зат атооч – *мал багуу*).

Мал II (этиш – *калемди сыяга мал*).

Айры I (зат атооч – *айры темирден жасалат*).

Айры II (этиш – *кездемени айры*).

Кара I (сын атооч – *кара көз кыз*).

Кара II (этиш – *түз кара*) ж.б.

Мындай омонимдер уңгу түрүндө гана тыбыштык жактан окшогону менен, мүчө уланганда ар башка сөз түркүмүнөн экенине байланыштуу тыбыштык жактан ар түрдүүчө келип, омонимдик катарларды түзүшпөйт. Ошондуктан мындай омонимдерди толук эмес омонимдер деп да айтууга болот.

3. Аралаш омонимдер жогоркулардан айырмаланып, эки компоненттүү болбостон, үч же андан көп компоненттен турат да, алардын айрымдары (экиден кем эмес) бир эле сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, айрымдары башка сөз түркүмүнө тиешелүү болот. Ошондуктан мындай омонимдердин айрым сыңарлары өз ара уңгулаш турганда да, мүчөлөп өзгөргөндө да сырткы тыбыштык түзүлүштөрү жагынан айырмаланбаса, айрымдары мүчөлөп өзгөрүүдө омонимдик катар катары келбейт. М и с а л ы, жылкынын бир түрү **ат** менен «ысым» маанисин билдирүүчү **ат** сөздөрү бири-бири менен бардык учурда омонимдеш келип, лексикалык омоним боло алышат. Ал эми этиштик маанидеги **ат** (*мылтык ат*) сөзү менен алар лексика-грамматикалык омонимдик катарды түзүшөт. Демек, мындай омонимдик катар омонимдердин эки түрүн өз кучагына камтыйт. Ошондуктан алар аралаш омонимдер деп аталат.

Ошентип, омонимдер ар түрдүү мааниде келип, ар түрдүү жолдор аркылуу жасалып. тилде сөздүк составды байытуунун эң негизги ыкмасы катары кызмат аткарат.

СИНОНИМДЕР

§ 42. СИНОНИМДЕР ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Синоним деген термин грек тилинин *Synonimos* – «ата-таш», «мааниси бирдей» деген сөзүнөн алынган. Демек, айтылышы, тыбыштык түзүлүшү жагынан ар башка, бирок мааниси бири-бирине жакын болгон сөздөрдү маанилеш сөздөр же синонимдер деп атайбыз. *М и с а л ы, кичинекей – кенедей; кубан – сүйүң; калаа – шаар; мейман – конок; ал– дарман – кубат; адеп – ыйбаа; баа – кун; оокат – даам – аш – тамак; ат – ысым; мартаба – даража; нан – токоч ж.б.*

Тилдин сөздүк составынын өнүгүшү синонимдердин байышына да шарт түзөт. Ал эми синонимдер – тил байлыгынын да айкын күбөсү, б.а., тилде синонимдер канчалык көп болсо, ал тилдин көркөмдүк дарамети, каражаты да ошончолук артат, байыйт.

Синонимдер, жалпысынан, бири-бирине маанилеш болгону менен, кепте колдонулуш даражасы (жыштыгы), стилдик мүнөзү, маанилик оттенкалары боюнча бардык учурда эле бирдей боло бербейт. *М и с а л ы, кызганчаак – күңүчүл; шарт – ылаазым: обон – абаз; көп – орошон; үмүт – тилек – күдөр; дубана – дербиш – календер: кумар – ышкы ж.б.* деген сыяктуу синоним сөздөрдүн биринчи түгөйлөрү (*кызганчаак, шарт, обон ж.б.*) кепте активдүү колдонулса, алардын белгиленген экинчи түгөйлөрү (*күдөр, абаз, ышкы, дербиш, календер ж.б.*) колдонулушу жагынан пассивдүү келет.

Муну менен катар синонимдер маанилик оттенкалары боюнча да өз ара айырмаланышат. Алсак, *кичинекей – кенедей, оор – зал; жакшы – түзүк – дурус* деген сыяктуу синонимдик түгөйлөрдүн маанилик оттенкалары бирдей эмес. *М и с а л ы, кичинекей бала – кенедей бала, же кичине эле калды – кенедей эле калды* деген сөз айкаш-

тарындагы синоним сөздөр бирин экинчиси толук алмаштырганына карабастан, маанилик оттенкалары жагынан бири-бирине дал келбейт, б.а., *кичинекейге* караганда *ке-недейдин* көлөм белгиси алда анча басыңкы. Ушу сыяктуу эле *жакшы адам – дурус адам; жакшы иш – дурус иш* деген сөз айкаштарындагы *жакшы – дурус* синонимдери сапат-касиеттин ар кандай деңгээлин билдирип, маанилик оттенкалары боюнча өз ара айырмаланып турушат.

Сөздөрдөгү семантикалык жалпылык алардын синонимдештигин аныктоочу белги болуп саналат. Ал эми ошол семантикалык жалпылыктын негизинде бир уяга бириккен эки же андан ашык сөздөрдүн тобу синонимдик катар деп аталат. Демек, синонимдик катарлар – жалпы бир түшүнүктүн, маанинин тармактык бөлүктөрү. Синонимдердин негизги белгилери төмөнкүлөр:

1) Синоним сөздөр семантикалык жактан бирдей же жакын түшүнүктү билдиришет; 2) өзүлөрүнүн мүнөзү, маанилештиги боюнча дайыма бир сөз түркүмүнө тиешелүү болот; 3) синонимдер, негизинен, бирдей маанини билдиргендиктен жана бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү болгондуктан, бирдей грамматикалык формада келишет да, синтаксистик бирдей милдет аткарышат.

Синонимдердин табиятын өздөштүрүүдө жана синонимдер сөздүгүн түзүүдө синонимдик катарларды аныктоонун мааниси зор. Муну аныктоо үчүн аларды бириктирүүчү жалпы маанини табуу керек. Мындай жалпы маани, негизинен, ошол синонимдик катарларды түзүүчү доминанттын – өзөктүн мааниси менен тыгыз байланыштуу. Ал эми өзөк катары келүүчү сөз өзүнүн маанилик табияты боюнча төмөнкүдөй белгилерге ээ: 1) стилдик жактан бейтараптуу (нейтралдуу) келет; 2) адабий тилде активдүү колдонулат; 3) өзүнүн түгөйлөрүнө караганда нерсени кененирээк, толугураак чагылдырат, б.а., маанилик жактан кеңири болот.

М и с а л ы, азайтуу – кемитүү – кыскартуу; бат – тез – дароо – ылдам, чапчаң – заматта; жоош – момун; конок – мейман; кыял – кылык; кызык – сонун ж.б.

Синонимдик катарлар өз ара маанилик жактан ар кандай мүнөздө болушу ыктымал, тагыраак айтканда, алар өз ара маанилеш болгону менен, дайыма эле биринин ордун экинчиси абсолюттуу түрдө алмаштыра албайт, б.а., ар биринин өзүнө тиешелүү кошумча мааниси болот. Кыскасы, синонимдердин айрымдары маанилик жактан өтө жакын келип, көпчүлүк учурларда биринин ордун экинчиси алмаштырса, кээси мындай касиетке ээ боло албайт. Дагы бирлери өз алдынча турганда эмес, контекстте гана маанилик жакындыкка ээ болушат. Ошондуктан синонимдерди мындай маанилик ар түрдүүлүгүнө карата төмөнкүдөй түрлөргө ажыратууга болот: 1) толук синонимдер; 2) толук эмес синонимдер; 3) контексттик синонимдер.

§ 43. ТОЛУК СИНОНИМДЕР

Толук синонимдер маанилик жактан өтө жакын келишет да, сүйлөмдүн же сөз айкаштарынын тутумунда бирин экинчиси алмаштыруу мүмкүнчүлүгүнө көбүрөөк ээ болушат. Мындай синонимдер, негизинен, заттык же кыймыл-аракеттик түшүнүктөр жана алардын ар кандай белгилерин туюндурган сөздөр: *атак-даңк; башка – бөлөк; кубан – сүйүн; амалдуу – куу; жоош – момун; унутулгус – эстен кеткис; алыс – ыраак; чал – абышка; кыштак – айыл; акырын – секин; карышкыр – бөрү; алды асты; өлүм – ажал ж.б.*

М и с а л д а р: *Ал баарынан мурда жоош, элпек, ким кайда жумшаса кете берет. (Ч.А.) – Момун чал момун дегенчелик адам. (Ч.А.) Алиман келген жыл унутулгус жылдардан эле. (Ч.А.) – Асия үчүн бул жай эстен кеткис жай болду («Ала-Тоо»). Тулпар алыс чуркайт – шум-*

кар ыраак учат (макал). Карышкыр менен иттин ити кармашат. (Т.С.) – Бир мезгилде Ажардын айланасында бөрүлөр толук кетти. (К.Б.) Кайсы жагына бой урса да, алды жар эле. (Т.К.) – Ачуулуунун астынан чыкпа (макал). Ойлонуп жолду карай амалданып, жеткенде чал жыгылды эстен танып. (А.Т.) – Кудайназар кууланса, куйкасын жара тилербиз. («Эр Табылды») ж.б.

Бирок мисалдардагы синонимдик катарлардын маанилик жактан бири-бирине дал келиши, алардын бирин экинчиси бардык учурда эле толук алмаштыра алышы белгилүү бир даражада шарттуу мүнөзгө ээ. Анткени мындай синонимдик түгөйлөр «стилдик-эмоционалдык жеке касиеттерине, кошумча маанилеринин кең жана тар экендигине, аз жана жыш колдонулушуна карай контексттин ичинде кээде бири-бирине төп келбей да калат»¹.

Ошентип, өйдөкүдөй типтеги синонимдер маанилик жактан бири-бирине канчалык жакын болбосун, баары бир семантикалык жана стилдик жактан алганда анча-мынча болсо да өзгөчөлүктөргө ээ. Бирок мындай контексттик маанилеринин аздыр-көптүр оош-кыйышына карап, аларды семантикалык жактан толук маанилеш эмес деп эсептөөгө болбойт. Анткени алардын семантикалык жактан жалпылыгы, бирдейлиги көпчүлүк учурда толук сакталат.

§ 44. ТОЛУК ЭМЕС ЖЕ ТҮШҮНҮГҮ ЖАКЫН СИНОНИМДЕР

Кээ бир синоним сөздөр өз алдынча алганда жалпыланган бир маанини билдирип турат: айып күнөө; көңүлсүз капалуу: *түйшүк – машакат; ынак – таттуу; капилеттен – капыстан; бет – жүз; сүйкүмдүү – жарашыктуу; уурта – ич ж.б.*

¹Ахматов Т.К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фрунзе, 1973. 110-бет.

Мындай синонимдик түгөйлөр айрым бир контексттерде мааниси боюнча бири-бирине дал келип, бирин экинчиси алмаштырса, башка бир учурда алмаштыра албай да калат. **М и с а л ы**, *капилеттен жолукту – капыстан жолукту; түйшүгү көп – машакаты көп; туура сөз – адилеттүү сөз; бетиң кургур – жүзүң кургур; айыптай баштады – күнөөлөй баштады* ж.б. дегенде бирин экинчиси толук алмаштыруу касиетине ээ болсо, башка бир контекстте, башка бир сөз курчоосунда алмаштыра албай калышы мүмкүн. **М и с а л ы**, *Кагазды окуп апамдын жүзү кубарып кетти.* (К.А.) – *Шарапаттын бетинин ортосу ар дайым кызарып турар эле.* (Ж.М.) *Ушундай капилет жорук болуп кетерин ким болжогон.* (Т.К.) – **Капыстан эле сайдын ичинен кыйкырык угулду** (М.Ауэзов).

Мисалдардагы синонимдерди бети кубарып кетти, же тескерисинче, жүзүнүн ортосу кызарып турар эле: *капыстан жорук болуп кетерин*, же тескерисинче, *капилет эле кыйкырык угулду* деп алмаштырып айтууга болбойт, б.а., бул оромдо алар бирин экинчиси алмаштыра албайт. Ушул сыяктуу эле *түйшүк тартты, айыпка жыгылды, бетинен оту чыкты* деген сөз айкаштарындагы синонимдерди да **машакат тартты, күнөөгө жыгылды, жүзүнөн оту чыкты** түрүндө алмаштырууга болбойт. Демек, мындай учурда алар өз ара синонимдик катышты түзө алышпайт.

Толук эмес, түшүнүгү жакын синонимдердин жалпылык маанисине караганда жекелик мааниси басымдуулук кылат. Ошондуктан алар сүйлөмдө бир өңчөй мүчө катары катар, тизмектеле айтылат да, атайын стилдик максатта колдонулуп, биринин маанисин экинчиси толуктап, тактап турат.

М и с а л ы: *Кыз узатуунун толгон машакатынын, түйшүгүнүн кедей ата-энеге оор экени Батийнага белгилүү.* (Т.С.) *Силер таттуу, ынак болсоңор, биздин көңүлүбүз куунак болот.* (Н.Б.) **Аялы келишимдүү, жыл-**

дыздуу, акыл-эстүү экенин өзү билчү. Бала бакчанын балдарынан бетер кол кармашып алгандары сүйкүмдүү, жарашыктуу болуп көрүнчү. (Ч.А.)

§ 45. КОНТЕКСТТИК СИНОНИМДЕР

Контексттик синонимдер синонимдердин башка түрлөрүнөн өзүлөрүнүн мааниси, колдонулуш өзгөчөлүгү, кептин түрлөрүндө аткарган кызматы боюнча кескин айырмаланат. Анткени синонимдин башка түрлөрү *жуп – түгөй; жумуру – тоголок: алыс – узак; секин – акырын; чал – абышка* деген сыяктуу жекече өз алдынча турганда да, сүйлөмдүн тутумунда да маанилик жалпылыктарга ээ болсо, контексттик синонимдер өзүнчө турганда бири-бирине маанилик жактан жакындашпайт, б.а., алар контекстте гана синонимдеш болушу мүмкүн.

М и с а л ы, *Күчүгүм, күчүгүм, көрдүңбү кичинекей бөлтирүктөр сага ойнойбуз деп келишкен турбайбы. (Ч.А.) Тукуму жок өтөм деп, туяксыз кандай кетем деп. Жалгыз куу башым бир, датым кимге жетер деп («Манас»).* *Ыйлабачы, кулунум, ыйлабачы. (Ч.А.) Он кыздын ичинде жалгыз жаманым бар, балам. (А.А.) Балам Манас чырагым, эл деген кыйын турбайбы, Менин эл сагынган кайгым бар. Аркалабай не кылсын, артында жалгыз ботосу. («Манас»)*

Мисалдардагы белгиленген сөздөрдүн (*күчүгүм, тукуму, туяк, кулун ж.б.*) «бала» деген сөзгө карата жана өз ара да синонимдик катарларды түзүшү алардын өтмө мааниде колдонулушу менен шартталган.

Демек, контексттен сырткары өзүнчө алганда бири-бирине мааниси жакындашпаган, бирок контекстте кандайдыр бир өтмө, кошмо маанилери боюнча гана семантикалык жалпылыктарга ээ болгон сөздөр контексттик синонимдер деп аталат.

Контексттик синонимдер кадыресе лексикалык синонимдерге караганда колдонулуш чөйрөсү жагынан чектелген мүнөздө болот. Анткени лексикалык синонимдер колдонулуш мүнөзү боюнча, негизинен, стилдин бардык түрлөрүнө бирдей даражада тиешелүү болсо, контексттик синонимдер көбүнчө көркөм адабий стилге мүнөздүү болуп саналат. Ошондуктан синонимдин бул түрү өтмө маанидеги негиздер аркылуу жасалып, тилде түз маанидеги сөздөргө карата синонимдик катарларды гана уюштурбастан, көркөм каражат катары айтыла турган ойдун образдуулугун, элестүүлүгүн да арттырат. Тактап айтканда, алар – ойду көркөм, элестүү жеткирип, образ-мүнөздөрдү терең, даана ачып берүүдөгү ийкемдүү ыкмалардын бири. Демек, кадыресе лексикалык синонимдерден контексттик синонимдер өзүлөрүнүн мазмундук көп пландуулугу – бир эле учурда эстетикалык да, семантикалык да мазмунга ээлиги менен да айырмаланат.

М и с а л ы:

Кечеги алай-дүлөйлөрдүн изи, жыты жок
(Ч.А.)

*Укта бөбөк, укта, менин жылдызым,
Укта бакыт, укта, шоолам, ырысым.*
(А.Ч.)

Мисалдардагы *алай-дүлөй* – «кыйынчылык, каатчылык», ал эми *жылдызым, шоолам* – «бала» маанилерине карата гана синонимдик катарды түзбөстөн, айтылып жаткан ойдун элестүүлүгүн да арттырып турат.

Контексттик синонимдердин дагы бир өзгөчөлүгү алардын индивидуалдуулугунда жатат. Ал эми лексикалык синонимдер (толук жана толук эмес синонимдер) булардан айырмаланып, жалпы элдик мүнөзгө ээ. Бирок кыргыз тилинде контексттик синонимдердин айрымдары лексикалык синонимдер сыяктуу эле эл арасына кеңири тарап, колдонулушу жана маанилик жактан жалпы элдик мүнөзгө ээ болгондугун да көрөбүз.

М и с а л ы: *Аман бол, улуу жердин кабландары.
Аман бол, кең мекендин эр балдары.
Күлүмүш болуп жеп салат,
Адамдын кытмыр түлкүсү.*

*Баятан бери ким экен десем, адамзаттын канын
эңсеген бөрү экенсиң.* (А.О.)

Мисалдарда кабылан – «кайраттуу, эр жүрөк», түлкү – «куу, амалдуу»; бөрү – «ач көз, канкор» маанилеринде колдонулуп, жогоркудай түз маанилердеги сөздөргө карата синонимдик катарларды түзүп турат. Бирок, ошентсе да, алардын мындай синонимдештиги контекст аркылуу гана шартталат, булар контексттен сырткары өз алдыларында турганда, жогоркудай маанилик жалпылыктарга ээ боло албайт.

§ 46. СИНОНИМДЕРДИН ЖАСАЛЫШ ЖОЛДОРУ

Синонимдердин пайда болушу жана анын катарларынын баюу жолдору ар бир конкреттүү тилде өзүнө таандык спецификалык мүнөзгө, өзгөчөлүккө ээ. Кыргыз тилинде анын төмөнкүдөй жолдорун көрсөтүүгө болот: 1) уңгу сөздөрдөн турган синонимдер; 2) сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу уюшулган синонимдер; 3) жергиликтүү диалектилердин эсебинен жасалган синонимдер; 4) эвфемизмдер аркылуу жасалган синонимдер; 5) фразеологизмдерден жасалган синонимдер; 6) башка тилдерден алынган сөздөр аркылуу уюшулган синонимдер.

1. Кыргыз тилиндеги синонимдердин негизин анын төл сөздөрү түзөт да. уңгулай түрүндө туруп, бири-бири менен синонимдик катышта болот. **М и с а л ы,** *көп – мол – арбын; жуп – түгөй; жоош – момун; тамак – аш; ич – же; көр – кара – тикте; айт – де; чене – өлчө; ук – тыңша ж.б.*

2. Уңгу түрүндө турган сөздөр сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жаңы лексикалык мааниге ээ болуп, өз ара синонимдик катышты түзүшөт. Мындай туунду синонимдер кыргыз тилиндеги атооч сөздөрдө эки түрдүү жол менен жасалат:

а) бир эле уңгуга, айрым учурда уңгусу бөлөк сөздөргө маанилеш ар башка мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу:

М и с а л ы: **-лык** жана **-чылык** мүчөлөрү: *эсендик – эсенчилик; амандык – аманчылык; эркиндик – эркинчилик; жаштык – жашчылык; тынчтык – тынччылык; жамандык – жаманчылык; жоктук – жокчулук; мүмкүндүк – мүмкүнчүлүк ж.б.*

-сыз жана **-бей** мүчөлөрү: *акылсыз – бейакыл; таалайсыз – бейтаалай; маалсыз – беймаал – бейубак; адепсиз – бейадеп; күнөөсүз – бейкүнөө; капарсыз – бейкапар ж.б.*

-кер жана **-луу** мүчөлөрү: *боорукер – мээримдүү – кайрымдуу; айлакер – амалдуу; айыпкер – күнөөкөр – кылмышкер – айыптуу – күнөөлүү – кылмыштуу ж.б.*

-чы жана **-кер** мүчөлөрү: *кызматчы – кызматкер; пахтачы – пахтакер; жалчы – чайрыкер – мандыкер ж.б.*

б) ар башка уңгуларга бирдей мүчөнүн жалгануусу аркылуу:

М и с а л ы: **-чы** мүчөсү: *жүргүнчү – жолоочу; жардамчы – көмөкчү; жандоочу – коштоочу; калпычы – жалганычы; кароолчу – күзөтчү; аңчы – мергенчи – уучу; арачы – арачачы – ортомчу ж.б.*

-лык мүчөсү: *баатырдык – эрдик – каармандык; азаматтык – жигиттик – мыктылык; зордук – зомбулук; марттык – берешендик; бийлик – үстөмдүк – чоңдук ж.б.*

-лаш мүчөсү: *айылдаш – коңшулаш – ирегелеш; акылдаш – кеңештеш ж.б.*

-чылык мүчөсү менен: *апаатчылык – кыргынчылык; ачарчылык – жокчулук;*

-а мүчөсү: *калтыра – титире; дөөдүрө – келжире – калжыра ж.б*

-гай мүчөсү: *татынакай – жакшынакай* ж.б.

-чаак мүчөсү: *жазганчаак – тартынчаак – уялчаак* ж.б.

Атоочтук (именное) синонимдер синтаксистик жол аркылуу да жасалышы мүмкүн:

а) жөнөкөй жана кош сөздөрдөн турган синонимдер: сейрек – бирин-серин; *кээде – анда-санда; байлык – бак-дөөлөт; дүңүйө – мал-мүлк* ж.б.

б) сөз тизмеги жана кош сөздөрдөн түзүлгөн синонимдер: *чала бышырылган – чийкилүч-бышылуу*.

Кыргыз тилинде этиштик синонимдердин сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу уюшулушу атооч сөздөрдөн айырмалуу. М и с а л ы, атооч сөздөрдө бир уңгуга ар түрдүү мүчөнүн жалгануусу аркылуу синонимдер *амалдуу – амалкөй; айыптуу – айыпкер* ж.б. түзүлсө, этиштик синонимдерге бул мүнөздүү эмес. Этиштик синонимдер ушусу ар башка сөздөргө бир мүчөнүн жалгануусу менен гана пайда болот:

-ыш мүчөсү: *учураш – саламдаш-амандаш; уруш – кериш – талаш-тартыш; кучакташ – айкалыш; кездеш – жолугуш* ж.б.

-ын мүчөсү: *сүйөн – жөлөн; өтүн – суран; сылан – жасан; ышын – эрин; жашын – бекин; шымалан – түрүн* ж.б.

-ба мүчөсү: *ичпе – жебе; алдаба – азгырба; айтпа – дебе* ж.б.

-ып мүчөсү: *эстеп – ойлоп; ченеп – өлчөп; уруп – сабап – токмоктон – койгулап; күнөөлөп – айыптап – жазалап* ж.б.

-са мүчөсү: *айтса – десе; ойлосо – эстесе; үйрөнсө – машыкса; байкаса – абайласа; укса – эшитсе – тыңшаса* ж.б.

-ла мүчөсү: *эпилде – жепилде; жогорула – өйдөлө – бийикте; кекиртекте – тамакта + алкымда – коколо; бычакта – кескиле; жалгызда – жекеле; жаманда – ушакта; дегдеңде – энтеңде; кийинде – кетенчикте; жээкте – бойло; жөндө – иретте; түздө – тегизде; бүрдө – гүлдө* ж.б.

-дыр мүчөсү: *бөлүштүр – үлөштүр; жараштыр – элдештир; айттыр – дедир* ж.б.

-лан мүчөсү: *каардан – жинден – ачуулан; тамактан – азыктан – оокаттан: айырмалан – өзгөчөлөн – бөтөнчөлөн; ардан – намыстан ж.б.*

Айрым учурларда сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы аркылуу уюшулган соз уңгу түрүндөгү сөзгө карата синонимдик катышта колдонулат: *аз – кем – жетишсиз; аксым – урушчаак; чоң – зор албеттүү, олбурлуу; уза – алыста – ыраакта; арыз – өтүнүч; бак – асыра – тарбияла – өстүр: бай – малдуу – дүңдүүлү – оокаттуу; балбан – күчтүү – карылуу; бекер – акысыз; жалакай – чыдамсыз; жашык – кайратсыз; эр – эркек; жат – бейтааныш ж.б.*

3. Кыргыз адабий тилинин лексикасынын баюу булактарынын бири – жергиликтүү диалектилер. Кээ бир диалектилик сөздөрдүн колдонулуш чөйрөсү кеңейип олтуруп, бара-бара жалпы элдик мүнөзгө ээ болуу менен, оозеки кепте, адабий чыгармаларда кеңири колдонула баштайт. Акыры алар көбүнчө адабий тилде синоними жок сөздөргө карата синонимдик катышты түзүп калат. Тагыраак айтканда, бир эле буюмду, нерсени жергиликтүү диалектилерде, говорлордо адабий тилден башкача атоо, бул аттын бара-бара адабий тилден орун алышы да синонимдердин келип чыгышын шарттайт.

М и с а л ы: *ук – тыңша – эшит; жумуртка – тукум; жоолук – оромол; бөтөлкө – шише; ширеңке – күкүрт; акча – пул; тамаша – азил; кылык – наз; салкын – шапата ж.б.*

Мисалдардагы белгиленген диалектилик сөздөр бүгүнкү абалында кептин бардык түрлөрүндө активдүү колдонулуу менен, адабий тилде мурдатан колдонулуп жүргөн жогорку сөздөр менен синонимдик катарды түзгөн.

4. Кыргыз тилинде өзүнүн ички мүмкүнчүлүктөрүнүн негизинде синонимдердин пайда болушунун негизги булактарынын бири эвфемизмдер болуп саналат. Эвфемизмдер чөйрө тарабынан орой, одоно кабыл алынган, түз айтууга мүмкүн болбогон сөздөрдү жумшартып, башка сөздөр

менен алмаштырып айтуу үчүн колдонулат да, өздөрү алмаштырган сөзгө карата синонимдик катарды түзөт: *пара – ооз басырык; арамдык жасаба – ала жишти аттаба; өлдү – дүйнөдөн өттү; көз жумду, дүйнөдөн кайтты, каза болду, үзүлдү, курман болду, чарчады ж.б.*

М и с а л д а р: *Дайыма акыл-насаат айтып жол көрсөткөн атасы Абдраман кары көз жумган. (Т.С.) Лиза акыры баатырдык менен душман колдуу болуп каза тапкан. (С.С.) Сансыз үзүлгөндө Каныбек менен Ажар айыл арасын жакшы эле өзгөрүшкө салган. (К.Ж.) Атасы табыштаган Сатылган кары да дүйнөдөн өтүптүр. (Т.С.)*

Ошондой эле *тууду – төрөдү – көз жарды – боюнан бошонду; күйөөгө тийди – турмушка чыкты – турмуш курду – баш кошту; сүйүп калды – жакшы көрдү – жагып калды – көңүлү ооду – жылдызы түштү – көзү түштү; семиз – болук – толук – эти оор; дүлөй – кулагы катуу – каңырыш; кедей – жону жука; урду – кол булгады – кол кайырды; тилдеди – тил тийгизди ж.б.* деген сыяктуу эвфемизмдер өздөрү алмаштырган сөзгө карата да, өз ара да синонимдик катыштарды уюштурууда өтө активдүү мүнөзгө ээ: *Уйчуман бала: «Токон апа, сүйүңчү! Жоробек акемдин келини эркек төрөдү, сүйүңчү!» – деп энтеңдеп кирип келди. (Ч.А.) Деги эмнеси болсо да, аман-эсен көз жарып алганы жакшы болуптур. (Б.А.) Бул жердеги кыргыздардын көбүнүн жону жука, али ирдене элек (М.Э.)*

5. Фразеологиялык айкалыштар кептин кайсы түрүндө болбосун айтыла турган ойду көркөм, образдуу берүүнүн ийкемдүү каражаты катары активдүү колдонулат да, өз ара же жеке сөзгө карата синонимдик катарларды түзүшөт.

а) фразеологизмдердин өз ара синонимдештиги: *маңдайы жарылуу – кубанычы койнуна батпоо; бармагын тиштөө – оозун кармануу; кылдан кыйкым табуу – жумурткадан кыр чыгаруу; килчн көккө сапыруу – ташын талкан кылуу; текей оттоо – эшек такалоо; ырысы*

куюлуу – ташы өйдө кулоо; артынан сая түйшүц – сары узине чөп салуу; жүрөгү оозуна тыгылуу – төбө чачы тик туруу ж.б.

б) фразеологиялык айкалыштардын жеке сөзгө карата синонимдештиги: таңдануу – айран калуу; коркок – коён жүрөк; мактанчаак – жел өпкө; сүйүңцү – кубануу – маңдайы жарылуу; калп айтуу – беш өрдөгүн учуруу; бат – ылдам – бир заматта – көз ачып-жумганча; кейцү – кабыргасы сөгүлүү; тоотпос – көзүнө илбөө, кенебөө – мурдун балта кеспөө; сараң – чычканга кебек алдырбайт; тукуруу – колтугуна суу бүрктү ж.б.

6. Кыргыз тилинин лексикалык составында келип чыгышы жагынан ар түрдүү лексикалык катмарлар бар экендиги белгилүү. Алар – араб, иран, орус тилдеринен кирген сөздөр. Дал ушул фактылар кыргыз тилинде этимологиялык жактан ар түрдүү синонимдердин бар экендигин түшүндүрөт жана алар жаңы синонимдик катарлардын пайда болушун же жаңы синоним-түгөйлөр менен толукталышын шарттайт.

М и с а л ы: а) орус тилинен кирген сөздөр аркылуу синонимдердин жасалышы: доктор – врач; батрак – малай-жалчы; совет – кеңеш; корреспондент – кабарчы; герой – каарман; адис – специалист; үгүт – агитация; макала – статья; аймак – жер – территория; айыл-кыштак – село; аскер – кол – армия; ашкана – столовая; базар – рынок; база – пункт; адамкерчилик – гуманность; уста – мастер; катар – ирет, ряд; кабат – этаж; моюн орогуч – шарф; жат жазуу – диктант; мыйзам – закон ж.б.

Ушул сыяктуу эле араб, иран тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн айрымдары кыргыздын төл сөздөрүнө карата синонимдик катарларды түзүп калган.

М и с а л ы: акыл (араб. дабыл) – эс; калк (араб. хавьр) – элжурт; кабар (араб. хавар) – дарек-дайын; даам (араб. tagam) – шире; баа (араб. баһа) – нарк; кымбат (араб. qimmat) – асыл баалуу ж.б.

Арман (ир. arman) – дат, зар; **бакыт** (ир. baqt) – таалай; **барабар** (ир. barabar) – бирдей; **шаар** (ир. ceher) – калаа; **дидар** (ир. dydar) – жүз-бет; **дурус** (ир. durst) – жакшы – түзүк; **күмөн** (ир. quman) – арсар; **ырас** (ир. rast) – чын-туура; **үмүт** (ир. umt) – тилек-күдөр, **зергер** (ир. Zerger) – уста ж.б.

§ 47. СИНОНИМДЕРДИН СТИЛДИК МИЛДЕТТЕРИ

Кептин маданияттуулугун арттырууда жана анын стилин жакшыртууда синонимдердин табиятын, айрыкча алардын катарларынын бири-биринен айырмаланган маанилик оттенкаларын, экспрессивдүүлүк касиеттерин туя билүүнүн, үйрөнүүнүн мааниси зор. Дааналап айтканда, синоним сөздөрдү туш келди колдоно бербестен, аларды айтылуучу ойдун мазмунуна, багытына карай ылгап, тандап колдонуу керек. Адатта, лексикалык синонимдерди пайдаланууда ар бир жазуучунун интеллектуалдуу ой жүгүртүүсү, өз эркин, оюн түшүндүрүү үчүн алынган лексикалык синонимдерди тандоосу да, колдонуш ыкмалары да ар түрдүү болот.

Ал эми жалпы эле синонимдердин кептин түрлөрүндө, өзгөчө көркөм кепте колдонуу стилистикалык төмөндөгүдөй бир катар максаттарга негизделүүгө тийиш: а) бир эле сөздү кайталай бербөө үчүн аны синоним сөздөр менен алмаштыруу; б) синонимдер аркылуу берилүүчү маанини толуктоо, тактоо, тереңдетүү максатында синонимдик түгөйлөрдү катар колдонуу; в) синонимдер аркылуу берилүүчү маанини күчөтүү, дагы өркүндөтүү максатында синонимдик катарларды градациялык ыкмада колдонуу; г) белгилүү бир түшүнүктү, затты, окуяны, кыймыл-аракетти бир эле учурда ар түрдүү белги-касиеттери боюнча сүрөттөп, мүнөздөп көрсөтүүдө синонимдик түгөйлөрдү

катар колдонуу; д) сөз болуп жаткан шартка, кырдаалга ылайык синонимдерди экспрессивдүүлүк касиетине карата ылгап, иргеп колдонуу.

а) сүйлөшүүдө же жазууда бир эле сөздү ыксыз кайталай берүү, айталы, мурунку сүйлөмдө колдонулган сөздү ошол эле калыбында экинчи сүйлөмдө же бир эле сүйлөмдүн ичинде кайталап колдонуу стилдик жактан алгылыксыз болуп эсептелет. Анткени бул кептин көркөмдүк кунарын кетирип, окуучуну же угуучуну тажатууга, көңүлүн кайт кылууга алып келет. Ошондуктан мындай учурда ошол сөздүн синонимин таап колдонуу зарылдыгы туулат. Бул ыкма көбүнчө толук маанилүү синонимдер аркылуу ишке ашырылат:

*Турмушта канча курдаш күтсөм дагы,
Бир сырдуу сендей жолдош күткөн жокмун.*

(А.О.)

Эгерде автор жогорку ыр саптарындагы «курдаш» жана «жолдош» деген синонимдик катардын бирөөнү эле кайталап колдонгон болсо, анда айтылып жаткан ойдун көркөмдүк жагына доо кетиши мүмкүн эле. Ушул принципке негизделген төмөнкүдөй бир катар мисалдарга көңүл буруп көрөлү: *Эртеси Жоошбайдын атасы мойнуна курун салып, кудайдан жакшылык тилеп, өзү жакшы көргөн семиз бээсинин кысыр эмди тайын аксарбашылга сойдурду. Аксарбашылга кой союлат дегенден улам бир ирикти тандап мурда мууздатты.* (Т.С.) *Анын куудул сөзүнө жылкычылар жыргап күлүшөт. Карга оонап, тумактары менен жер сабап каткырышат.* (Т.С.) *Калың букара атка минерден коркот. Атка минери болуштан жалтанат. Ак-караны ылгап, болушу төп болор десең, ал оёсуна жүгүнөт.* (Т.С.)

Синонимдердин колдонулушунун жогоркудай принциби өзүнүн стилдик мүнөзү боюнча кептин бардык түрүнө бирдей даражада тиешелүү болуп, универсалдык

мүнөзгө ээ. Бирок мындан катар айтылган тексттерде же бир сүйлөм ичинде сөздөрдүн кайталанып колдонулушун бардык учурда эле стилдик мүчүлүштүк катары кароого толот деген түшүнүк келип чыкпоого тийиш. Анткени сөздөрдү кайталап берүү атайын стилистикалык көркөм ыкма катары көркөм адабий чыгармаларда, кептин публицистикалык стилинде көп колдонулат. Мындайда ошол кайталанган сөз айтылып жаткан ойдун чордону, негизи катары келет да, тексттен атайын басым менен бөлүнүп, чектелип көрсөтүлүп, окурмандардын көңүлүн өзүнө өзгөчө бурат жана ошол эле маалда стилдик өтө ар түрдүү мазмунду аркалап турган болот. Мындан сырткары, ал өзүнчө бир ыргакты, мукамды жаратып, кептин угумдуулугун, музыкалуулугун да арттырат.

Айталы, кайталануучу сөз ар бир тексттен, же ар бир сүйлөмдөн мурда колдонулса, жалпыланган, абстракцияланган мааниде келет да, ар бир кайталанган сайын анын белги-касиеттери деталдаштырылып чечмеленет. Ушул эле маалда жазуучу ошол кайталанган сөз аркылуу андан кийин чечмеленүүчү ошол майда деталдарга – «жаңылыктарга» – карата окуучуну даярдайт.

М и с а л ы:

*Жакшы сөздөр жан дүйнөңдү байытат,
Жакшы сөздөр жаңы толуп турган Ай.*

*Өттү жылдар үзүрсүз да, үзүрлүцү,
Өттү жылдар түшүмдүцү да, түшүмсүз.*

*Сендей таш ойдо да бар, тоодо да бар,
Сендей таш ордо да бар, жолдо да бар.*

(Б.С.)

Стилистикалык бул ыкма публицистикада да кеңири колдонулат: *«Айтылгандай, элди аралап бир караан жүрөт, ал караан кимдин карааны?.. Ал караан – эң жарык жанган жылдыз. Ал караан бизди баштап кете*

алат, ал караан баарыбызды бириктире алат. Ал караан кызматчыны да, жумушчуну да, дыйканды да, интеллигентти да, орун басар студенттерди да, жумушчу жаштарды да бириктире алат, («Заман»).

Ал эми кайталануучу сөз кийин берилсе, анда ага тиешелүү ар кандай деталдаштырылган белги-касиеттер кайталанган сөз аркылуу ар бир учурда жалпыланып турат.

М и с а л ы:

*Аргымак минип туйлаттың, бозой,
Ай жарык тоодо түн каттың, бозой,
Анда бир санда көрүңүз коюп,
Ашыктык отун ыраттың, бозой.*

(Б.С.)

Төмөнкү текстте да «Манас» эпосунун каарманы Тазбайматтын кылык-жоругу аркылуу публицистикада автор бүгүнкү күндөгү жүрөктү мыжыган айрым бир терс көрүнүштөрдү ары так, ары элестүү бергендигине күбө болууз: *«Азыркы өкмөт кадрлары, алардын күзгүсү болгон иштери кандайча чагылдырылууда. Алар Президентти тоотпогон – Тазбайматтар. Өлкөнүн кызыкчылыгынан өзүңүкүн артык көргөн – Тазбайматтар. Депутат болуп, эл арасында эмес. же өкмөттүн курамында эмес ишин жарытпаган – Тазбайматтар. Инвестиция, кредитти жымырган Тазбайматтар. Кызмат абалынан пайдаланган мафия – Тазбайматтар. Эмгек акы, пенсия, пособиени өз учурунда беришпеген – Тазбайматтар.* («Заман») ж.б.

б) Синонимдер белгилүү бир түшүнүктү, затты, окуяны, кыймыл-аракетти айрым алынган белги-касиети боюнча сүрөттөп, мүнөздөп көрсөтүү үчүн колдонулат. Мындай учурда синонимдик түгөйлөр бир өңчөй мүчө катары катар, тизмектеле айтылат да, биринин маанисин экинчиси толуктап, тактап, тереңдетип турат: *Сиздин китебиңиз бардык ак ниет, адилет адамдардын көңүлүн кандайча кирдеткендигин сизге айтып бере албайм. Нечен*

кылымдар бою баткакка, чылага батып келген адамгерчиликтин абийирин, ар-намысын эл арасында ойготуу керек. Ансыз да ал көңүлсүз, капалуу олтурган эле. (А.Т.)

в) Синонимия, баарыдан мурда, семантикалык кубулуш экендигин, ошондон улам анын катарлары да бири-биринен кандайдыр бир маанилик оттенкалары боюнча айырмаланып турарын, демек, синонимдик катарларды колдонууда ошол маанилик оттенкаларды так ажыратуунун жана эске алуунун мааниси зор. Бул айрыкча синонимдик түгөйлөрдүн катар колдонулушунда өзгөчө маанилүү. Анткени мындай учурда жазуучу же сүйлөөчү синонимдик катарларды туш келди эле эмес, ошол синонимдер аркылуу берилүүчү маанини, ойду күчөтүү, аны улам өркүндөтүү максатын көздөп, градациялык ыкманы колдонуу аркылуу анын таасирдүүлүгүн, образдуулугун арттырууга жетишет: *Анын жашылдыгы ушунчалык көзөл, сонун, укмуш дейсиң, көз жоосун алат. (Т.С.) Олда айланайын жомокчум ай, черди жаздың, көңүлдү сергиттиң, кулак курчун кандырдың! (Т.С.) Ойлуу ойноктогон койгулт көзү өткүр, оттуу. (Т.С.) ...аман калып маа баш көтөргөндөрдүн өзү өлөт, тукуму кырылат деп эсирди далайы. (Т.С.) Чоң уруунун атка минер жакшысыбыз, мыктысыбыз дешип, азырынча үлпөт-куруп... (Т.С.) Сөз күчүн салмактап баалаган топ кишилер бек тукуму Байгазы байынын бетине тике айткан кеби үчүн Көкөтөйдү жакташмак, макташмак. (Т.С.)*

Көркөм чыгармаларда синонимдик катарлардын градациялык ыкмада маанилик жактан мындай күчөтүлүп колдонулушу активдүү мүнөзгө ээ.

Ал эми градациялык ыкма синонимдик катарлардын бардык учурда эле маанилик жактан жогорулашына, күчөтүлүшүнө, дагы өркүндөтүлүшүнө негизделе бербейт, тескерисинче, анын төмөндөшү, улам басаңдашы аркылуу да шартталып турган учурлары да аз учурабайт: *Бирде шайыр жигиттикиндей үңү таңшып курч угул-*

са, бирде абийирдүзү келинче аста, жумшак. (Т.С.) Кычы кара коңуздан да жай жүрүштөрү, кыймылдары байкуштардын, шордуулардын. (Т.С.) Сөөгү жука, жүзүнү бош кишиче ынталап үй-бүлөсүнүн тынчын алган жок. (Т.С.) Байбиче Эрке, жакындары жанында. Эч бири үн чыгарбайт, дабыш бербейт. Талоонго түшкөн журт бат эле арыды, азды. (Т.С.) Оокаттуу, алдуулар ошо өз тууганы болгон бечара, карыптарды ошо туугандык милдетин артып, алардын күчүн сыкты. (Т.С.)

г) Синонимдер бир эле учурда сүрөттөлүп жаткан нерсеге, затка, кыймыл-аракетке мүнөздүү болгон ар түрдүү белги-касиеттерин берүүдө ийкемдүү каражат катары колдонулат. Мындай учурда бир өңчөй мүчө түрүндө колдонулган синонимдик катарлар өз ара маанилик катыштары боюнча синонимдик негизги түрлөрүнөн, көбүнчө, тектештик мүнөзү жагынан айырмаланат. Алардын өз ара синонимдик катышы контексттин жалпы мааниси аркылуу гана аныкталат. Ушул өзгөчөлүгүнө карата мындай синонимдерди контексттик синонимдин өзгөчө бир түрү катары кароого да болот.

Ал эми сөз болуп жаткан нерсени, затты, иш-аракетти ар тараптан, ар кыл белгилери боюнча сүрөттөп, мүнөздөп көрсөтүү табияты алардын синонимдик катарларын бир уяга топтоштурган жалпы маанинин өтө эле абстрактуулугу менен түшүндүрүлөт: *Ата-аа, Көкөтөйдүн момундугу, боорукердиги, ак пейилдиги, кек санабас кечиримдүүлүгү. (Т.С.) Балким, Көкөтөй деле Такырбашты ойлобой, жалпы эле кытмырларды, арамза, бузукуларды, эки жүздүүлөрдү, жойпуларды көздөп, октой тийген кебин жумшагандыр. (Т.С.) Кабинеттегилер бу жолу күлүшпөдү, суз томсорушту. Киши кишилик касиетинен айрылганда, ал жеке эле таш боор, карөзгөй, өзүмчүл, мансапкор болбостон, коркунучтуу жаныбарга айланат. Неси болсо да эки дубандын төбөлдөрү баш*

кошкон жыйын салттуу, нарктуу, өз эрежеси, тартиби менен тынч өтүцгө тийиш.

Мындай синонимдик катарлар маанилик жактан контексттин тутумунда бири-бири менен байланышта келгени менен, контексттен тышкары турганда мындай маанилик байланыш дайыма эле сактала бербейт.

д) Синонимдик катарларды экспрессивдүү-стилистикалык мүнөзүнө карата иргеп, ылгап колдонууда алардын ортосундагы маанилик окшоштуктарды эмес, тескерисинче, алардын ортосундагы семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрдү эске алуу талап кылынат. Анткени синоним деп аталып, ар башка айтылган сөздөрдүн негизинде бир түшүнүк жатканы менен, алардын ортосунда семантикалык жана стилистикалык айырмачылыктар болбой койбойт. Ошондуктан сүйлөөчү же жазуучу тарабынан ушул өзгөчөлүк эсепке алынып, бир эле түшүнүк стилдик максатка ылайыктуу синоним сөз менен кылдаттык менен берилет: *«Ай сени, колго түшөрсүң, Көкөтөй, – деп болуш кекенип жүргөндө, бир уруунун төбөлү Турдубек дүйнө салды. (Т.С.)*

Турдубектин ага туугандары: туубуздан айрылдык. Кырааныбыздын боосун үздү, атаны арман дүңүйө, асылыбыз томсортуп таштап кетти, – дешип өкүрүп жатышат. (Т.С.) Ушундай азап-тозоктон канча эр-азамат күйүп кетти. Канчасы жер томпойтту. («КТ») Казиз Айтувар, кыргыздын ошол бир кулуну, сентябрдын аягында Кытайдын Кулжа шаарында 90 жаш курагында жарык дүйнө менен кош айтышты. («КТ»)

Мисалдардагы белгиленген эвфемизмдер анын орой мааниси «өлдү» жана «көз жумду», «каза болду» ж.б. деген сыяктуу эвфемизм маанисиндеги фразеологизмдер менен синонимдик катарды түзөт.

Бирок мисалдардагы эвфемизмдер анын синонимдик кийинки катарларынан жаңылыгы, белгилүү даражада элестүүлүгү, индивидуалдуу мүнөзү боюнча айырмаланат.

АНТОНИМДЕР

§ 48. АНТОНИМДЕР ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Антоним термини грек тилинин *anti* – «каршы» жана *opima* – «ат» деген сөздөрүнөн алынып, карама-каршы аталыш же каршы маанидеги сөздөр деген түшүнүктү билдирет. Демек, карама-каршы маанини билдирүү же карама-каршы түшүнүктү чагылдыруу антонимдердин эң негизги белгиси болуп саналат: *оң-сол, тиричү-өлчү, эрте-кеч, бүгүн-эртең, ысык-суук, жакшы-жаман, жоон-ичке, улуу-кичүү, күндүзү-түнү, жай-кыш, кыйын оңой* ж.б.

Антонимдер тутуму боюнча дайыма экиден кем эмес түгөйдөн туруп, маанилик жактан карама-каршы түшүнүктөрдү билдирген сөздөр аркылуу уюшулганына карабастан, ал түгөйлөр өз ара тыгыз байланышта болот. Бири-биринен ажыратып жиберүүгө мүмкүн болбогон мындай тыгыз байланыш антонимдерди уюштуруучу түгөйлөрдүн ортосундагы семантикалык жалпылыкка негизделет.

Айталы, *жапыз* жана *бийик* бир эле белгинин (бийиктиктин) карама-каршы көрүнүшүн билдирет. Ошондой эле *жаш* жана *кары* – жаш өзгөчөлүктү билдирүүчү ченемдин контрасттык белгилери. Албетте, мисалдардагы антонимдер карама-каршы мааниде (*жапыз* <=> *бийик*, *жаш* <=> *кары*) колдонулгандыгы өзүнөн-өзү көрүнүп турат, бирок ушул эле учурда аларды бириктирип турган семантикалык жалпылык да бар. Мындай жалпылык алардын бир текке таандык түшүнүктү билдиргендигинде жатат, айталы жапыз-бийик бири экинчисине карама-каршы болгон менен, булардын экөө тең эле «бийиктик ченемин», ал эми *жаш-кары* антонимдеринин экөө тең «жаш өзгөчөлүктү» билдирет. Бул жагынан алганда, антонимдик түгөйлөрдү бири-биринен ажыратып кароого, тагыраак айтканда, жапызды бийиксиз, жашты карысыз же, тескерисинче, бийикти жапызсыз, карыны жашсыз

элестетүүгө, алардын маани-мазмунун так ажыратууга мүмкүн эмес. Ал эми сөздөрдүн ортосундагы антонимдик катыштын пайда болушу үчүн алардын өз ара семантикалык жалпылыгынан сырткары, алды менен, алар белгилеген нерселердин, белгилердин, касиет-сапаттардын ж.б. ортосундагы реалдуу карама-каршылыктын болушу талап кылынат. Мунсуз тилде карама-каршы маанидеги сөздөрдүн жаралышы да мүмкүн эмес.

Жыйынтыктап айтканда, антонимдердин негизин, б.а., башкы белгисин бир тектеги түшүнүктү белгилөө (семантикалык жалпылыкта болуу) жана ошол түшүнүктөрдүн бири-бирине карама-каршы болушу түзөт:

– Келет! – деди Куйручук алды жактагы бел-белеске карап. – Келет! Өлүмдөн кийин өмүр келет.

Ачкачылыктан кийин токчулук келет. Кууралдан кийин жыргал келет. Кейигенде не. Эзил Куйручук өзү айткандай, дүйнөдө жакшы менен жаман, ыпластык менен асылдык тизгиндеш тура. (Т.С.)

Мисалдардагы өлүм-өмүр, ачкачылык-токчулук, куурал-жыргал, жакшы-жаман, ыпластык-асылдык деген сыяктуу антонимдер материалдык дүйнөдөгү эмес, коомдогу ар кандай кубулуштардын, касиет-сапаттардын ортосундагы карама-каршылыктар менен тыгыз байланышта болуп, алар бирин экинчиси жокко чыгаруу, тануу менен катар, ошол эле учурда бири экинчисинин колдонулушун, тилде лексикалык бирдик катары жашоосун талап кылуучу, шарттап туруучу бир бүтүндүктөгү семантикалык өзгөчө кубулуштар болуп саналат.

Антонимдер тилдин системасындагы бардык лексикалык топтогу сөздөрдү өз кучагына камтый албайт. Тагыраак айтканда, өсүмдүктөрдүн, айбандардын, жандыктардын, канаттуулардын аттарына жана энчилүү аттарга тиешелүү атоолор (сөздөр) антонимдик кагышта келбейт. Ошондой эле конкреттүү буюм-тайымдарды, ар кандай ооруларды туюндурган сөздөр, сөз түркүмдөрүнүн ичинен

сан атоочтор, тууранды, сырдык сөздөр, маани бербөөчү сөз түркүмдөрү жана ат атоочтордун көпчүлүк лексикалык топтору антонимдик карама-каршы мааниде колдонулбайт.

Ал эми тилде антонимдик катышты уюштурууга көбүнчө сын-сыпатка, ар түрдүү абалга, мезгилге, мейкиндик жана абстракттуу түшүнүктөргө байланышкан сөздөр активдүү катышат. Төмөндө алардын айрым бир лексикалык негизги топторуна токтолуп көрөлү:

1. Сын-сыпат, даам, өң-түс, ар түрдүү сапаттык касиеттерди билдирүүчү антонимдик түгөйлөр: *жеңил-оор, ачуу-таттуу, жумшак-катуу, калың-жука, кең-тар, коюу-суюк, жоомарт-зыкым, жоон-ичке, оң-терс, одоно-сылык, ысык-суук, ак-кара, жарык-караңгы, ачык кыңырт, тунук-киргил* ж.б.

2. Сандык-өлчөмдүк белгилерди туюндуруучу антонимдик түгөйлөр: *аз-көп, бүтүн-жарты, жеке-чогуу, баары-бирөө, мол-аз, жыш-сейрек, бөксө-толтура, кем-ашык, жалкы-эгиз, жазы-ичке, тайпак-чуңкур, кош-жалгыз, ири-ушак, максимум-минимум* ж.б.

3. Сезим-туйгуну билдирүүчү антонимдик түгөйлөр: *кайгы-кубаныч, боорукер-мээримсиз, жалынуу-тилдөө, жаркылдоо-түнөрүчү, толкундануу-чөгүчү* ж.б.

4. Мезгил маанисиндеги антонимдик түгөйлөр: *эрте-кеч, кыш-жай, эртең менен-кечинде, түнкүсүн, мурда-азыр, заар-кеч, мурун-кийин. былтыр-быйыл, бүгүн-эртең* ж.б.

5. Мейкиндик, орундук маанидеги антонимдик түгөйлөр: *өйдө-ылдый, жогору-төмөн, алыс-жакын, ары-бери, алдыңкы-арткы, түндүк-түштүк, тигил-бул, ич-сырт, иреге-төр, илгери-кийин, түбү-үстү, күнгөй-тескей* ж.б.

6. Иш-аракетти жана абалды билдирүүчү антонимдик түгөйлөр: *куруу-бузуу, күнөөлөө-актоо, жасоо-тургузуу-талкалоо, оңдоо-бузуу* ж.б.

Демек, антонимдер лексикалык табиятынын ар түрдүүлүгү, кепте колдонулуш мүнөзүнүн активдүүлүгү, маанилик карама-каршылыгы боюнча башкалардан айырмаланган семантикалык өзгөчө көрүнүш болуп эсептелет.

§ 49. АНТОНИМДЕРДИН ПАЙДА БОЛУШУ. АЛАРДЫН НЕГИЗГИ БЕЛГИЛЕРИ

Антонимдер башкалардан (омоним, синонимдерден) карама-каршы маанини, түшүнүктү билдирүүчү сөздөр катары (антоним катары) айырмаланат жана өзүлөрүнүн лексика-семантикалык табияты боюнча төмөнкүдөй белгилерге ээ:

а) антонимдик түгөйлөрдүн ортосунда семантикалык жалпылыктын болушу, б.а., алардын (антонимдик түгөйлөрдүн) объективдүү чындыктын бирдей категориясына таандык болгон бир текке кирүүчү кубулуштарды, предметтерди тигил же бул негизги касиеттери, белгилери боюнча атап көрсөтүү;

б) ал предметтердин, кубулуштардын эң негизги белги, касиеттеринин ортосунда объективдүү түрдөгү карама-каршылыктын болушу;

в) ошол карама-каршылыкты таанып-билүү, аны өз ара салыштыруу, баалоо аркылуу тилде чагылдыруу жана карама-каршы маанидеги сөздөрдүн кепте бирге, жыш колдонулушу, мунун натыйжасында, алардын антоним экендиги контексттен тышкары турганда деле айкын болуп турушу, элдин баары аларды бирдей карама-каршы мааниде колдонушу.

Мисалы, *аз-көп* антонимдерин карап көрөлү. Бул антонимдер семантикалык жалпылыкка ээ, б.а., экөө тең өлчөмдү билдирет. Экөө тең турмуштагы реалдуу карама-каршылыкты белгилейт. б.а., «аз-көп» деген сөздөр бар болгондугу үчүн карама-каршылык жаралып, жашап турган жери жок, а тескерисинче, турмушта бири-бирине

салыштырганда бири экинчисинен аз же көп болгон нерселер, кубулуштар ж.б. жашагандыгы үчүн тилде аларды белгилеген сөздөр (антонимдер) пайда болгон жана бүгүн да колдонулуп жатат. Ошондой эле «аз-көп» антонимдери белгилүү контексттен сырткары, өз алдынча турганда деле карама-каршы мааниде экендиги дайын болуп турат жана бирисиз экинчисин элестетүүгө болбойт.

Ошентип, антонимдердин пайда болушу, баарыдан мурда, ал белгилеген кубулуштардын, касиет-сапаттардын өлчөмдүк, мейкиндик, мезгилдик ж.б. белгилердин, ар түрдүү процесстердин ортосунда объективдүү түрдө жашаган карама-каршылык аркылуу шартталып турган болот. Адамдардын ошол объективдүү түрдө жашаган карама-каршылыктарды таанып-билүүсүнүн натыйжасында аларды тилде сөздөр (антонимдер) аркылуу белгилейт, б.а., антонимдер – объективдүү карама-каршылыктын тилде чагылдырылышы.

Бирок турмушта кезиккен ар кандай эле карама-каршылыктар нагыз антонимдерди пайда кыла бербейт. Буга ынануу үчүн төмөнкү мисалдарды өз ара салыштырып көрөлү:

1) *дептерлүц-дептерсиз, китептүц-китепсиз, канаттуу-канатсыз.*

2) *жагымдуу-жагымсыз, сабырлуу-сабырсыз, мээримдүц-мээримсиз.* Келтирилген мисалдардын экинчи тобундагыларды гана нагыз антонимдер катары кароо абзел. Анткени, алалы, адам мээримдүү, же мээримсиз болушу мүмкүн, бирок мээримдүү адамга өзүнчө белгилер, мээримсизге ага каршы өзүнчө белгилер таандык. Дааналап айтканда, *мээримдүц* – бул мээрими бар дегендик гана эмес, мунун артында адамга «жамандыгы жок, ар нерсени аяй билген, боорукер» деген маани жатат. Ал эми *мээримсиз* мээримдин жоктугу менен бирге «адамды аяй билбеген», «таш боор» дегенди да билдирет. Ушул сыяктуу эле *жагымсыз, сабырсыз* тилде *жагымдуу, сабырдуу* деген сөздөр

жашагандыгы үчүн эмес, а адамдардагы, кубулуштардагы реалдуу касиет-сапаттарды белгилөө үчүн жаралгандыгын баса белгилөөгө туура келет. Демек, *жагымдуу, сабырдуу* кандай өз алдынча белгилерге ээ болгон касиет-сапат болсо, *жагымсыз, сабырсыз* да дал ошондой эле өз алдынча белгилерге ээ болгон касиет-сапат болуп саналат.

Ал эми биринчи топтогу мисалдар боюнча адам дептерлүү да, дептерсиз да болушу мүмкүн, бирок мында адамга таандык кандайдыр бир белги, касиет-сапат өзгөрүп кетпейт, б.а., дептерлүү адам өзүнчө, а дептерсиз адам ага каршы өзүнчө касиетке ээ болбойт. Мында конкреттүү бир нерсенин (дептердин) бар же жок экендиги гана көрсөтүлөт.

Ошондой эле мындай типтеги танууга *адам-адам эмес, стол-стол эмес, китеп-китеп эмес* деген типтегилер да кирет. Мындай кырдаалда тануу түшүнүктүн мазмунун түзө албагандыктан, (кубулуштун кайсы белгиси танылганы белгисиз болгондуктан) жаңы түшүнүк пайда болбойт. Алсак, *адам-адам эмес* дегенде, адамдын кайсы белгиси танылганы анык эмес жана конкреттүү бир нерсени (*адам эмес* – суубу, ташпы, тообу ж.б.) түшүнүү да өтө кыйын, дааналап айтканда, тануунун мазмуну да, көлөмү да белгисиз болгондуктан, түшүнүктүн жаралышына эмес, тескерисинче, анын жоголушуна алып келди. Ошон үчүн муну жана ушуга окшогондорду чыныгы карама-каршылык деңгээлине өсүп жетпеген тануу катары караса болот¹. Демек, мындай (*дептерлүү-дептерсиз, канаттуу-канатсыз, стол-стол эмес, китеп-китеп эмес* ж.б.) түгөйлөрү (компоненттери) өз алдынча сапаттык мазмунга ээ болбогон каршы маанидеги сөздөрдү нагыз антонимдер катары кароо натуура. Аларды контексттик антонимдердин өзгөчө бир түрү катары эсептесе болот.

¹ Б. Усубалиев. Антонимдер жана аларды окутуу. Фрунзе. «Мектеп», 1987, 51–61-беттер.

г) грамматикалык жактан алганда, антонимдердин синтаксистик модели, б.а., башка сөздөргө айкашуу табияты, негизинен, бирдей мүнөзгө ээ. Тагыраак айтканда, антонимдик түгөйлөр (парадигмалар) бир эле түшүнүккө тиешелүү болуп айтылат. Мына ушул жагдай, б.а., антонимдик түгөйлөрдүн семантикалык жалпылыгы алардын башка сөздөр менен айкашуусун көп учурда бири-бирине дал келүүсүн шарттайт. М и с а л ы, *ач-жап* деген антонимдердин башка сөздөр менен болгон айкашуусун карап көрөлү:

ач

акырын ач, ылдам ач, жакшы ач, китепти ач, папканы ач, зонтикти ач, альбомду ач, чогулушту ач, жыйналышты ач, сессияны ач, көргөзмөнү ач.

жап

акырын жап, ылдам жап, жакшы жап, китепти жап, папканы жап, зонтикти жап, альбомду жап, чогулушту жап, жыйналышты жап, сессияны жап, көргөзмөнү жап.

Бирок антонимдик түгөйлөр семантикалык жалпылыктан сырткары өз ара айырмаланган, дифференциацияланган маанилерге (семаларга) ээ болушу мүмкүн. Ушуга байланыштуу алардын башка сөздөр менен айкашуусу бирде дал келсе, башка бир учурда дал келбей да калат. Айталы, *дос-душман* деген антонимдик түгөйлөргө карата *жаңы, эски, эзелки* деген сын атоочтордун айкашуусу дал келсе, *жакын, чыныгы, жан аяшпас* деген сөздөр менен *дос* сөзү, ал эми *ашынган* деген сөз менен *душман сөзү* гана айкашат.

д) антонимге мүнөздүү белгилердин дагы бири – алардын түгөйлөрүнүн дайыма бирдей сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү. Мына ушул өзгөчөлүк аларды бирдей сөз формалары (аффикстер) аркылуу өзгөрүүсүн шарттап турган болот:

арзан

арзанда, арзанчылык, арзандатылган, арзандатып,

кымбат

кымбатта, кымбатчылык, кымбаттатылган, кымбаттатып.

ары

арыла, арылатылган, арылатат, арытадан, арылатып.

бери

бериле, берилетилген, берилетет, беритеден, берилетип.

бек

бекем, беки, бекемде, бекемдик, бекемдиктен.

бош

бошоң, бошо, бошоңдо, бошоңдук, бошоңдуктан.

кары

картай, картайган, картайып, карылык.

жаш

жашар, жашарган, жашарып, жаштык.

ылдый

ылдыйкы, ылдыйда, ылдыйлатып, ылдыйлаган, ылдыйлагандык.

өйдө

өйдөкү, өйдөлө, өйдөлөтүп, өйдөлөгөн, өйдөлөгөндүк.

Сөздөрдүн ортосундагы антонимдик катнашты уюштурууда сөз түркүмдөрү бирдей ролду ойнобойт. Алардын айрымдары активдүү ролду ойносо, кээси пассивдүү болот, ал эми кээ бирөөлөрү бул процесске такыр эле катышпайт. Кыргыз тилинде көбүнчө төмөнкү сөз түркүмдөрү өз ара антонимдик катышта келет:

1. Зат атоочтор аркылуу уюшулган антонимдик түгөйлөр: *чын-калп, алкыш-каргыш, эркек-аял, адал-арам, адыр-туз, дөбө-чуңкур, диалог-монолог, жака-этек, жайлоо-кыштоо, бай-кул, зыян-пайда, кордук-сый, ой-тоо, ойдуң-дөңсөө, убал-сооп ж.б.*

2. Сын атоочтор аркылуу уюшулган антонимдик түгөйлөр: *узун-кыска, тоодой-кенедей, ажаан-жоош, ай-*

рык-бүтүн, ачуу-таттуу, басмырт-өктөм, бекем-морт, бошоң-чың, жаңы-эски, жарык-караңгы, жеңил-оор, жөнөкөй-татаал, жумшак-катуу, тентек-токтоо, шалаакы-тыкан, чымыр-көпшөк ж.б.

3. Этиштер аркылуу уюшулган антонимдик түгөйлөр: *жыгыл-тур, жыйна-чач, жык-тургуз, жаз-сыз, агыт-байла, ал-бер, алка-карга, арбы-азай, басыл-күчө, бар-кел, бас-токто, жак-өчүр, жалбар-тилде, жийиркен-суктан, жырга-куура, кат-көрсөт, кубан-кайгыр, ойгон-укта, оңдо-буз, өл-тирил, тилде-макта, үз-ула, үшү-жылы, чөк-калкы ж.б.*

4. Тактоочтор аркылуу уюшулган антонимдик түгөйлөр: *аз-көп, азыр-кийин, акырын-тез, алыс-жакын, ары-бери, астын-үстү, былтыр-быйыл, жогору-төмөн, саар-кеч, күндүз-түн, түбүндө-үстүндө, чанда-дайыма, жана-азыр, чукул-алыс ж.б.*

5. Айрым бир ат атооч сөздөр да өз ара антонимдик кагышта колдонулушу мүмкүн: *бул-тигил, меники-сеники, ошол-ушул, мынабул-тетигил, баары-эч ким ж.б.*

Калган сөз түркүмдөрү (сан атоочтор, сырдык жана тууранды сөздөр, маани бербеген сөз түркүмдөрү) жана айрым бир лексикалык топтогу сөздөр (энчилүү аттар), негизинен, антонимдик катышты уюштурууга катышпайт.

Функционалдык жактан бирдей стилге тиешелүү болушу алардын өз ара антонимдик катышын шарттоочу белги катары эсептелинет. Айталы, *калың-жука* – өз ара антонимдик катыштагы сөздөр. Ал эми *калыңга* карай *үлбүрөгөн* же *жукага* карата *калдайган* деген сөздөрдү түгөй кылып, өз ара антонимдик катышты түзүүгө мүмкүн эмес. Анткени, биринчиден, алардын колдонулуш чөйрөсү бирдей эмес, б.а., алардын биринчилери (*калың, жука*) стилдин бардык түрүндө колдонулса, экинчилери (*үлбүрөгөн, калдайган*) элестүү-экспрессивдүү мүнөздө болуп, негизинен, көркөм стилде же оозеки кепте гана

колдонулат. Мына ушундан улам алар калың жана жука деген сөздөргө карата толук түрдө антонимдик катышты түзө алышпайт, б.а., кепте өз ара маанилик катышта бирге колдонуу мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт.

Түгөйлөрүнүн кепте бирге жыш колдонулушу, жогоруда белгилегендей, антонимдердин дагы бир белгисин түзөт. Антонимдердин пайда болушу турмуштагы реалдуу карама-каршылыкка негизделери бизге белгилүү. Ал эми антонимдердин тилдик өз алдынча кубулуш катары калыптанышы, белгилүү бир контекстке көз каранды эместиги алардын кепте бирге жыш колдонулушу менен шартталат. Айталы, *жоон-ичке, жоомарт-зыкым, жөнөкөй-татаал, чоң-кичине, ката-туура, кедей-бай, кең-тар, кесек-майда, коюу-суюк, коштош-учураш* ж.б. деген сыяктуу каршы маанидеги сөздөр өз ара антонимдик катышта экендигин эч ким тана албайт. Ошондой эле булардын антонимдик катыштагы карама-каршы маанилери контекстсиз эле даана белгилүү болуп турат. Анткени булар карама-каршы мааниде кепте бирге жыш колдонулгандыктан, лексикалык өзүнчө кубулуш катары жетилип, жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон да, кандай карама-каршы мааниде колдонулары контекстсиз эле дайын болуп калган. Антонимдерге мүнөздүү болгон жогоркудай тилдик өзгөчөлүктөр көпчүлүк учурларда алардын маанилеринин жалпыланышына алып келет да, көркөм чыгармаларда, оозеки кепте алардын кош сөз түзүлүшүндө колдонулушуна шарт түзгөн. Мисалдарга көңүл буралы:

Оо кароол дөбөсүндө отурганда, Куйручуктун кыраан көзү өрөөндөгү ой-чуңкурду көрөт, акылы ар бир үйдөгү оң-терс ишти талдайт. (Т.С.) **Чоң-кичине** *дебей тойдо отургансыды. Анды-дөңдү карабаган атаанчыл журт элеңер, кокус келбей калсам. маа атаандашып артымдан жалпы чубабагыла. Алчактаган ат минип, кыз-келиндүү айылды аралап, жаман-жакшы кишилер-*

ге шыбагалаш болуп жүргөн сенде кеп болбогондо, дөбөдө жалгыз отурган менде кеп болобу, итим. (Т.С.) Ата-бабанын наркын, салтын кыйырга келген жоого бир баш болушуп ургаачы-эркеги жапырт аттанганын көз алдыга элестете сүйлөгөндө, Сагаалы жым эшитет. (Т.С.)

Демек, антонимдик түгөйлөрдүн жогоркудай түзүлүштө жана жалпыланган мааниде колдонулушу алардын маанилик жана колдонулушу жагынан тилде биротоло калыптанганы менен түшүндүрүлөт.

Жогоруда айтылгандардан улам, мындай бүтүмгө келсек болот. Антонимдердин пайда болушу турмуштагы реалдуу карама-каршылыктар менен шартталат, б.а., алар – объективдүү карама-каршылыктын тилде чагылдырылышы. Ал эми алардын лингвистикалык табиятын аныктап, аларды семантикалык башка кубулуштардан айырмалап турган белгилер төмөнкүлөр:

1) антонимдик түгөйлөрдүн семантикалык жалпылыкка ээ болуусу, б.а., бир текке кирүүчү түшүнүктү билдирүүсү жана ошол бир тектеги түшүнүктөрдүн бири-бирине карама-каршы болушу; 2) грамматикалык жактан антонимдик түгөйлөрдүн дайыма бирдей сөз түркүмүнө тиешелүү болушу, натыйжада, алардын сүйлөмдө бирдей сөз формалары менен өзгөрүшү жана башка сөздөр менен айкашуу мүнөзү боюнча, негизинен, бири-бирине дал келүүсү; 3) функционалдык жактан антонимдик түгөйлөрдүн бирдей стилге тиешелүүлүгү жана кепте дайыма бирге жыш колдонулушу. Мына ушул белгилердин жыйындысын антонимдердин лингвистикалык табиятын аныктоочу өбөлгөлөр катары карайбыз.

АНТОНИМДЕРДИН МААНИЛИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

§ 50. ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Жогоруда белгиленгендей, карама-каршы түшүнүктү чагылдыруу – антонимдердин негизги белгилеринин бири. Бирок антонимдердин бааны тең эле реалдуу карама-каршылыкты чагылдырганы менен, кепте колдонулуш мүнөзү боюнча алар бири-биринен айырмаланбай койбойт:

1. Баш кесмек бар, тил кесмек жок (макал). Көкөтөй кишилердин оң, терс жоругуна, мүнөзүнө карай мурчтуу кебин айтканда, Сагыналы санын чапкылап ак дилде каткырып жыргайт. (Т.С.) Ат арытмак – арзан, журт арытмак – кымбат. Жакшылыкка жакшылык – ар кишинин иши, жамандыкка жакшылык – эр кишинин иши. Оору кадырын соо билбейт. Акылдуу душманына, акмак элине бой көтөрөт (макалдар). Адалынан зыян тап, акыры пайда көрөсүң. Арамынан пайда тап, акыры зыян көрөсүң. (Т.С.)

2. Деги турмуш сабагы бирде күлкү, бирде күйүт экенин ушул сапарда Жоошбай сизди. Көнгөн үйдөн томсоруп аттанса, көнбөгөн үйдөн күлүп аттанышты. (Т.С.) Мээнетин катуу болсо, тапканың таттуу болот. Эт жебесең да, сорпо ич (макалдар). Анан актык, макрөөлүк жөнүндө бирдемелер айтылып жаткансыды. Адам, айбан дегендей болду. Аларды шайлоо, не дайындоо тек кишилердин жөндөмдүцүлүгүнөн гана эмес, ар бир гана уруулардын аксакал-жакшыларынын бирде орой, бирде кылдат, этият жүргүзгөн саясаттары.

Биринчи топтогу мисалдардагы – *бар-жок, оң-терс, арзан-кымбат, жакшылык-жамандык, оору-соо, акылдуу-акмак, пайда-зыян* деген антоним сөздөр мааниси жагынан бири экинчисине толук түрдө карама-каршы экенди-

ги, б.а., антонимдик мааниси өзүнөн-өзү эле айкын болуп турат, алардын карама-каршы экендигин аныктоодо эч кандай контекст талап кылынбайт.

Ал эми экинчи топтогу антонимдерди *күлкү-күйүт, томсоруп-күлүп, катуу-таттуу, же-ич, актык-макрөөлүк, адам-айбан, орой-кылдат-этият* деген сыяктуу контекстен бөлүп карасак, жогорку биринчи топтогу антонимдер сыяктуу бири экинчисине семантикалык жактан толук мааниде карама-каршы мүнөзгө ээ боло албайт. Мындай түгөйлөрдүн карама-каршы мааниси контекстке көз каранды болот, алардын өз ара антонимдик катышын контекст аркылуу гана аңдап-биле алабыз.

Антонимдердин жогорудагыдай маанилик өзгөчөлүктөрүн бири-биринен ажырата билүү жана алардын ар бирине тиешелүү табиятын өздөштүрүү максатында аларды семантикалык жактан жалпы тилдик же нагыз антонимдер жана контексттик же окказионалдык антонимдер деп экиге бөлүп кароого туура келет.

§ 51. ЖАЛПЫ ТИЛДИК (НАГЫЗ) АНТОНИМДЕР

Жалпы тилдик же нагыз антонимдер контексттик антонимдерден өзүнө гана мүнөздүү болгон төмөнкүдөй белгилери боюнча айырмаланып турат.

1. Лексика-семантикалык жактан тилдин системасында өзүнө гана таандык туруктуу мүнөздөгү карама-каршы маанини билдирет жана анын түгөйлөрү өз ара кандайдыр бир семантикалык борбордун айланасында топтоштурулган болот. Демек, кандайдыр бир семантикалык борборго тиешелүү болгон карама-каршылык жалпы тилдик антонимдердин негизин түзөт:

Кышкысын конушташ, жайкысын жайлоолош болушту. (Т.С.) **Келмек – көңүл, кетмек – руксат. Берген март эмес, алган март. Оң колуңдун ачуусу келсе, сол**

колуң менен карма. Жаш келсе – ишке, кары келсе – ашка. Уулуң жакшы болсо марытат, жаман болсо убайым карытат (макалдар). Кан жолдо бири чыгыштан батышка, бири батыштан чыгышка бет алып сапар тартып келаткан эки жолоочу кездешкенде, саламдашып, ашыкпай учурашуу ызаат. (Т.С.)

Мисалдардагы жалпы тилдик антонимдер, алардын түгөйлөрү белгилүү бир семантикалык борборго тиешелүү, б.а., өз ара семантикалык жалпылыкка ээ. Айталы, *келмек-кетмек* деген антонимдик түгөйлөргө тиешелүү семантикалык борбор же семантикалык жалпылык – кыймыл-аракеттин багыты. Батыш-чыгыш – мейкиндиктеги багыттар. Бирок ушул кыймыл-аракеттеги жана мейкиндиктеги багыттар бир жактуу эмес, карама-каршы. Демек, турмуштагы жана ушундай ушул реалдуу карама-каршылыктардын тилдик бирдиктер аркылуу чагылдырылышы жалпы тилдик антонимдердин негизин түзөт.

2. Грамматикалык жактан антонимдик түгөйлөрдүн бирдей сөз түркүмүнө тиешелүү болушу жана синтаксистик моделинин (башка сөздөр менен айкашуу мүнөзүнүн) биротоло калыпка салынышы, акырында дал ушундай белгилүү бир тилдик нормада гана карама-каршы мааниде колдонулушу аркылуу окказионалдык антонимдерден кескин айырмаланат: *азап-жыргал, аласа-бересе, алкыш-каргыш, аптап-зыркаар, байлык-кедейлик, босого-төр, кубаныч-кайгы, жакшылык-жамандык* – зат атоочторго тиешелүү антонимдер;

Семиз-арык, азоо-жоош, баатыр-коркок, сылык-орой, тааныш-чоочун, тентек-токтоо, берешен-битир, айрык-бүтүн, балит-таза – сын атоочтор аркылуу уюшулган антонимдер;

Ажыраш-жараш, азай-көбөй, бар-кел, күйүн-кубан, күйгүз-өчүр, сүйүн-кайгыр, кийин-чечин, кел-кет – этиш сөздөрдөн жасалган антонимдер;

аз-көп, азыр-кийин, алды-арты, мурун-кийин эми-жана, акырын-тез тактоочтор аркылуу уюшулган антонимдер ж.б.

Мына ушул сыяктуу антонимдик түгөйлөрдүн бир эле сөз түркүмүнө тиешелүү болушу жалпы тилдик антонимдердин негизги белгилеринин бири болуп саналат да, синтаксистик мүнөзү боюнча да, негизинен, бирдей нормага салынган болот. Айталы, сын атоочко тиешелүү болгон антонимдердин түгөйлөрү, негизинен, зат атоочтор менен тактоочтор аркылуу жасалган антонимдер этиш сөздөр менен айкашат. Бирок алардын айкашуусу универсалдуу эмес, белгилүү бир лексикалык топтогу сөздөр менен айкаша алат. М и с а л ы, **акырын** басты – **тез** басты, **акырын** сүйлөдү – **тез** сүйлөдү, **акырын** чуркады – **тез** чуркады ж.б.

Бирок антонимдик катышты түзүп турган түгөйлөрдүн башка сөздөр менен айкашуу жөндөмү жогоркудай белгилүү даражада дал келгени менен, алардагы бул касиет бардык учурда бирдей, так сактала бербейт. Тагыраак айтканда, антонимдик түгөйлөрдүн биринин башка сөздөр менен айкашуу табияты чектелген мүнөздө болсо, экинчисинде, тескерисинче, кеңири болушу мүмкүн. Айталы: **тез келди, тез уктады** түрүндө активдүү колдонулса, **акырын келди, акырын уктады** деген сыяктуу айкаша албайт. Ошондой эле **азоо ат, жоош ат** түрүндө *азоо-жоош* антонимдеринин башка сөзгө карата айкашуусу дал келсе, адамга карата **азоо адам** түрүндө айкаша албайт. Ал эми **жоош адам, жоош киши** сыяктуу айкаша берет.

3. Функционалдык жактан жалпы тилдик антонимдер, алардын түгөйлөрү окказионалдык антонимдерден кепте бирге жыш колдонулушу менен айырмаланып турат. Мындай касиетке ээ болбогон карама-каршы маанидеги сөздөр жалпы тилдик нагыз антоним боло албайт. Анткени алар кепте бирге, жыш колдонуунун натыйжасында гана калыптанып, өзүнчө бир туруктуу мааниге (карама-каршы) ээ болот: *ойгон-укта, ой-тоо, өгөй-өз,*

суукчан-ысыкчан, күңүмдүк-түбөлүк, ийри-түз, жылма-кай-бодуракай, жука-калың, жогол-табыл ж.б. Мындай жалпы тилдик антонимдердин маанисин түшүнүү үчүн кандайдыр бир контекст талап кылынбайт. Аларды контексттен тышкары алып карасак да, андагы антонимдик маани сакталып турган болот. Ошону менен катар кайсы белги, касиети боюнча карама-каршы экендиги жалпы элге бирдей даражада түшүнүктүү болуп, бирин айтуу аркылуу экинчисин түшүнүүгө шарт түзүлөт.

Мына ошентип, түгөйлөрүнүн тилде карама-каршы мааниде өтө жыш колдонулушунун натыйжасында грамматикалык жактан белгилүү бир нормага салынган, семантикалык жактан жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон карама-каршы маанидеги сөздөр жалпы тилдик нагыз антонимдер деп аталат.

§ 52. ОККАЗИОНАЛДЫК (КОНТЕКСТТИК) АНТОНИМДЕР

Антонимдердин бул түрү лингвистикалык адабияттарда «контексттик», «автордук», «индивидуалдык-автордук» жана «индивидуалдык-стилистикалык» деген сыяктуу атоолорго ээ. Бул терминдердин кайсынысы болбосун, антонимдин ушул түрүнүн табиятына ылайык келет. Анткени окказионалдык антонимдер өз алдынча турганда, нагыз антонимдердей карама-каршы мааниге ээ боло албайт. Алардын башка сөздөр менен антонимдик катышты түзүшү контекст аркылуу гана аныкталат. Кыскасы, окказионалдык антонимдер жалпы тилдик антонимдерден пайда болуш негиздери, колдонулушу, семантика-стилистикалык төмөнкүдөй мүнөздөрү боюнча айырмаланып турат.

1. Лексика-семантикалык жактан тилдин системасында өзүнө гана таандык туруктуу мүнөздөгү карама-каршы мааниге ээ эмес. Ошондуктан алар контексттен тыш-

кары туруп, антонимдик катышты түзө албайт: *Кепти көкүрөгүңө түйө да бил, унута да бил* (макал). *Баятадан намыстанып отургандар да, кайгырып отургандар да тек сактап, ичтеринен мыңк-мыңк кылчисты. Үңү бирде жаш баланыкындай сүйкүм менен чыкса, бирде от башында өбөктөп калган токсондогу карыдай киргилт чыгат.*

Кызы кандай? Күйөө кадырлаар сыр билги асылкечпи, не үйгө киши келсе, сыйлай албас иленди, кеп туюнбас үтрөң тентекпи? (Т.С.)

Мисалдардагы *түй-унут; кайгыр-намыстан, сүйкүм киргилт, асылкеч-иленди // тентек* деген сыяктуу окказионалдык антонимдин түгөйлөрү контексттен сырткары туруп бири экинчисин толук түрдө тана албайт. Демек, алардын антонимдик мааниси контекстке көз каранды болот.

Мындай антонимдердин дагы бир өзгөчөлүгү – алардын түгөйлөрүн өздөрүнө таандык нагыз антоним сөздөр менен алмаштырууга мүмкүн экендигинде. Айталы, жогорку окказионалдык антонимдердин бир түгөйүн *унут-эсте, кайгыр-кубан, киргилт-таза, иленди-сарамжалдуу* деген сыяктуу өзүлөрүнө гана мүнөздүү болгон нагыз антонимдик катыштагы сөздөр менен алмаштырууга болот.

2. Функционалдык жактан алганда, бирдей стилге тиешелүү эместиги жана кепте бирге жыш колдонулбаганы боюнча нагыз антонимдерден кескин айырмаланат. Кепте бирге жыш колдонулбагандыктын натыйжасында мындай антонимдерде өзүнчө бир туруктуу маани сакталбайт, муну менен катар алардын синтаксистик модели калыпка салынбаган, антонимдик түгөйлөрдүн каршы мааниде колдонулушу биротоло нормага айланбаган да болот. Ошондуктан алардын кайсы белгиси боюнча карама-каршы экендиги жалпы элге бирдей түшүнүктүү болбойт жана буга байланыштуу биринин мааниси аркылуу экинчисин эске түшүрүүгө мүмкүн эмес.

Окказионалдык антонимдердин колдонулуш чөйрөсү боюнча оозеки жана көркөм кепке (көркөм чыгарма)

көбүрөөк мүнөздүү келет. Анткени алардын антонимдик түгөйлөрү көпчүлүк учурда элестүү – экспрессивдүү жана өтмө маанидеги сөздөр, фразеологизмдер аркылуу уюшулганы менен да нагыз антонимдерден айырмаланып турат: *Албетте, акылдуу да, деле дөдөй, макоо нес киши да ал келечектен коркот, жалтанат, сактанат. Бири арданса, намыстанса, бири зоболосу көтөрүлө түшүп баш көтөрүп кубанды. Ага жан ачыткан топ жакшылар, калыстар менен каражемсөө жегич, айыңчы, бузукулардын ортосунда келишпестик күч алды. Апта бою ачык турган күн бүгүн түштөн кийин үтүрөйдү.* (Т.С.)

Мисалдардагы *акылдуу-дөдөй // макоо-нес, арданса // намыс танса-зоболосу көтөрүлүц, жакшылар // калыстар-каражемсөө жегич // айыңчы, бузукулар, ачык-үтүрөйдү* деген окказионалдык антонимдердин түгөйлөрү стилдик жактан өз ара өзгөчөлүктөргө ээ. Тактап айтканда, алардын биринчи түгөйлөрү (*акылдуу, ар намыс, жакшы-калыс, ачык*), негизинен, стилдик жактан бейтарап (нейтралдуу) мүнөздө болсо, экинчи түгөйлөрү (*макоо-нес, зоболосу көтөрүлүц, каражемсөө жегич, айыңчы, бузуку, үтүрөйдү*) элестүү сөздөр, фразеологизмдер, метафоралар аркылуу уюшулуп, колдонулуш чөйрөсү боюнча оозеки кепке, көркөм стилге мүнөздүү келет. Ошондуктан окказионалдык антонимдердин экинчи ушул түгөйлөрүнүн маанилик жактан да, стилдик өңү боюнча да өзгөчөлөнгөн табияты аларды биринчи түгөйлөрү менен кадыресе нагыз антонимдер сыяктуу кепте бирге жыш колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө жол бербейт.

Демек, окказионалдык антонимдер дегенибиз кепте бирге жыш колдонулбаган, антонимдик түгөйлөрдүн синтаксистик модели, каршы мааниде колдонулушу боюнча калыпка салынбаган, белгилүү бир нормага айланбаган, өз алдынча турганда карама-каршы мааниге ээ болбогон, контексттин чегинде гана антонимдик катышта келүүчү семантикалык өзгөчө бир көрүнүштөр болуп эсептелет.

АНТОНИМДЕРДИН ТҮЗҮЛҮШҮ (СТРУКТУРАСЫ)

§ 53. ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Антонимдердин, аларды уюштуруучу түгөйлөрүнүн табияты өз алдынча лексика-семантикалык мазмунга ээ болгон өз ара карама-каршы мааниде колдонулган сөздөргө негизделген болот.

Ал эми сөздөрдөгү карама-каршы маани бир түрдүү эмес, тилдик ар кандай каражаттар (айрым бир лексикалык бирдиктер – сөздөр, сөз жасоочу мүчөлөр, сөз айкаштары) аркылуу ишке ашырылышы мүмкүн: *алга артка, зулум-жоош, арам-адал. баатыр-коркок, башы-аягы, ачуу-таттуу, абийирдүү-абийирсиз, адептүү-адепсиз, акылдуу-акылсыз, алдуу-алсыз, бейакыл-акылдуу, найынсап-ынсаптуу, карылуу-алсыз, дайындуу-белгисиз, чабал-күчтүү, кабелтең-алсыз, тазала-булга, уяң-өткүр, атчан-жөө ж.б.*

Жогоруда мисалдардан көрүнүп тургандай, антонимдик карама-каршы маанилер төмөнкүдөй ар түрдүү тилдик каражаттар аркылуу жасалган: а) ар башка уңгу сөздөрдүн карама-каршы маанилери аркылуу (лексикалык жол): *алга-артка, зулум-жоош, баатыр-коркок ж.б.*; б) уңгулары бирдей сөздөргө ар түрдүү мүчөнүн жалганышы аркылуу (грамматикалык жол) – *себептүү-себепсиз, тартыптүү-тартыпсиз, адептүү-адепсиз, адамгерчиликтүү-адамгерчиликсиз, жөндөмдүү-жөндөмсүз, бейкүнөө-күнөөлүү ж.б.*; в) ар уңгулуу сөздөргө ар түрдүү мүчөнүн жалганышы аркылуу (грамматикалык жол) – *бейбаш-адептүү, карылуу-алсыз, дайындуу-белгисиз, тунук-киргил ж.б.*; г) антонимдик катышты уюштуруучу түгөйлөрдүн бири уңгу түрүндөгү сөздөн туруп,

экинчисине сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу (лексика-грамматикалык жол) – *уяң-өткүр, жашык-кайраттуу, сакалдуу-көсөө, таамайла-болжо, табигый-жасалма* ж.б.

Демек, кыргыз тилинде антонимдердин жасалышы, б.а., карама-каршы маанилердин тилдик каражаттар аркылуу реализацияланышы, жогоруда көрсөтүлгөндөй, өтө ар түрдүү мүнөзгө ээ. Мына ушундай өзгөчөлүктөрдү эске алып, антонимдерди түзүлүшүнө карата төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот: 1) лексикалык антонимдер; 2) грамматикалык антонимдер жана 3) лексика-грамматикалык антонимдер.

§ 54. ЛЕКСИКАЛЫК АНТОНИМДЕР

Бизди курчап турган айлана-чөйрөдөгү заттардын, кубулуштардын нерселердин, ар түрдүү материалдык жана материалдык эмес түшүнүктөрдүн өтө ар кандай мүнөздөгү белги-касиеттерин сапаттык, абалдык, мезгилдик жана орун-аралык өзгөчөлүктөрүн таанып-билүүдө белгилүү болгон реалдуу карама-каршылыктарды тилдик каражаттар аркылуу ишке ашырууда лексикалык антонимдер өтө активдүү мүнөзгө ээ.

Лексикалык антонимдер дегенибиз – турмуштагы реалдуу карама-каршылыктарды чагылдыруу үчүн колдонулган, касиет-сапаттык, белгилик өзүнчө бир бүтүн мазмунга ээ болгон каршы маанини билдирүүчү уңгу түрүндөгү сөздөр: *эски-жаңы, оор-жеңил, бай-кедей, азоо-жоош, азыр-кийин, акырын-бачым, арык-семиз, арсаранык, балбан-чабал, басмырт-өктөм, душман-дос, жалпы-жеке, жаңы-эски* ж.б.

Лексикалык антонимдер өзүлөрүнүн лексика-семантикалык мүнөзү боюнча ар түрдүү болот:

1) мейкиндик маанидеги түшүнүктү билдирүүчү лексикалык антонимдер: *түндүк-түштүк, илгери-кийин, асты-үстү, алды-арты, өйүз-бүйүз, өйдө-ылдый, бери-ары, быяк-тыяк* ж.б.

2) адамдардын ал-абалын, кыймылын, мүнөзүн, кылык-жоругун билдирүүчү лексикалык антонимдер – *берешен-зыкым, жаш-кары, улуу-кичүү, өз-жат, жаз-сыз, жай-жый, жап-ач, жоош-куу, кий-чеч, кон-көч, күлкү-ый, мас-соо, март-сараң, назик-орой, серт-сулуу* ж.б.

3) мезгилдик түшүнүккө байланыштуу сөздөрдөн жасалган лексикалык антонимдер: *азыр-мурун, азыркы-эзелки, бүгүн-эртең, быйыл-былтыр, жай-кыш, кийин-азыр, күз-жаз, күн-түн, эми-анан* ж.б.

4) сын-сыпат, сапат, даам, ар түрдүү белги-касиеттерди билдирүүчү лексикалык антонимдер: *жазы-ичке, жазы-кууш, кысыр-бооз, жарым-бүтүн, жаш-эски (жаш эт – эски эт) жеңил-оор, жуп-так, жыш-сейрек, ири-майда, ичке-жоон, ийри-түз, күңүрт-ачык, кыйгыл-таттуу, кыйшык-түз* ж.б.

5) жаратылыш көрүнүштөрүнө байланышкан сөздөрдөн жасалган лексикалык антонимдер: *дөңсөө-ойдуң, жака-төр, күнгөй-тескей, ой-тоо* ж.б.

6) абстракттуу түшүнүктүн аттарын билдирүүчү лексикалык антонимдер: *дөөлөт-мээнет, муң-кубаныч, бакыт-балакет, өлүм-өмүр, убал-сооп, урмат-кордук, чын-жалган* ж.б. Ошентип, лексикалык антонимдер – жогоруда көрсөтүлгөндөй, өзүлөрүнүн лексика-тематикалык жактан ар түрдүүлүктөрү, кепте колдонулуш мүнөзүнүн активдүүлүгү менен айырмаланган антонимдердин өзгөчө бир түрү.

§ 55. ГРАММАТИКАЛЫК АНТОНИМДЕР

Кыргыз тилинде антонимдердин грамматикалык жол, ыкма аркылуу жасалышы өтө активдүү мүнөзгө ээ. Антонимдердин бул түрү сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамынын натыйжасында жасалат, б.а., уңгу түрүндө турган сөздөр сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жаңы лексикалык мааниге ээ болуп, өз ара антонимдик катышты түзүшөт. Мындай туунду антонимдердин жасалышынын эки түрдүү жолу бар:

1. Бир эле уңгуга карама-каршы маанидеги ар башка мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жасалат. (Антонимдердин бул түрү «бир уңгулуу антонимдер» деп да аталат).

а) **-луу** жана **-сыз** мүчөлөрүнүн жалгануусу аркылуу: *далилдүң-далилсиз, камдуу-камсыз, сапаттуу-сапатсыз, себептүң-себепсиз, тартиптүң-тартипсиз, ыймандуу-ыймансыз. Түшүнүктүң-түшүнүксүз. ченемдүң-ченемсиз, чыдамдуу-чыдамсыз, ширелүң-ширесиз, натыйжалуу-натыйжасыз ж.б.*

б) өз ара синонимдеш болгон, тагыраак айтканда, танууну же жоктукту билдирүүчү **-бей, -най** жана аларга маанилик жактан карама-каршы коюлуучу **-луу** мүчөлөрүнүн жалгануусу аркылуу: *бейдарман-дармандуу, бейкүнөө-күнөөлү, бейыйман-ыймандуу, бейкам-камдуу, бейнысап-нысаптуу, бейтаалай-таалайлуу, бейсарамжал-сарамжалдуу, найүмүт-үмүттүң, найынсап-ынсаптуу ж.б.*

Жогорудагы мүчөлөрдүн ичинен **-луу** жана **-сыз** сөз жасоочу мүчөлөрү антонимдерди уюштурууда өзгөчө мааниге ээ. Бирок бул маселе боюнча төмөнкүдөй бир жагдайды эске алуу керек.

Кыргыз тилинде **-луу, -сыз** мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган карама-каршы маанидеги сөздөрдүн баарын эле нагыз антонимдерге кошууга болбойт. Булардын ичинен өзүнчө бир сапатты, касиетти, белгини, абалды,

процессти билдирүүчү бүтүн маанидеги сөздөрдү гана нагыз антоним катары кароого болот. М и с а л ы: *тажрый-балуу-тажрыйбасыз, акылдуу-акылсыз, бактылуу-бактысыз* ж.б.

Ал эми тануу менен гана чектелип, өзүнчө касиет, сапатты билдире албаган, болгону, кандайдыр бир нерсенин бар же жок экендигин көрсөткөн сөздөрдү чыныгы антонимге кошууга болбойт. Анткени мындай сөздөрдө нерседеги, кубулуштагы кандайдыр бир белги-касиетти билдирүүчү өз алдынча лексикалык мазмун жок болот. М и с а л ы: *китептүц-китепсиз, дептерлүц-дептерсиз, кетмендүц-кетменсиз* ж.б.

Колдонулуш жагынан пассивдүү, саны жагынан чектелүү болсо да, бирдей уңгулуу грамматикалык антонимдерге **-чан** жана **-сыз** мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу уюшулган антонимдерди да кошууга болот: *кийимчен-кийимсиз, сакалчан-сакалсыз, тончон-тонсуз, чокойчон-чокойсуз* ж.б.

II. Ар башка уңгуга карама-каршы маанидеги ар башка мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу да антонимдер жасалат. Мындай түзүлүштөгү антонимдерди ар уңгулуу антонимдер деп атаса да болот. Кыргыз тилинде алар төмөнкүдөй бир катар сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы аркылуу уюшулат:

а) **-бей, -луу** жана **-сыз, -луу** мүчөлөрү аркылуу: *бейбаш-адептүц, белгилүц дайынсыз, дайындуу-белгисиз, белдүц-алсыз, карылуу-алсыз.*

б) жогорудагылардан сырткары, кыргыз тилинде төмөнкүдөй бир катар мүчөлөрдүн жардамы менен да антонимдердин жасалганын көрөбүз: *бирдиктүц-чачыранды, жеткилең-кемчил, корунчаак-өткүр, кемчил-жеттиштүц. күкүктө-тартыл, өткүр-мокок (өткүр бычак-мокок бычак), тунук-киргил.*

Мындай грамматикалык антонимдер өзүлөрүнүн колдонулушу жана саны жагынан өтө чектелүү.

§ 56. ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫК АНТОНИМДЕР

Мындай түзүлүштөгү антонимдер лексикалык жана грамматикалык бирдиктердин каршы маанилери аркылуу уюшулат. Тагыраак айтканда, антонимдерди уюштуруучу түгөйлөрдүн бир сыңары уңгу түрүндөгү сөз, ал эми экинчи сыңары туунду сөздөр, б.а., сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу пайда болгон лексикалык жаңы маанидеги сөздөр болот.

Кыргыз тилинде алар төмөнкү мүчөлөрдүн катышуусу менен уюшулат.

1. **-луу** мүчөсү аркылуу: *жашык-кайраттуу, жеңил-салмактуу, келгин-жергиликтүү, салкын-жылуу, чабал-күчтүү, көсөө-сакалдуу, тегин-акылуу* ж.б.

2. **-сыз, -на** мүчөлөрү аркылуу: *кабелтең-алсыз, кемеңгер-акылсыз, маалым-белгисиз, туура-натуура, нааразы-ыраазы.*

3. **-ла, -ыл, -на, -гыз** мүчөлөрүнүн жалгануусу менен: *булга-тазала, жаз-бүктө, току-жайдакта, жашыр-жарыяла, болжо-таамайла, тур-жыгыл, карыш-жазыл, күчө-басыл, өл-тирил, буз-оңдо, азап-жыргал, чач-жыйна, жык-тургуз.*

4. **-чы, -кор, -чыл, -чан, -ыш, -ма** мүчөлөрүнүн катышуусу менен: *күжүрмөн-бекерчи, берешен-дүңцөкор, жылаңач-кийимчен, жөө-атчан, жаатчыл-калыс, чоочун-тааныш, табигый-жасалма.*

5. **-ык, -гыр, -чын, -дой** мүчөлөрү аркылуу: *тыкан-былжырак, чала-толук, бирге-бөлөк, бүтүн-курак, курч-мокок, оң-бузук, уяң-өткүр, чогуу-чачкын. чоң-кенедей.*

Жогоруда мисалдардан көрүнүп тургандай, антонимдердин лексика-грамматикалык жол аркылуу жасалышы анча натыйжалуу эмес. Бул уңгу сөздөрдүн баарына эле карама-каршы маанидеги куранды мүчөлөрдүн улана бербестиги менен түшүндүрүлөт.

§ 57. ОКСЮМОРОН

Оксюморон¹ – өздөрүнүн каршы мааниде колдонулуш табияты, семантика-структуралык мүнөзү боюнча айырмаланган антонимдердин өзгөчө бир түрү. Буларды антонимдердин негизинде пайда болгон стилдик фигура, көркөм ыкма катары да караса болот. Оксюморон антонимдердин (кеңири алганда, карама-каршы маанидеги сөздөрдүн) айкашынан, биригишинен пайда болот, б.а., мында бирикпегендер биригип, сыйышпагандар сыйышышат: *далилсиз далил; эскинин жаңысы: тилдүц дудук: арбын туруп аз болуу; аз да, көп да ж.б.*

Оксюморонго мүнөздүү лингвистикалык белгилерди, б.а., алардын пайда болушуп, маанисин, таралыш мүнөзүн, жасалышын, сырткы түзүлүшүн аныктоо үчүн аны нагыз антонимдер менен салыштырып кароо абзел.

Оксюморон менен нагыз антонимдердин жалпылыгы

Оксюморон менен нагыз антонимдер айрым бир пайда болуш негиздери боюнча жалпылыкты түзөт. Алар – төмөнкүлөр:

1) Оксюморондун да, нагыз антонимдердин да негизинде предметтүүлүк менен эмоциялык-нарктагыч маанилердин катышы жатат. Предметтүүлүк – нерселердеги, кубулуштардагы карама-каршылыктын шексиздиги, реалдуулугу. Эмоционалдык-нарктагыч маани – турмушта ошол реалдуу жашаган карама-каршылыктарды таанып-билүү процессинде өз ара салыштыруунун, баалоонун натыйжасында пайда болгон карама-каршы маани. Демек, антонимдердин пайда болушундагы бул эки принциптин өз ара карым-катнашта болушу нагыз антонимдерге да, оксюморонго да бирдей тиешелүү.

¹ Оксюморон грек тилинин *оxуmоrоn* деген сөзүнүн алынган, кыргызча «чечендик+акылмандык», «акылмандык+кемпайлык» деген маанини билдирет.

2) Предметтеги, кубулуштагы реалдуу каршылыктарды чагылдырууда нагыз антонимдик да, оксюморондук да түгөйлөр карама-каршы мааниде колдонулат, карама-каршы маанини туюндурат.

3) Нагыз антонимдердин да, оксюморондун да түгөйлөрү карама-каршы маанидеги сөздөр аркылуу жасалат: *жоон-ичке, натыйжалуу-натыйжасыз, кенен-тар, суюк-коюу, коркок-баатыр, момун-зулум* ж.б. (нагыз антонимдер) *тирүц-өлүк, аз да көп, ыраак да жакын, далилсиз далил, арыктын семизи, алдуу алсыз* (оксюморондор).

4) Нагыз антонимдер да, оксюморондор да карама-каршы маанини туюндурүүчү эки түгөйдөн турат жана ал түгөйлөрдүн ар бири өз алдынча бүтүн маанини (белги, сапат ж.б.) билдире алат.

Нагыз антоним менен оксюморондун айырмачылыгы

1) Нагыз антонимдердин түгөйлөрүнүн байланыш-кагышы алардын ортосундагы семантикалык жалпылыкка, б.а., чындыктын бирдей категориясына тиешелүүлүгүнө негизделет. Айталы, *ак-кара* – нерсенин өң-түстүк; *ары-бери* – мейкиндик; *күн-түн* – мезгилдик ченемдерди, б.а., бир эле текке таандык болгон карама-каршы түшүнүктү билдирет. Ал эми оксюморондордун түгөйлөрүндө мындай семантикалык жалпылык болбойт, тескерисинче, алар семантикалык айырмачылыкка негизделет.

М и с а л ы, *тирүц-өлүц* мындагы негизги жалпы белги (маани) – жан-жаныбарлардын жашоо процессиндеги «өзгөчө бир абалдары». Ал абалдар өз ара реалдуу карама-каршылыктарга ээ. Ал эми *тирүц өлүк* оксюморонун алсак. алардын түгөйлөрүндө негизги жалпы белги – жашоо процессиндеги «өзгөчө абал» сакталбайт. Демек, анын түгөйлөрү да түшүндүрмөсүз ачык түрдөгү өз ара реалдуу карама-каршылыкка ээ эмес. Тирүү, бирок ушул эле маалда өлүк, демек, мындагы карама-каршылык ачык

эмес, табышмактуу келип, түшүндүрүп-тактоону талап кылып турат. Мына ушул өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу нагыз антонимдердин түгөйлөрүндөгү карама-каршы маани ачык, так болсо, бирин айтуу аркылуу экинчисин аңдап билүүгө, элестетүүгө мүмкүн болсо, оксюморондогу каршы маани метафоралуу келип, дайыма кошумча тексттик түшүндүрмөнү же ал маанинин үстүнөн ой жүгүртүүнү талап кылып турат. Айталы, *өлүц-тирүц* десек, мунун биринчисинде жашоо процесси бүткөн, экинчисинде али бүтө элек, жашоо процесси улантылууда. Түшүнүгү ачык, так. Ал эми *тирүц өлүк* десек, тирүү, бирок ушул эле маалда өлүк, кандайча? Демек, бул оксюморондук түшүнүккө карата мындайча ой жорууга (адамга карата) туура келет. *Тирүц* – жашоо процесси бүтө элек. Тирүүлүктүн салтын улап башка адамдардай эле тамак ичет, кийим киет, басып-турат, дем алат ж.б. *Өлүк* – адам турмушунда тынымсыз болуп туруучу күндөлүк ар кандай процесстерге толук катышпайт, же такыр эле катышпайт. Колунан эч иш келбейт. Демек, адам катары тирүү жашаганы менен өлүктөн айырмасы жок. Оксюморондук каршы маанилер жогоркудай мүнөздө дайыма чечмелөөнү талап кылып турат.

б) нагыз антонимдерде кубулуштун, кыймылдын, процесстин ж.б. сөз болуп жаткан учурдагы абалы чагылдырылса, оксюморондо кайчы пикирдин экөө тең бир эле учурга да, ар кайсы учурга да таандык болушу мүмкүн. М и с а л ы, *Менин акчам көп, Асандыкы аз*. Мындагы өлчөмдүк карама-каршы маани (көп-аз) ошол сөз болуп жаткан учурга гана таандык. Эми *тилдүц дудук* жана *туулдум-өлдүм* оксюморондорун өз ара салыштырып көрөлү. Тилдүү дудук жана туулдум-өлдүм оксюморондорун өз ара салыштырып көрөлү. **Тилдүү дудук:** *тилдүц* – тили бар, б.а., адам катары башкалардай эле сүйлөй алат. Ошол эле учурда *дудук*, анткени көп сүйлөбөйт, сүйлөгүсү келбейт, же сөзгө маани бербейт. Демек, мын-

дай оксюморондордо заттын бир эле учурда бир эле кырдаалда карама-каршы касиетке ээ болушу көрсөтүлөт.

Ал эми *туулдум-өлдүм* оксюморонун териштирип көрөлү. *Туулдум*, демек, жарык дүйнөгө келдим, башка адамдар сыяктуу эле жашоону улантып жатам. *Өлдүм*, демек, качандыр бир мезгилден кийин жарык дүйнө менен кош айтышарым анык, жашоо процессим бүтөт. Мында бир эле заттын ар кайсы учурда карама-каршы касиетке ээ болушу көрсөтүлдү. Ошентип, нагыз антонимдерде нерсенин сөз болуп жаткан учурдагы каршы абалы чагылдырылса, оксюморондо нерсенин бир учурдагы да, ар башка учурдагы да карама-каршы касиеттери чагылдырылышы мүмкүн.

в) нагыз антонимдерде предметтердин, кубулуштардын, процесстердин белги-касиеттери өз ара салыштырылып, андагы карама-каршы түшүнүктөр ошол салыштырылып жаткан предметтерге (экөөнө), же бир эле предметтин ар кайсы белги-сапатына карата колдонулса, оксюморондо кайчы пикирдин экөө тең эле бир эле предметке карата колдонулат. М и с а л ы: *Асан (1) жакшы, Үсөн (2) жаман: Асандын адамкерчилиги (1) жакшы, окуусу (2) жаман* (антонимдер); *Асан (1) жаман да, жакшы да* (оксюморон).

г) нагыз антонимдердин түгөйлөрү грамматикалык жактан дайыма бир сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, оксюморондо бул принцип дайыма эле сактала бербейт. М и с а л ы, *ачылып ачылбайт, коштоштук да коштошподук, алыскы-жакынкы* – бирдей сөз түркүмүнө тиешелүү оксюморондор. *Тиричү өлүк, далилсиз далил, көздүчү сокур* – ар башка сөз түркүмдөрүнөн уюшулган оксюморондор.

Синтаксистик табияты боюнча нагыз антонимдер, негизинен, бирдей түзүлүштө келип, дайыма тең байланышта колдонулса (*түбөлүк-күндөлүк, түндүк-түштүк, түнкүсүн-күндүзүн, зыянкеч-пайдакеч, илгериле-кийинде, жалкы-жуп, арзан-кымбат* ж.б.) оксюморондун түгөй-

лөрү өз ара байланыштын ар кандай формалары аркылуу уюшула берет. Булардын ичинде кыргыз тилинде ыкташуу байланышындагы оксюморондор көбүрөөк кездешет: *Тирүц өлүк, көздүц сокур, далилсиз далил, тилдүц дудук, арбын туруп аз болуу, түгөл туруп кемүц ж.б.* Муну менен катар таандык байланышындагы: *бардын жогу, арыктын семизи, ачтын тогу болот, эскинин жаңысы, пайданын зыяны ж.б.*; башкаруу байланышындагы: *көрбөгөндү көрүц, укпаганды угуу, барбаган жерге баруу ж.б.* оксюморондору бар. Мындан сырткары, кийинчерээк тең байланыштагы оксюморондордун да кеңири колдонула баштаганы байкалат: *акылдуу, акылсыз; түгөнбөйт да, түгөнөт; жок да, бар да; аз да, көп; алыскы-жакынкы ж.б.*

Айрым эмгектерде оксюморондордун сүйлөм тибинде да кезигери белгиленип жүрөт: *Адамга кереги жок көптүн деле жана ага канчалык көп керек нерсе; бара элек дооруна эчак барган; жакын жүргөн менен алыспыз ж.б.*¹

Ошентип, оксюморон дегенибиз – бир эле предметке карата бир эле учурда ар кандай мааниде (карым-катнашта) айтылган карама-каршы маанидеги сөз айкашынан турган антонимдердин өзгөчө бир түрү.

§ 58. ЭНАНТИОСЕМИЯ

Энантиосемия – өзүнүн жаралыш, пайда болуш негиздери, андагы каршы маанилердин өз ара семантикалык катышы жана функционалдык мүнөзү боюнча айырмаланган, бир эле сөздүн карама-каршы маанилерине негизделген антонимдердин өзгөчө бир түрү.

Энантиосемия – грек тилиндеги *enantios* – «каршы» жана *Sema* – «белги, маани» деген сөздөрүнөн турган термин. Демек, бул бир эле сөз маанилеринин өз ара антонимдик катышта колдонулушу деген түшүнүктү билди-

¹ Б. Усубалиев. Аталган эмгек, 129-бет.

рет. М и с а л ы: **ал** – I «кандайдыр бир нерсеге ээ болуу»: *Ар жүз тубар койдон жүз элүүдөн козу алды.*

Алган зайбы Чачыкей

Ай, күңүңө жетишип.

Эркек бала төрөдү.

(«Олжобай менен Кишимжан»)

ал – II ажыроо, жок болуу: *Устара менен сакал-мурутун, чачын алды. Ошентип. Мадалынын башы ордонун босогосунда алынды.* (Т.К.)

Мисалдарда **ал** деген сөздүн антонимдик катышы анын «ээ болуу» жана «ажыроо, жок болуу» деген карама-каршы маанилерине негизделген. Демек, энантиосемиянын табиятын бир эле сөздүн карама-каршы маанилери түзөт, б.а., мында карама-каршылык бир эле сөздүн чегинде болот, ушул өзгөчөлүгү аны антонимдин башка түрлөрүнөн кескин айырмалап турат. Энантиосемияларда да, антонимдерде да бири-бирин танган, бири экинчисине карама-каршы келген түгөйлөр (маанилер) бар, бул белги экөөнүн өз ара жалпылыкта экендигин ырастайт. Бирок алар бири-биринен төмөнкү белгилери боюнча айырмаланып турат:

1) Нагыз антонимдер өз ара карама-каршы маанидеги лексикалык эки башка бирдиктер аркылуу уюшулса, энантиосемиядагы каршы маанилер бир эле сөздө берилген болот. Буга байланыштуу каршы маанилер экөөндө эки башка жол аркылуу реализацияланат: биринчисинде, карама-каршы маанидеги лексикалык бирдиктер же түгөйлөр, ал эми экинчисинде, бир эле сөздүн карама-каршы маанилери аркылуу реализацияланат. Демек, биринчиси лексика-семантикалык жол аркылуу жасалса, экинчиси семантикалык жол аркылуу жасалат; 2) Нагыз антонимдерде каршы маанилер лексикалык бирдиктердин маанилерине негизделгендиктен, алардын антонимдик катышы контекстке көз каранды эмес. Энантиосемиядагы каршы маани контекст аркылуу гана аныкталат;

3) Нагыз антонимдердин пайда болушу турмуштук реалдуулукка негизделсе, энантиосемияда каршы маани андан сырткары субъективдүүлүккө (эмоционалдык баалоо) да негизделиши мүмкүн; 4) Нагыз антонимдер антонимдерди уюштуруучу түгөйлөрдүн ортосундагы объективдүү чындыктын бирдей категориясына таандык болгон семантикалык жалпылыкка негизделген болсо, энантиосемияда бул касиет дайым эле сакталбайт; 5) Энантиосемияда карама-каршы маанилерден сырткары ал маанилердин ортосунда семантикалык башка катыштар да (омонимдик, көп маанилүүлүк) берилген болот. Накта антонимдерде мындай кошумча маанилер болбойт. Демек, энантиосемия накта антонимдерден өзүнүн маанилик структурасынын татаалдыгы менен да айырмаланат; 6) функционалдык жактан накта антонимдер өзүнүн, негизинен, номинативдүүлүгү (атоо маанисинде келүү) менен мүнөздөлсө, энантиосемияга эмоционалдуулук касиет да тиешелүү.

Энантиосемия менен нагыз антонимдердин жогоруда көрсөтүлгөн мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, бир жагынан, алардын ортосундагы айырмачылыктарды айрып түшүнө билүүгө жардам берсе. ушул эле маалда энантиосемиянын табиятына байланышкан белги-көрсөткүч катары да эсептелинуүгө тийиш.

Энантиосемия кубулушу, жогоруда көрсөтүлгөндөй, маанилик структурасы боюнча татаал, каршы маанилердин ортосундагы семантикалык катыш мүнөзү, пайда болуш, жаралыш негиздери жана функционалдык табияты боюнча ар кыл болгон көп жактуу көрүнүш. Алар, негизинен, төмөнкүдөй жолдор аркылуу пайда болгон: а) сөз маанилеринин өнүгүшү; б) нерселерди, касиет-сапаттарды ж.б. субъективдүү мүнөздө баалоо, теңештирүү. салыштыруу.

а) Сөз маанилеринин өнүгүшүнөн пайда болгон энантиосемия, негизинен, этиш сөздөргө мүнөздүү. Мын-

дай сөздөрдө бир эле кыймыл-аракеттин эки башка түшүнүккө, кыймыл-аракетке карага карама-каршы мааниге ээ болушу алардын семантикалык жактан өнүгүшүнө негизделет. Мындай мүнөздөгү энантиосемиянын пайда болуш өбөлгөсү реалдуу негиздерге таянылган болот, б.а., турмушта пайда болгон ар кандай түшүнүктү атоо формасы катары келет да, анын семантикалык жактан өнүгүүсүнүн натыйжасында мурунку мааниге карата каршы мааниде колдонулуп калышы мүмкүн. Мында сөздүн семантикалык структурасындагы алгачкы биринчи маани денотаттык (өзөктүк) маани, ал эми ага карама-каршы келген кийинки маани анын туунду жаңы мааниси болуп эсептелет. М и с а л ы, **айры//айыр** – I бүтүндү бөлүү, ажыратуу: *кездемени айруу; көйнөктү айруу. Өксүтүп мени боздотуп, өз теңимден айырган* (А.Ү.)

айры//айыр – II ажыратып алып калуу. кошуу: **Аман айрып Айдарды ажалдан алып калганы** («Манас»).

Жорголо – I аттын өзгөчө мүнөздөгү жүрүшү (оң мааниде) *Арча тору жаныбар бирүштөй түшүп жорголоп* («Эр Табылды»).

Жорголо – II кошомат кылуу, жойпулануу адамга карата (терс мааниде): *Кылыгымды көргөзүп, кылтыңдадым жорголоп.* (О.Б.)

Мисалдардагы сөз маанилеринин өз ара антонимдик катышы алардын биринчи учурдагы өзөктүк маанилеринин негизинде пайда болгон жаңы кошумча каршы маанилердин өнүгүшүнөн жана алардын элдик мүнөздө калыптанышынан келип чыккан. Сөздөгү мындай негизги маанинин экинчи бир жаңы кошумча мааниге ээ болушу көпчүлүк учурда алардын ортосундагы кандайдыр бир реалдуу белгилерге байланышкан ассоциацияга негизделет. Ал эми мындай карама-каршы маанилер белгилүү бир семантикалык жалпылыктын натыйжасында бири-бири менен тыгыз байланыштагы бир бүтүндүккө биригет.

Бирок сөздөгү карама-каршы маанилерди өз ара байланыштырып туруучу семантикалык жалпылык энантио-семиянын маанилик түгөйлөрүнүн бардыгында эле сактала бербейт. Ал эми каршы маанилик түгөйлөрдүн семантикалык жалпылыкка ээлиги же ээ эместиги алардын (түгөйлөрдүн) өз ара семантикалык катыш өзгөчөлүктөрүн аныктоочу өбөлгө же негиз катары эсептелинет.

Эгерде каршы маанилик түгөйлөр өз ара семантикалык жалпылыктын негизинде байланышып турса, анда алардын ортосундагы семантикалык байланыш ачык белгилүү болот да, ал маанилер антонимдик мааниден сырткары өз ара полисемиялык катышта келет. М и с а л ы, **айкаш** – I жакшы көрүү – кучакташуу, кыналыша басуу; **Айкашып дайым бир баскан күндөрүмдү сагындым** (элдик ыр). *Мен өзүмдү тааныштырдым, эки айкашып көрүштүк.* (А.Т.)

Айкаш – II душмандашуу – беттешип салгылашуу, согушуу; **Айкашта намыс бербеген ак калпак кыргыз элденбиз.** (Ж.Б.) **Айкашкан кандуу майданда аманын тилейм жаныңдын.** (Ж.Б.)

Айкашты арбын салалык.

Издеген жоом келиптир

Бир айкашып калалык.

(«Эр Төштүк»)

Мисалдагы семантикалык жалпылык – «кайчылашкан абал». Ал эми «жакшы көрүп, кайчылашуу» менен «душмандашып, бирин-бири өлтүрүп кайчылашуу» – анын карама-каршы маанидеги түгөйлөрү.

Жук – I жабышуу, биригүү; *Көмүрдүн тоскогу жалаң сага жукса да эмне болду.* (С.С.)

Жук – II таралуу;

Уламадан уккан сөз,

Улам бирге жуккан сөз.

(«Семетей»)

*Ойлонбой жүрүп чалынып
Оорунун жаман жукканы.*

(О.Б.)

Мында семантикалык жалпыланган маани – «жугуу, кошулуу». Карама-каршы маанилер: «жугуп, кошулуу» – «жугуп, жайылуу, таралуу».

Жайла – I Жайгаштыруу, өз-өз орду, ыгы менен тартипке, иретке келтирүү (оң маани).

Жайла – II өлтүрүү, жок кылуу, түбүнө жетүү (терс маани).

«**Жайла**» сөзүнүн мындай карама-каршы маанилери төмөнкү текстте абдан даана көрсөтүлгөн:

Бир жолу Байсеркенин үйүнө сыйлуу коноктор конуп, маек кызыды. Үйдө сый көрүп отурган кадырман меймандардын аттары жөнүндө кам көргөн Байсерке үн берип, унисине табыштады:

– Жоошбай, ээ. Жоошбай! Меймандардын аттарын жайлаштырып койгула! Байсеркенин айтканы: Сууттагы аттарды отко койгула дегени болучу. Бирок эртесинде төшөктөн турган меймандар аттарынын союлуп калганын билишти. Ага аябай уят болуп, унисине ачуусу келген Байсерке капаланды:

– Ой, ит, бул эмне кылганың?!

– Жайлаштыр дедиңиз, жайлаштырып салдым. Эми да сизге жакпай калдымбы... – деп Жоошбай тултуюп таарынганысыды. (Т.С.)

Мындагы семантикалык жалпыланган маани – «ишти бүтүрүп, аягына чыгуу». Мисалдагы оң маани – «иретке салып, аягына чыгуу» (аттарды отко коюу). Терс маани – «өлтүрүп, бүлүндүрүп, аягына чыгуу» (аттардын союлуп калышы).

Келтирилген мисалдардагы энантиосемиялардын маанилик түгөйлөрү бир эле учурда антонимдик да, полисемиялык да кагыштарда келгендиги айкын болуп

турат. Ал эми булардагы антонимдик катыш маанилик түгөйлөрдүн өз ара каршы маанилерине негизделсе, полисемиялык катыш ал түгөйлөрдү өз ара байлаштырып турган семантикалык жалпылыкка негизделген болот. Бул жагынан алганда, энантиосемияны антонимия менен полисемиянын жуурулушунан турган семантикалык кубулуш катары караса болот: антонимия + полисемия = энантиосемия.

Айрым бир энантиосемияларда алардын маанилик түгөйлөрүнөн өз ара байланыштырып туруучу семантикалык жалпылоочу маанинин күңүрттөнгөн же такыр эле катышпаган учурлары кездешет. Мындайда энантиосемиянын маанилик түгөйлөрү биринин негизинде экинчиси пайда болгондугун тастыктай турган семантикалык байланыш үзүлгөн болот. Ошондуктан алардын ортосундагы семантикалык катыш омонимдик мүнөзгө айланат.

М и с а л ы, бүт I – түгөнүү, жок болуу: *Мезгилиң бүттү, сен тынч алып жаткын, аба, кезекти берип мага.* (М.Б.) *Ишибиз бүткөн экен, курулай аракеттин кереги жок.* (А.Т.)

Бүт II – пайда болуу, жаралуу: *Жаман атка жал бүтсө, жанына торсук байлатпайт.* (М.)

*Эр Манас бойго бүткөнү,
Тамам үч ай өтүптүр.
(«Манас»)*

Жөн I – дурус, туура, ылайык – *Иниң осол жолун иштесе да, саа койгон доосу күчтүң чыкты, – дешип отургандар Жоошбайдын доосун жөн көрүштү.*

Жөн II – анчалык эмес, начар, *Турмушу жөн, анчалык жыргап кеткидей эчтемеси деле жок.* («А.Т.)

Жан I – бар болуу, пайда болуу: *Баятан уюлгун түтүң каптап жаткан от бир кезде чатырап жанып чыкты.* (С.К.) *Электр лампасы жанды; чырак жанды ж.б.*

Жан II – жок болуу, азаюу: *Бутунун кара көк болуп чыңалган шишиги бара-бара жумшарып, өңүнө кирип жана баштады.* (К.Ж.)

Арт I – көбөйүү, кошулуу, арбуу: *Бул мезгилдин ичинде Сатарбектин турмуштук тажрыйбасы да, илимге болгон көз карашы да кыйла артып калган эле.* (Ш.А.)

Арт II – ажыратуу, жок кылуу: *Эт бузулуп, от жагылып, казан асылганча, Айзада козунун ичеги-кардын да артып бүттү.* (Т.К.)

Мисалдардагы каршы маанилик түгөйлөрдү өз ара байланыштырып, алардын ортосундагы каршы маанилерди жөнгө салып туруучу семантикалык жалпылык жок. Ошондуктан мындай энантиосемиялар омонимдик катыштагы энантиосемия катары каралышы абзел.

б) Энантиосемиянын пайда болушунун экинчи жолу бир нерсени же түшүнүктү экинчи бир нерсе же түшүнүккө карата субъективдүү мүнөздө баалоо, салыштыруу ыкмасына негизделет. Мында деле энантиосемиялар бир эле сөздүн карама-каршы маанилери аркылуу уюшулат жана бул жагынан жогоруда сөз болгон энантиосемиялардан эч бир айырмаланбайт. Бирок энантиосемиянын бул эки түрү жогоркудай пайда болуш негиздери гана эмес, маанилик түгөйлөрүнүн табияты, функционалдык өзгөчөлүктөрү жагынан да бири-биринен кескин айырмалуу.

Энантиосемиянын ушул экинчи түрүндө анын маанилик түгөйлөрүнүн бири түз, номинативдик мааниде келет да, ал негизги өзөктүк же денотаттык маани болуп эсептелет. Экинчи түгөйү – номинативдик түз маанинин негизинде пайда болгон эмоционалдуу өтмө маани. Ал эми энантиосемиянын биринчи түрүндө, жогоруда көрсөтүлгөндөй анын маанилик эки түгөйү тең номинативдик түз мааниде колдонулат. Функционалдык ушул өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу аларды номинативдик энантиосемиялар жана эмоциялык-нарктагыч энантиосемиялар деп экиге бөлүп кароого туура келет¹.

¹ Б. Усубалиев. Аталган эмгек, 74–84-беттерди караңыз.

Энантисемиянын экинчи түрүнүн дагы бир өзгөчөлүгү – алардын маанилик түгөйлөрүнүн ортосундагы семантикалык байланыштын ачык жана бекемдигинде. Ошондуктан алардын кайчы маанилеринин өз ара байланышы белгилүү бир семантикага негизделип турат:

а) оң жана ирониялык, б.а., шылдыңдоо, какшыктоо сыяктуу мааниге:

Берен I – акылман, даанышман, баатыр:

*Берен Манас кылычты
Белине бекем чалыптыр.
(«Манас»)*

– *О, кайран берендер! Намыс үчүн кара башынан кечкендер! Сактай көр. жигит пери сактачу болсоң! (Т.К.)*

Берен II – шылдың, какшык маанисинде: *Оо, береним, келаткан экенсиң, кырк жылкыны айдап. Ии, берен кайда таң атпай желип-жортуп* (оозеки кептен).

б) эмоциялык мааниге негизделет:

Айбан I – адамкерчиликсиз, орой, таш боор, ырайымсыз:

*Теңир урган Чонтойдун
Жоругу айбан малда жок.
(Т.М.)*

Айбан II – эркелетүү маанисинде: *Болжурагым, айбаным, десе, болду ыйлаба, ыйлабачы макоом!* (Ч.А.)

Акмак I – акылсыз, акылы жок, кем акыл: *Акыл айтсаң тыңшабайт, акмактын көркү жемеде. (Т.) Акылдуунун арты менен, акмактын алды менен жүр (макал).*

Акмак II – эркелетүү маанисинде: *Ахти, менин тентек акмагым, сары оозум! – деди Зулайка Адыгейдин күчкө, демге толгон жаш келбетине кучагы кубанып, бою балкып. (Т.С.)*

Арам I бузук, кара ниет, арамза: *Ким адал, ким арам, таксыр, калпаларың байкайын. (Т.)*

Арам II – жакшы көрүү маанисинде: – *Ок жетпес!
О, арам, И-ит! Мени жалгыз таштап алып кетпе-е! –
Ырдап бер, жаман арам! (Т.С.)*

в) «Башкалардан өзгөчөлөнгөн» деген семантикалык жалпылыкка да негизделет:

Балакет I – балаа, кырсык, шор, бактысыздык: *Бу балакет согушту чыгарган ким болсо да, оңбосун! (Т.С.)*

Балакет II – кыйын, айлакер, өткүр, шок: *Балакет экенсиң!.. Бала ай!.. Кагылып кетейин ай!...– Айзада эркектин кол талыткан оор денесин сыга кучактап, титиреп тер кургаган мойнунан кумарлана жыттап алды. (Т.К.)*

Энантисемиянын маанилик түгөйлөрүнүн эмоциялык экинчи бөлүгү тилдин оозеки жана көркөм стилдеринде активдүү колдонулат.

§ 59. АНТОНИМДЕРДИН КӨРКӨМ КЕПТЕ КОЛДОНУЛУШУ

Антонимдер көркөм жана публицистикалык стилдерде, макал-ылакаптарда, оозеки кепте семантикалык башка көрүнүштөр сыяктуу эле көркөм ыкма, айтылып жаткан ойду элестүү берүүнүн кеңири тараган бир жолу катары активдүү колдонулат. Алар көркөмдүгү, кыскалыгы, тактыгы, тоодой ойду томуктай сөзгө батыруу мүнөзү боюнча көркөм кептин башка түрлөрүнөн өзгөчө айырмаланган макал-ылакаптарда бекеринен кеңири колдонулбайт: *Душмандын сыртында болгончо, ичинде бол. Душманың суу берсе, досундай көр. Кел демек бар, кет демек жок. Жамандыкты унуткан жакшы. Жакшылыкты унуткан жаман. Күндө келген күл ууртайт. Айда келген май ууртайт.*

Макалдын ички мазмуну да, аны түзүп турган сөздөр да бүтүндөй антонимдик түгөйлөрдөн турган учурлары аз кездешпейт: *Кастын ою бөлөк, достун ою жөлөк. Жүз дос аз – бир дос көп. Душманга таба, доско күлкү болбо. Жакшыны жатым тебе, жаманды өзүм тебе.*

Көркөм адабий чыгармаларда, публицистикада нерселердин, кубулуштардын ар түрдүү белги-касиеттерин жана өз ара карым-катнашын таасын ачып берүүдө антонимдердин мааниси зор. Айталы, нерселердеги белги-касиеттерди өз ара салыштыруу аркылуу алардын контрасттык өзгөчөлүктөрүн бөлүп, атайын чектеп көрсөтүүдө антонимдер бирден-бир негизги стилистикалык фигура катары кызмат кылат. Ошондой эле сүрөттөлүп же сөз болуп жаткан нерселерге, көрүнүштөргө, алардын ар түрдүү абалына, сапаттык белгилерине карата болгон жазуучунун же сүйлөөчүнүн жекече мамилесин, оң же тескери баасын берүүгө чоң өбөлгө түзөт.

Бул жагынан алганда, сүйлөөчү же жазуучу жалаң гана лексикалык антонимдерди колдонбостон, көрүнүштөрдү, кубулуштарды. алардын белги-касиеттерин бүтүндөй сүйлөмдөр, айрым учурда абзацтар аркылуу салыштыруу менен, көбүнчө контексттик, логикалык антонимдерди да жаратарын жана аларды кеңири пайдаланарын белгилей кетүүгө туура келет:

Өмүр кишиге бир күнү боз жоргосун мингизет сүлкүлдөтүп. Анда киши бу ааламдын ээси өңдөнөт бир өзү. Тентектенет, бирөөгө камчы чабат, текеберсинет, бирөөгө тыңсынат, өзүнөн башканы көзүнө илбейт, теңсинбейт.

Өмүр бир күнү эшегин мингизет эпеңдетип, анда киши өз жонуна жүк артат эшек жүгүн көтөрүп. Жалынан тери сызылат, бели майышат, ийни жооруйт. Жапжалпак коргошун болуп мейнеп жонунан түшпөйт. Бир күнү кишини таптакыр мусапыр этет, узун жолдо ач-арык тербитет. Көз тунарат, эми жантаслим болчудай үлдүрөйт. (Т.С.)

Текст өзүнүн ички маани-маңызы боюнча метафоралык ыкмада түзүлүп, өз ара бүтүндөй карама-каршы мазмундагы эки абзацтан турат. Тексттеги мындай метафоралык карама-каршылык бири-бирине карата курч

каршы коюлган абзацтардын биринчи сүйлөмдөрү (*Өмүр бир күнү боз жоргосун мингизет сүлкүлдөтүп. Өмүр бир күнү эшегин мингизет эпеңдетип*) аркылуу берилип, андан кийинки сүйлөмдөрдө ошол карама-каршылыктар өз ара өтмө маанилер аркылуу чечмеленет, салыштырылат.

Демек, жазуучу турмуштун, жашоонун реалдуулугу менен шартталган адам турмушундагы мындай карама-каршы көрүнүштөрдү чагылдырууда логика-контексттик антонимдерди атайын көркөм каражат катары ыктуу пайдаланган.

Түзүлүшү жана берген маанилери боюнча өзгөчөлөнгөн, антонимдик көрүнүштөр катары эсептелинген антитеза менен оксюморондор көркөм кепте стилистикалык фигуралар катары кеңири колдонулат. Антитеза – бул антонимдердин, деги эле карама-каршы маанидеги сөздөрдүн, сөз тизмектеринин, сүйлөмдөрдүн, кеңири алганда, образдардын бир-бирине каршы коюлушу. Адамдарды, кубулуштарды, алардын касиет-сапаттарын өз ара салыштырып, булардын маңызын көркөм, элестүү берүүдө антитезалар стилистикалык бирден-бир ийкемдүү каражат болуп саналат: *Келет! Өлүмдөн кийин өмүр келет! Ачкачылыктан кийин токчулук келет. Кууралдан кийин жыргал болот! Кейигенде не. Эсил Куйручук өзү айткандай, дүйнөдө жакшы менен жаман, ыпластык менен асылдык тизгиндеш тура.* (Т.С.)

«Манас» эпосунда Манас баатырдын башкалардан болгон артыкчылыгы метафора ыкмасындагы антитезалык түгөйлөр аркылуу төмөнкүдөй салыштырылат.

*Биз бир четте быткылбыз
Сиз жатасыз тиякта
Дария чалка көлүбүз.*

*Өгүз болсо өзгө журт
Өткүр Манас пил болгон.*

(«Манас»)

Макал-ылакаптар өзүлөрүнүн мүнөзү, ички мазмуну, максат-талабы боюнча бир нерседеги тигил же бул касиетти, сапатты, белгилик өзгөчөлүктү экинчи бир нерседеги ушул эле өзгөчөлүктөргө карата салыштыруу, баалоо принцибинде курулгандыктан, алардын көпчүлүгүнүн мазмуну антитезалык ыкмада түзүлгөн болот: *Жаман дос көлөкө сыяктуу: күн ачыкта качып кутула албайсың – күн бүркөктө издеп таба албайсың. Касынды жыргалда сына, кашыктап уу береби? Досунду тозокто сына, кайрылып суу береби? Жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы. Жакшы сөзү менен сооротот, жаман токмогу менен ыйлатат. Аркандын узуну жакшы, кептин кыскасы жакшы.*

«Турмуштагы кубулуштарды, предметтерди, аларга мүнөздүү болгон ар кандай мүнөздөгү карама-каршылыктарды так, даана сүрөттөп, ойду элестүү, курч берүүдө оксюморондордун ролу зор. Оксюморон аркылуу автор сүрөттөп жаткан кубулушка карата өзүнүн жекече мамилесин, пикирин билдирип, окуучуларды таңдандыруу менен катар ойлонтууга аргасыздандырат. Анткени оксюморондор аркылуу бирикпегендер биригип, сыйышпагандар сыйышкандыктан, сүрөттөлүп жаткан кубулуш таптакыр жаңы, адаттан тышкары кейпинде көрсөтүлөт. Ошентип, оксюморондун негизги функциясы – сүрөттөлүп жаткан кубулушка карата автордун жекече мамилесин, пикирин (баасын) билдирүү. Бул жагынан алганда, оксюморон акын-жазуучуларга кубулуштардагы жана адамдардын мүнөзүндөгү, жүрүш-турушундагы ички каршылыкты ачуу менен, алардагы оригиналдуулукту, бөтөнчөлүктү, адаттан тышкарылыкты көрсөтүүгө чоң өбөлгө болот.

Экинчиден, оксюморон – лаконизмдин жеткен чеги. Ал автордун оюн ары кыска, ары таамай берүү аркылуу ойдун, тексттин, кеңири алганда, көркөм чыгарманын метафоралуулугун арттырып, окурмандарды ойго түртүүгө мажбурлайт¹.

¹ Б.Усубалиев. Аталган эмгек, 130-бет.

Ирмем. Авель менен Каин. Түн бир оокум. Негедир Авелди жоктоду. Ооба, жоктоду. Уктаса тңшүндө, басса жанында жүргөн Авелди жоктоду. Терезеден шыкаалап көккө ойлуу карап турду. Ал үчүн Авель бар да жок да эле.

Моменге морг. Тартайып кишинин муз өлүгү жатат. Тирүү өлүк болуп карап турду. Үн жок, сөз жок.

Кудай. Оозу бош айтат. Дайыма оозу бош айтат. Ишенип ишенбейт.

Ачкыч. Жалгыздыктын алтын каалгасы турат. Ачылып ачылбай турат. Анын ары жагында эмне бар экени бүдөмүк болсо да, мага маалым, бирок ачканга жүрөк даабайт.

Тепкичтер. Тепкичтер сени ишке алпарат, кайра ал аркылуу иштен чыгасың. Ошентип, тепкичтер түгөнүп түгөнбөйт. Чыксаң да түгөнбөйт, тңшсөң да түгөнбөйт. Оо, түгөнбөгөн өмүрдүн тепкичтери, түгөнбөйлү! («Асаба» газети, 6-октябрь 1995-ж.)

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН ТАРИХЫЙ ЖАКТАН КУРАЛЫШ КАТМАРЛАРЫ

§ 60. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН НЕГИЗГИ СӨЗДҮК КОРУ (ФОНДУСУ) ЖАНА СӨЗДҮК СОСТАВЫ ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ

Тилдеги колдонулган бардык сөздөрдүн жыйындысы тилдин сөздүк составы деп аталат. Тагыраак айтканда, белгилүү бир тилдин сөздүк составы ошол тилдин бардык лексикалык казынасын (запасын) өз кучагына камтыйт. Демек, сөздүк состав деген түшүнүк – өтө кеңири түшүнүк. Анын тутумуна тилдин негизги сөздүк кору да кирет.

Сөздүк состав тилдин бардык лексикасын өзүнө камтып турганына карабастан, ал тилдин негизин түзө албайт. Анткени сөздүн составы лексиканын өтө өзгөрмөлүү

бөлүгү болуп эсептелет. Дааналап айтканда, сөздүк состав башка тилдерден кирген сөздөрдүн эсебинен тынымсыз өнүгүп, байып турат. Ошол эле учурда, тескерисинче, тилде мурдатан колдонулуп келе жаткан айрым сөздөр колдонуудан чыгып, архаизмге айланат. Тилдеги мындай өнүгүп-өзгөрүүлөр – тилдин сөздүк составы үчүн тынымсыз болуп туруучу мүнөздүү көрүнүш. Албетте, көптөгөн убакыттын, мезгилдердин өтүшү менен негизги лексикалык¹ кор да өнүгүп турат. Бирок ал өтө жай өнүгөт жана сан жагынан да чектелүү гана болот.

Тилдин сөздүк кору сөздүк составдын негизги ядросу катары тилде кеңири колдонулат жана көптөгөн кылымдар бою өзүлөрүнүн баштапкы семантика-структуралык калыбын сакташат. Бул жагынан алганда, тилдин сөздүк составындагы уңгу сөздөр тилдин сөздүк корунун негизги ядросун түзөт.

Тилдин негизги лексикалык кору анын сөздүк составынан айырмаланып, жаңы сөздөрдүн пайда болушу, жасалышы (аффиксациялык жана семантикалык жолдор аркылуу) үчүн база катары кызмат аткарат. Ошондой эле тилдин семантикалык негизи да болуп эсептелет. Негизги сөздүк кор катары өзүлөрүнүн сөз жасоочу элементтери аркылуу тилдин сөздүк составын башкарат, ошол эле учурда анын лексикалык түзүлүшүн да аныктайт.

Коом турмушунун ар тараптуу (экономикалык, техникалык, илимий, маданий ж.б.) өнүгүшү менен коомдук кубулуш катары тилдин да, айрыкча анын лексикалык составынын өнүгүүсүнө кеңири мүмкүнчүлүктөр ачылды. Өзгөчө революциядан кийин жаңы маданияттын, мамлекеттин пайда болушу, өндүрүш тармактарынын, илим менен техниканын ар тараптуу өнүгүшү сөздүк составдын көптөгөн сөздөр менен толукталышына жана байышына шарт түздү. Бир катар сөздөр маанилик жактан өнүктү,

¹ Тилдин «негизги сөздүк кору», «негизги лексикалык кору», «өздүк лексикасы» деген терминдер бир эле түшүнүктү билдирет.

жаңыланды. Ошол эле учурда айрым сөздөр колдонуудан чыга баштады.

Бирок бул өнүгүүлөр кыргыз тилинин лексикасынын туруктуу бөлүгүнүн – негизги сөздүк фондусунун – өзгөрүшүнө өз таасирин тийгизген жок. Демек, кыргыз тилинин өздүк лексикасы да, анын грамматикалык түзүлүшү да азыркы кыргыз тилинин негизи катары мурнку калыбын толук сактоо менен олуттуу өзгөрүүгө учурабады. Тескерисинче, жаңы сөздөрдүн пайда болушу, жасалышы, негизинен, кыргыз тилинин өздүк лексикасы аркылуу ишке ашырылды. М и с а л ы, *чыгарма, башкарма, котормо, ортолук, төңкөрүш, өндүрүш, кабарчы, катчы, басым, ийрим, эмгек күн, өндүрүш куралы, ардак такта* ж.б. аффиксациялык жана синтаксистик жол менен, ал эми *борбор, тамыр* (радикалдын алдындагы туюнтма), *мүчө, уңгу, айлана* (геометриялык термин) ж.б. сөздөрдүн семантикалык ыкма аркылуу жасалышына кыргыз тилинин өздүк лексикасы негиз болду.

§ 61. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ӨЗДҮК ЛЕКСИКАСЫ

Азыркы кыргыз тилинин лексикасы көптөгөн кылымдардын продуктусу катары кыргыз элинин тарыхы, басып өткөн жолу менен тыгыз байланыштуу. Кыргыз тилиндеги лексикалык катмарлар – элдин жашап өткөн доорлорунун, жашоо-турмушунун, дүйнөгө болгон көз карашынын, өнөр-кесибинин, башка элдер менен болгон байланышынын тарыхый күбөсү. Кыргыз тилинин лексикалык катмарларынан өткөндөгү эл турмушунун бардык тармагын чагылдырган төл сөздөр менен катар башка тилдерден кабыл алынган сөздөр да айкын көрүнүп турат. Бул багыттан алганда, айрыкча кийинки учурларда орус тилинен болгон лексикалык кабыл алуулар интенсивдүү мүнөзгө ээ болду. Ал эми сөздөрдүн башка тилдерден, айрыкча перс, араб тилдеринен кабыл алуу-

лар токтоду. Орус тилинен сөздөрдү кабыл алуунун эсебинен кыргыз тилинин лексикалык составынын байышы бүгүнкү күндө да улантылууда.

Сөздүк составда орчундуу өзгөрүүлөр болуп, ал көптөгөн жаңы сөздөр менен толукталганына карабастан, кыргыз тилинин негизги сөздүк кору анчалык өзгөрүүгө учурабай. мурунку калыбын толук сактап келет. М и с а л ы, *адам, ай, күн, жер, суу, таш, ат, кой, мал, ак, кара, алыс, жакын. мен, сен, бир, он, беш, баруу, көрүчү, ата, аяк, куш, күн, тап, тер, көк, үн* ж.б. Бул сөздөр мурда кандай колдонулса, бүгүнкү күндө да эч өзгөрүүсүз ошол эле мааниде колдонулуп жатат.

Ушундан улам, сөздөрдүн кыргыз тилинин өздүк лексикасы экендигин кантип тактап аныктоо болот, анын негизги белгилери кайсылар деген суроо туулбай койбойт. Буга жооп берүүдө төмөнкү принциптерди жетекчиликке алуу абзел.

1. Өздүк лексика өзгөчө туруктуу мүнөзгө ээ. Мына ушул туруктуулук алардын кылымдар бою негизги сөздүк кордон эч өзгөрүүсүз бекем орун алышын шарттап турат.

2. Тилде жаңы сөздөрдүн пайда болушу жана алардын маанилик жактан өнүгүүсү үчүн негизги база катары кызмат аткарат.

3. Башка сөздөргө караганда жалпы элдик мүнөзгө ээ экендиги, бир тилде сүйлөгөндөрдүн баары үчүн бирдей даражада түшүнүктүүлүгү.

Кыргыз тилинин негизги сөздүк корунун туруктуулугун төмөнкү фактылар да тастыктап турат:

1. Биздин эранын VII–VIII кылымдарына тиешелүү болгон Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги азыркы кыргыз тилинин элементтери: *ат* (имя) *күн, түн, улуу* (великий), *кичи* (малый), *сиз* (вы), *ал* (он), *өзүм* (сам), *илгери* (вперед), *тышкары* (снаружи), *алп* (великан), *эр* (муж), *көк* (синий, небо), *боз* (белый), *сары* (желтый), *алты, он, отуз* ж.б. Бул сыяктуу башка зат атооч, сын атооч, сан

атооч жана ат атооч сөздөр ошол убакта кандай мааниде колдонулса, азыр да ошол мааниси сакталып калган.

Жазма эстеликтериндеги этиш сөздөрдүн айрымдары азыркы кыргыз тилиндеги этиштерден бир аз айырмаланышы байкалат: *юртдым* (пришел), *бар* (иди), *кел* (приди), *бол* (быть), *бил* (знай, узнать), *току* (запомни, помнить), *таркат* (распросить), *ур* (ударить), *ич* (пей, пить)¹ ж.б.

2. XI кылымда жашаган түрк тилдери боюнча атактуу филолог-изилдөөчү кашкарлык Махмуд бизге түрк тилдеринин үч томдук сөздүгүн калтырып кетиптир. Анда көптөгөн сөздөрдүн атам замандан бери өзүлөрүнүн алгачкы маанисинде колдонулуп келе жаткандыгы бул сөздүк менен жакшылап таанышкан адамга ачык белгилүү болуп турат. Кыргыз тилинин негизги сөздүк кору аталган сөздүктө толук чагылдырылган: *ат* (лошадь), *өгіз* (бык), *кой* (баран), *кысырак* (бээ), *тай* (жеребенок)².

Ушундай эле көрүнүш башка категориядагы сөздөрдө да кездешет. Айрыкча сөздүктөгү географиялык жана астрономиялык атоолор бүгүнкү күндө да ошол эле кейпин, калыбын сактап калгандыгын көрөбүз: *ай* (луна, месяц), *күн* (солнце, день), *түн* (ночь), *көл* (озеро), *теңгиз* (море), *юлдуз* (звезда), *йыл же жыл* (год)³ ж.б.

Бул сөздүктө түрк тилдериндеги этиш сөздөр бардык грамматикалык формалары менен берилген: *сыкмак* (выжимать, сжимать), *сөкпек-сөкмек* (пороть, распороть), *таралмак* (причесываться), *кутылмак* (отделаться), *тутулмак* (попасть, задержаться), *табмак* (находить), *табылмак* (находиться, найтись), *качмак* (убегать), *кеширмек* (простить), *бармак* (ходить), *келмек* (приходить), *тыңламак* (слушать)⁴ ж.б.

¹ Памятник в честь Кюль-Тегина: *С.Е.Малов*. Памятники древне-тюркской письменности. М., 1951.

² *Махмуд Кашгари*. Дивани — лугат-ат-тюрк. Стамбул. I, II, III кн.

³ Ошондо эле.

⁴ Ошондо эле.

3. Ошондой эле Куманикустун тили түрк тилдеринин кыпчак тобуна тиешелүү болгон кыргыз, казак, каракалпак, башкыр, татар тилдерине жакын. Салыштыруу үчүн мисалдар: *жол* (путь, дорога), *жолаушы* (путешественник), *ет* (мясо), *етик* (сапог), *ак* (белый), *кара* (черный), *кызыл* (красный), *калкан* (щит), *камал* (крепость), *канырау* (колокол), *кыр* (степь), *карамак* (смотреть), *куткармак* (освободить кого-либо) ж.б.

Бул келтирилген фактылар азыркы кыргыз тилинин негизги сөздүк коруп байыртан бери эч өзгөрүүсүз туруктуу мүнөздө колдонулуп келе жаткан кыргыз тилиндеги жогоркудай сөздөр түзөрүндө шек жок экендигин ачык далилдеп турат.

§ 62. ЖАЛПЫ ТҮРК ТИЛДЕРИНЕ ОРТОК ЛЕКСИКА

Азыркы кыргыз адабий тилинин лексикасынын составында кыргыз тилине гана таандык өздүк лексикасынан сырткары бардык түрк тилдерине бирдей тиешелүү болгон сөздөрдүн да бар экендиги белгилүү. Башкача айтканда, азыркы кыргыз тилинин өздүк лексикасы катары каралган айрым сөздөрдү башка түрк тилдеринен да кезиктирүүгө болот. Негизги сөздүк кордун мындай катмарлануусуна төмөнкүдөй факторлор таасир этүүгө тийиш.

Байыркы түрк тилдеринин составына кирген айрым тилдер тарыхый жактан тилдик жалпылыкка ээ болгон. Ошондуктан азыркы кыргыз тилинин сөздүк составында кезиккен көптөгөн сөздөр ошол кездеги тилдин жалпы сөздүк фондусунун калдыгы болуп саналат. Мына ушуга байланыштуу жалпы түрк тилдерине орток сөздөрдү тигил же бул конкреттүү бир тилдин энчисине ыйгарууга мүмкүн эмес. Анткени алар түрк тилдеринин көпчүлүгүндө бүгүнкү күндө да жаңы сөздөрдүн жасалышынын негизги базасы катары бирдей даражада кызмат

аткарып жатат. Албетте, мындай окшоштук, жалпылык кокустук көрүнүш эмес. Алар. өйдөдө белгиленгендей, тилдердин тек жагынан болгон өзөктөштүгүнүн, бирдейлигинин көрсөткүчү болуп саналат. М и с а л ы:

а) зат атоочтор: *жыгач, таш, тоо, жер, суу, киши, бала, баш, көл, күн, аш* ж.б. сөздөр каракалпак, казак, кыргыз, татар, өзбек. башкыр, түркмөн, ногой, алтай тилдеринде өз ара жалпылыкты түзүп, орток лексика катары каралат. Алардын айрымдары фонетикалык жактан анча деле өзгөрүүгө учураган эмес.

б) сан атоочтор: *бир, эки, үч, төрт, тогуз, беш, алты, жети, сегиз, жыйырма, отуз, кырк, элүч, токсон, жүз, миң* ж.б. Түрк тилдерине орток бул сандар ар бир тилде фонетикалык өзгөчөлүккө ээ.

в) сын атоочтор: *ак, кара, кызыл, көк, сары, жашыл, жакшы, төмөн* ж.б. Албетте, бул сын атоочтор да ар бир түрк тилинде өзүнчө фонетикалык өзгөрүүгө учураган.

г) ат атоочтор: *мен, сен, ал, биз, анда, мында* ж.б. Мындай ат атоочтор да жогорку түрк тилдери үчүн жалпы. бирок фонетикалык өзгөчөлүккө да ээ.

д) этиштер: *ал, кел, бар, тур, ич, кара, айт* ж.б. Булардын айрымдары да айрым түрк тилдеринде тыбыштык өзгөрүүлөргө кабылган.

Бул багытта сөз кылганда, төмөнкүдөй бир маселени эске тутуу керек, б.а., лексикалык маанилердин биримдиги дегенде фонетикалык эмес, а уңгулук жана типологиялык окшоштуктар эске алынат.

Жогоруда аталган түрк тилдеринин ар бири лексикалык, морфологиялык жана фонетикалык жактан спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ. Бирок ушул эле маалда алар тилдин грамматикалык түзүлүшү, сөздүк кору жагынан белгилүү бир даражада жалпылыкты да сакташат. М и с а л ы, кыргызча – *төрт*, казакча – *төрт*, татарча – *дурт*, башкырча – *дөрт*, өзбекче – *дурт* ж.б. Ат атооч – *биз*: кыргызча – *биз*, татарча, каракалпакча, уйгурча –

біз, алтай тилинде – *біс*. Этиш – *жат*: кыргызча, казакча, каракалпакча, ногойчо – *жат//джат*; татарча, башкырча, өзбекче – *ят*; шорчо, хакасча, алтайча – *чат*; ойротчо – *дъат*.

Кыргыз, казак, каракалпак, алтай, хакас тилдеринде сөз башында **г** эмес, **к** тыбышынын колдонулушу мүнөздүү болсо, тескерисинче, **г** тыбышынын сөз башында колдонулушу огуз тобундагы азербайжан, түркмөн, осмон түрк тилдери үчүн мүнөздүү. Кыргыз, алтай, казак тилдеринин өздүк лексикасында бир дагы сөз **г** тыбышы менен башталбайт. Тескерисинче, огуз тобундагы тилдерде **г** тыбышы менен башталган сөздөр жыш учурайт. Буга төмөнкү таблица айкын күбө:

орусча аталышы	кыргызча	казакча	хакасча	түркмөнчө	осмон түркчө	азербайжанча
глаз	көз	көз	көс	гоз	гоз	гөз
рука	кол	кол	кол	гол	гол	гол
приходи	кел	кел	кел	гел	гел	гел
смотри	көр	көр	көр	гор	гор	гур
отстань	кал	кал	хал	гал	гал	гал
толстый	калың	калың	халың	галың	галың	галың

Таблицада көрүнүп тургандай, түрк тилдеринин кыпчак тобундагыларына сөз башында келүүчү үнсүз тыбыштардын каткалаңдашуусу мүнөздүү болсо, огуз тобундагыларга. тескерисинче, үндөшүү (озвончение), жумшаруу мүнөздүү. Буга байланыштуу огуз тобундагыларга сөздүн **т** тыбышы менен башталышы сейрек көрүнүш болсо, **д** тыбышы менен башталган сөздөр көп учурайт. Ал эми кыпчак тобуна тиешелүү тилдерде **д** тыбышына караганда сөздүн **с**, **т** тыбыштары менен башталышы – мүнөздүү көрүнүш. **М и с а л ы**, кыргыз тилинде – *тил* (язык), казак, алтай тилдеринде – *тіл*, түркмөнчө – *діл*, азербайжанча – *дил*, осмон түркчө – *дил*. Кыргызча *турна*,

казакча – *тырна*, азербайжанча – *дурна*, түркмөнчө – *дурна*.

Фонетикалык жактан болгон жогоркудай өзгөчөлүк түрк тилдеринин ар башка топторунун ортосунда гана болбостон, бир топко кирүүчү тилдердин ичинде да орун алган, б.а., ар бир тил өзүнө гана таандык айрым бир фонетикалык өзгөчөлүктөргө да ээ. М и с а л ы, кыргызча – *таш*, татарча – *таш*, казакча – *тас*, хакасча – *тас*, ойротчо – *таш*. Кыргызча – *баш* (голова), казакча – *бас*, татарча – *баш*, хакасча – *пас*, ойротчо – *баш*.

Кыскасы, азыркы кыргыз тилинде *д*, *г* жумшак үнсүздөр менен башталган сөздөр сан жагынан өтө чектелүү, айрыкча *г* тыбышы менен башталган сөз жок катары болсо, *т*, *к* каткалаң үнсүздөр менен башталган сөздөр, тескерисинче, кыйла көп.

Азыркы кыргыз тилинин бир өзгөчөлүгү – башка көпчүлүк түрк тилдеринде *я*, *ю*, *ё* тыбыштары менен башталган сөздөрдүн кыргыз тилинде *с*, *ж* тыбыштары менен башталгандыгында. М и с а л ы татар, башкыр, азербайжан, түркмөн, өзбек тилдеринде *юз* (сто), кыргыз, казак тилдеринде – *жүз*, ойротчо – *дус*, хакасча – *чус*. Татар, башкыр, азербайжан, түркмөн тилдеринде *юл* (дорога), *юмшак* (мягкий), *ягмур* (дождь), *ялган*, *ялан* (ложь), *яну* (горе), *янинда* (около, рядом), *йорэк* (сердце), *юк* (нет), ал эми кыргыз тилинде – *жол*, *жумшак*, *жамгыр*. *жалган*, *жанында*, *жүрөк*, *жок* ж.б. Түрк тилдеринин айрымдарында *ж*, *д* тыбыштарынын ордуна *ч* колдонулгандыгын көрөбүз. Бул көрүнүш, негизинен, хакас тилине мүнөздүү.

Сөздөгү фонетикалык айырмачылыктар өз ара ички жакындыктагы тилдерде да кездешет. М и с а л ы, кыргыз, хакас тилдеринин жакындыгына карабастан, айрым сөздөр ар башка тыбыштар менен айтылат: кыргыз, казакча – *кыз*, хакасча – *хыз*; кыргыз, казакча – *кайсы* (какой), хакасча – *хайсы*, кыргызча – *ич* (пить, пей), ка-

закча – *иш*, хакасча – *іс*; кыргызча – *түлкү*, казакча – *түлкі*, хакасча – *түлгү* ж.б.

Ошондой эле хакас жана ойрот тилдери өз ара өтө жакын тилдер болсо да, д тыбышы ойрот тилинде сөз башында активдүү колдонулса, хакас тилинде анын ордуна ч тыбышынын колдонулушу мүнөздүү. М и с а л ы: ойротчо – *дъар* (колот), хакасча – *чар*; ойротчо – *дъап* (закрыть), хакасча – *чап*; ойротчо – *дъалгы* (батрак), хакасча – *чалчы*, кыргызча – *жалчы*.

Өзүнүн негизги сөздүк кору жана грамматикалык түзүлүшү боюнча кыргыз тили казак тилине көбүрөөк жакын экенинде талаш жок. Ошого карабастан алардын ар бири, өзүлөрүнүн тилдик ички закон ченемдүүлүктөрүнө ылайык, өзгөчөлүктөргө да ээ. М и с а л ы, кыргызча – *бычак*, казакча – *пышак*; кыргызча – *сыкма*, казакча – *сыкпа* (выжимки); кыргызча – *токмок* (колотушка), казакча – *токпак*; кыргызча – *кубат*, казакча – *куат*, кыргызча – *мурун* (нос), казакча – *бурун* ж.б.

Кыргыз тилинде ж менен башталган сөздөр хакас, ойрот тилинде, негизинен, д тыбышы аркылуу берилет: кыргызча – *жол*, ойротчо – *дъол*; кыргызча – *жутум*, ойротчо – *дъудум*; кыргызча – *жок*, ойротчо – *дъок*; кыргызча – *жаздык*, ойротчо – *дъастык*; кыргызча – *жаш* (молодой), ойротчо – *дъаш* ж.б.

Жогоруда салыштырылган материалдар түрк тилдеринин ар бири конкреттүү өз алдынча тил катары лексикалык кору, фонетикалык жана грамматикалык түзүлүшү боюнча өзүнө тектеш тилдерден, атүгүл эң жакын тектеш тилдерден да айырмаланып турарын ачык көрсөтүп турат.

Бирок мындай айырмачылыктар, негизинен, фонетикалык мүнөздө болуп, ал эми лексикалык кору боюнча көптөгөн түрк тилдери, жогоруда көрсөтүлгөндөй, өз ара жалпылыктарга ээ. Лексикадагы тилдер аралык мындай жалпылыкты түрк элдеринин генетикалык байланышынын натыйжасы катары кароо жөн.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СЫРТТАН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыз тилинин лексикалык составы – нечендеген көп кылымдардын мөмөсү. Кыргыз эли өзүнүн өнүгүү тарыхында ар түрдүү элдер менен ар кандай алака-катышта болуп келгендиктен, кыргыз лексикасына башка элдин тилдеринен көптөгөн сөздөр келип кирген. Алар ар кандай жолдор менен жана ар түрдүү мезгилде келип кирген. Кыргыз тилин лексикасынын составында бүгүнкү күндөгү биз колдонуп жүргөн сөздөр өзүлөрүнүн теги жагынан, негизинен, монгол, иран, араб, орус тилдерине таандык. Ошондуктан аларды төмөнкүдөй топторго бөлүп, ар бирин өзүнчө кароого туура келет.

ОРУС ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗДӨР

§ 63. ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСЫНА ЧЕЙИН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ ОРУС ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыздардын Россиянын составына кошулушу кыргыз элинин экономикасы менен маданиятына да өз таасирин тийгизбей койгон жок. Бул мезгилге чейин орус жана кыргыз элдеринин өкүлдөрүнүн ортосундагы байланыш белгилүү гана социалдык топтогу адамдардын (соодагерлер, купецтер, саякатчылардын) ортосунда болуп келсе, өткөн кылымдын 60-70-жылдарынан тартып, Чүй, Ысык-Көл өрөөндөрүндө көп сандаган орустар отурукташа баштаган. Ошентип, бир жерде жашап, ар кандай байланыш-катнашта болуу алардын тилдерине да таасир этип, сөздөр бир тилден экинчисине өтө баштаган. Ошондой эле бул элдердин ортосунда административдик, экономикалык, чарбалык жана соода-сатык иштери боюнча

карым-катнаштары да акырындык менен өнүгүп, буларга байланышкан жаңы түшүнүктөр пайда болду. Демек, жаңы түшүнүктөр менен бирге аны белгилеген сөздөр да кыргыз лексикасына акырындык менен кире баштады.

Революциядан мурдагы кабыл алынган орус сөздөрү өздөрүнүн тематикасы жагынан ар түрдүү, ошондуктан аларды төмөнкүдөй лексикалык топторго бөлүштүрүүгө болот:

1. Экономика жана соода-сатыкка байланыштуу сөздөр – *жарманке, сөлкөбай (целковый), чербен, көпөс, бурасант* ж.б.

2. Кийим-кечектерге байланыштуу сөздөр: *намеркен, көлөш, желетке, кемсел, шапке* ж.б.

3. Өнөр жай товарларына байланыштуу сөздөр: *атлес, болотнай, момозуй (бумазия), колустанкө, сукно, сатин, тик, ширеңке (серники), тырайке, баркыт* ж.б.

4. Азык-түлүккө байланыштуу сөздөр: *бөлкө, мамиле, чай, момпосуй (монпасье), картошка*.

5. Үй эмеректерине, буюмдарга байланыштуу сөздөр: *батнос, самоор, чайнек, мискей, бөтөлкө, черпит, адьял, керебет, үстөл, панар, көлөш, мүшөк, ылампа, меш* ж.б.

6. Чарбачылыкка байланыштуу сөздөр: *соко, божу, каамыт, дого (дуга), бороз, саржан (сажень) учаска, пунт, агорот* ж.б.

7. Маданий-агартуу турмушуна байланыштуу сөздөр: *бочто, дилгирем, белчир, ышкол, кезит, арген* ж.б.

8. Административдик түзүлүшкө, башкаруу системасына байланышкан сөздөр: *болуш, үйөз, басөлкө, бротоккол, ыштырап, казына, күүнадыр, бесир, ыстарчын, болитсей, биристан, бекет, жандармей, түрмө, биригобор (приговор), волос (область), начандик, белет (билет), сот (судья), сыяз (съезд)* ж.б.

Мына ушуга окшогон коомдук турмуштун ар түрдүү тармактарына тиешелүү көптөгөн сөздөр кыргыз тилине келип киргени менен, кыргыз элинин социалдык, ма-

даний-агартуу, тарыхый абалына байланыштуу Октябрь революциясына чейинки мезгилде илимге, техникага, кесипчиликтин ар кандай түрлөрүнө, маданиятка байланыштуу лексикалык кабыл алуулар жокко эсе болгон.

Ал эми жогоркудай кабыл алуулар жазуу түрүндө эмес, негизинен, оозеки сүйлөшүү аркылуу ишке ашкан жана кабыл алынган сөздөр кыргыз тилинин фонетикалык закондоруна баш ийип, өзүлөрүнүн баштапкы формасын өзгөртүп, тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган. М и с а л ы, *ряд – ирет, тюрьма – түрмө, галош – көлөш, булка – бөлкө ж.б.*

§ 64. ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСЫНАН КИЙИН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ ОРУС ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Түрк тилдеринин, анын ичинен кыргыз тилинин сөздүк составы революциядан кийинки мезгилде тез байып, тез өнүктү. Бул, баарыдан мурда, Совет бийлигинин жылдарында тарыхый өнүгүүгө байланыштуу саясатка, экономикага, илимге, техникага, маданиятка, искусствонун түрдүү тармактарына, чарбачылыкка, окуу-тарбия иштерине тиешелүү болгон көптөгөн сөздөрдү, терминдерди орус тилинен үзгүлтүксүз кабыл алуулар менен шартталат. Муну менен катар орус тили аркылуу кыргыз тилине этимологиясы европалык элдерге таандык болгон терминдер, сөздөр жана көптөгөн кыскартылган сөздөр да кирди.

Революциядан кийин орус тилинен кыргыз тилине келип кирген сөздөрдү тематикалык жактан шарттуу түрдө төмөнкүдөй топторго бөлүп кароого болот:

1. Саясий-коомдук жана маданий лексика: *коммунизм, революция, партия, редактор, ректор, демократия, комсомол, пленум, агитатор, институт, прогресс, конференция, лектор, коллектив, лекция, семинар, класс, счет, гимназия, диктант, журнал ж.б.*

2. Илимий-техникалык терминдер: *космос, сатира, хирург, хирургия, ампер, грамматика, морфология, скульпель, проза, симфония, орбита, музыка. вольт, экономика, образ, парадигматика, диагноз, физика, химия, лингвистика, поршень, лексика ж.б.*

3. Курулуш терминдери: *комната, пол, кирпич, погреб, подпол, лом ж.б.*

4. Экономикага, чарбачылыкка тиешелүү лексика: *комбайн, фонд, канал, экспорцет, ферма, звено, агроном, звеньевой, маляр, цех, кран, слесарь, бухгалтер, станок. цех, фабрика, занос, винт, секунда, минута, сеялка, телевизор, аренда, хутор, мастер, молотилка, вокзал, станция, ремонт ж.б.*

5. Буюмдарга, кийим-кечектерге байланыштуу лексика: *телефон, ботинка, майка, шарф, коробка, флакон, кружка, керосин, тарелка, лента, карандаш, фуфайка, пальто ж.б.*

6. Транспортко байланыштуу сөздөр: *вертолет, ракета, пилот, паролод, теплоход, электровоз, шофер, машина, паровоз, поезд, троллейбус.*

7. Расмий-иштиктүү лексика: *аппарат, указ, доклад, послание, акт, справка ж.б.*

8. Согуштук техникага байланыштуу: *батарея, атака, дзот, блиндаж, траншея, адъютант, маршал, старшина, взвод, артиллерия, капитан, генерал, полк, танк, штаб, политрук ж.б.*

9. Чарбачылыкка, тамак-ашка байланыштуу: *машина, марка, банк, лавка, сорт, миллион, миллиард, алмаз, жакут (ялонт), капуста, помидор, борщ, труба, план, такт ж.б.*

Ушул сыяктуу толгон-толгон сөздөр, терминдер жаңы саясий-коомдук турмушка, экономикага, илим-техникага, маданиятка байланыштуу келип кирип, кыргыздын жазма адабий тилинин өнүгүшүнө өз таасирин тийгизди. Ошондой эле бүгүнкү күндө да коомдук-экономикалык

өзгөрүүлөргө байланыштуу орус тилинен жаңы сөздөр кирип жатат: *брокер, бизнес, бизнесмен, инвестиция, рынок* ж.б.

Ал эми Октябрь революциясынан кийинки орус тилинен болгон кабыл алуулардын орфографияланышы алар жазуу кеби аркылуу келип киргендиктен, негизинен, орус тилиндеги нормага ылайык тыбыштык жактан өзгөрүүсүз жазылат.

§ 65. МОҢГОЛ ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗДӨР

Азыркы кыргыз лексикасында кыргыз жана моңгол тилдеринде бирдей колдонулуп келе жаткан лексикалык жалпылыктар көп кездешет.

<i>кыргызча</i>	<i>моңголчо</i>
аяк	адаг
алтын	алтан
бүркүт	биргад
даркан	дархан
жыргал	жаргал
босого	босго
капкак	хавхаг
кунан	гунан

Моңгол жана кыргыз тилдериндеги мындай жалпылык бул тилдердин генетикалык жактан болгон тектештигинен деп болжолдонот. Бирок мындай тарыхый тектештик түрктөр менен монголдордун ортосундагы лексикалык кабыл алууларын жокко чыгарбайт.

Ал эми моңгол тилинен кыргыз тилине оошкон сөздөр түрк жана моңгол тилдери өз бетинче айрым-айрым тилдерге бөлүнүп кеткен мезгилден кийин, ал тилдердин ээлеринин ортосунда болгон ар кандай тарыхый байланыш-

тардын натыйжасында келип кирген. Мындай сөздөрдү эки тилде бирдей колдонулуучу жалпы, орток лексикадан айырмалоочу негиз катары алардын монгол тилинде туунду сөздөр экендиги, алардан жаңы сөз жасалып, башка сөздүн жасалышына уютку болгондугу, тескерисинче, аларды түзүүчү элементтердин түрк тилдеринде жоктугу эсептелинет.

Кыргыз тилиндеги моңгол сөздөрүнүн кирүү мезгилин, ордун аныктоо кыргыз тил илиминде али чечиле элек талаш маселелерден. Профессор Б.М.Юнусалиев *көрээз, топчу, кылжыр, таар, сонун, каалга, келегей, белен* деген сыяктуу сөздөрдүн алтай жана кыргыз тилдеринен башка түрк тилдеринде, ошонун ичинде азыркы мезгилде кыргыз тили менен тыгыз байланышта болгон уйгур, өзбек жана казак тилдеринде да жок экендигине таянып, байыркы кыргыз жана монгол тобундагы тилдерге гана орток мындай лексика бул тилдердин ээлеринин ортосунда болгон тилдик катнаштын натыйжасында азыркы кыргыздардын ата-бабалары Тянь-Шанга оошуп келүүдөн алда канча мурда, Моңголияга жана Бурятияга жакын жашап турган мезгилде, келип кирген болуу керек деп болжолдойт. Андай болбогондо, этникалык составына монгол тилинде сүйлөгөн кыйла уруулар кирген казактарда да, өзбектерде да жогоруда аталган сөздөрдүн болушу тийиш эле деп көрсөтөт.

Ал эми профессор И.А.Батманов кыргыз тилине монгол лексикасы үч мезгилде: 1) кыргыздар менен монголдордун ата-бабаларынын Алтайдагы байланыш мезгилинде; 2) XIII кылымдагы монголдордун кыймылынын мезгилинде; 3) кыргыздардын ойроттор менен жана жети суулук калмактар менен болгон өз ара катнашынын мезгилинде эки түрдүү жол менен: а) кыргыздар менен монголдордун (же алардын ата-бабаларынын) тике оозеки катышуусунун натыйжасында; б) башка тилдер аркылуу келип кирген деп көрсөтөт.

Доцент Ж.Мукамбаев моңгол сөздөрүнүн кыргыз тилине кабыл алынышына карата жогоркуга жакын пикирди айтат. Ал да төмөнкүдөй үч түрдүү жол менен кирген деп болжолдойт: 1) байыркы замандагы тике катнашудан; б) тили жакын экинчи бир элдерден: в) монгол, калмак элинин составындагы байыркы жана орто кылымдагы кээ бир топтордун аралашуусунан. Ал эми доцент Ж.Мамытов жогорку пикирлерден башкачараак ойду айтат. Ал XIII-XV кылымдарда монголдордун басып алуу мезгилинде түрк урууларынын ичине сиңип кетип, башка түрк элдери сыяктуу эле кыргыз элинин түзүлүшүндө составдык компоненттеринин бири болгон тянь-шандык монголдордон да кыргыз тилине сөздөр кирбей калбаган болуу керек деп эсептейт.

Кыскасы, түрк, моңгол тилдериндеги лексикалык параллелдердин кайсынысы булардын тек жагынан болгон жалпылыгын билдирет, кайсынысы лексикалык кабыл алуулардын негизинде пайда болгон кийинки тилдик фактыларга жатат деген суроого тил илими азырынча так жооп бере элек. Демек, бул маселе азыр али чечиле элек. Андыктан кыргыз тилдериндеги төмөнкүдөй лексикалык окшоштуктарды келтирүү менен чектелүүгө туура келет:

Тек жагынан болгон терминдик окшоштуктар: *бажа, абысын, күйөө, ага* ж.б.

2. Флоралык жана фауналык аттардын окшоштугу: *кыргоол, жорго, бото, серке, атан, сарымсак* ж.б.

3. Турмуш-тиричилик жасалгалардагы атоолордун окшоштугу: *сумбе, сабаа, бакан, табак, таар, көнөк, дегээ, көмөлдүрүк* ж.б.

Моңгол жана кыргыз тилинде жолугуучу топонимдердин аттары: *Каракол* (*кара* + монг. *гол* – *суу*), *Корумду* (монг. *хорум* – *үйүндү таиш*), *Кара-Кужур* (монг. *хужир* – *шор*), *Улакол* (*улаа* – *кызыл*, *гол* – *суу*), *Долон* (монг. *долоо* – *жети*), *Көкө-Мерен* (монг. *мөрөн* – *дарыя*), *Ак*

Бешим (монг. *бешин – бээжн – үй – сарай*), *Бугучу* (монг. *будң – стоянка, стойбище, усадьба*), *Коңур-Өлөң* (монг. *хонхор, ханхур – ой, чуңкур*), *сөөк* (монг. *сувук – сай*), *Баш-Кууганды* (монг. *хуван – кайың*) ж.б.

§ 66. ИРАН-ФАРСЫ ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗДӨР

Кыргыз тилине иран сөздөрү илгерки кыргыз уруулары менен алтайлыктардын ортосундагы территориялык байланыштар алыстай баштаган мезгилден тартып кире баштаган.

Кыргыздар XI кылымга чейин эле иран (фарсы) тилинде сүйлөгөн калктар менен аздыр-көптүр экономикалык байланыштарда болгон. Ошол мезгилде енисейлик кыргыздардын бир чети Синь-Цзянга чейин созулуп, ушул тарапта жашаган тохарлар менен экономикалык, маданий байланыштарды тыгыз жүргүзүшкөн деп болжолдонот. Бул учурда иран сөздөрү кыргыз тилине байыркы уйгурлар аркылуу кирип турган.

Ал эми кыргыздардын Кашкар, Фергана тарапка жылышы менен иран сөздөрү улам көп кире баштайт. Айрыкча XVI кылымдан кийин кыргыздардын бир кыйласы жунгарлардын кысымы менен Памир, Каратегин, Куляб, Гисаар жакка оогондон кийин күч алат.

Иран сөздөрү кыргыз тилинин диалект, говорлорунда түрдүү деңгээлде учурайт, б.а., алар түштүктө түндүккө караганда көбүрөөк жолугат жана кеңири колдонулат. Кыскасы, иран тилинин бир кыйла сөздөрү жалпы элге тегиз тарай алган эмес.

Азыркы кыргыз тилинин лексикасындагы иран сөздөрүн, негизинен, төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүштүрүүгө болот:

1) Соода-сатыкка байланыштуу: *соода, баа, зыян, та-раза* ж.б.

2) Багбанчылыкка байланыштуу: *тыт, мөмө, данек, шабдалы, анар, мейиз, алмурут, бак, дарак* ж.б.

3) Жашылча жер-жемишине байланыштуу: *дарбыз, бадыраң, пияз, сабиз, шалгам, туруп* ж.б.

4) Дыйканчылыкка байланыштуу: *дан, пахта, жүгөрү, меке, күрүч, зыгыр, муруч, кенеп* ж.б.

5) Үй курулушуна байланыштуу: *терезе, устун, дубал, чатыр* ж.б.

Фарсы тилинен кирген сөздөрдүн тобу мындан да кеңири. Алардын кайсы бирлери уңгу түрүндө гана учураса (*шак, шамьян, шамшар, шалдаакы, шал, шакирт, дымак*), көпчүлүгү мүчөлөп, бутактап кезигет: *таза, майда, гүл, зор, зордук, арзан, дат* ж.б. Фарсы тилинен кирген көп сөздөр тыбыштык жагынан өзгөрүп кеткен: *дос – дуст, өнөр – хунар, күнөө – куна, шаар – шахар*. Кайсы бир сөздөр кош сөздөрдүн тутумунда гана айтылат: *эс – уч, көр – жер* ж.б.

§ 67. АРАБ ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗДӨР

Араб сөздөрү кыргыз тилине тикеден-тике эмес, башка тилдер – тажик, өзбек, уйгур, татар тилдери аркылуу келип кирген. Анткени арабдар менен кыргыздардын ортосунда эч качан территориялык жактан да, саясий-экономикалык жактан да байланыш, катыш болгон эмес.

Тарыхый маалыматтарга караганда, арабдар VII–VIII кылымдарда Орто Азияны, Волга боюндагы айрым элдерди басып алып, өзүлөрүнүн ислам динин тарата баштаган. Бул мезгилдерде кыргыздар түндүк-чыгышта – Енисейдин бойлорунда жашашкан. Демек, кыргыздарга араб лексикасынын кабыл алынышы кыргыз элинин Борбордук Тянь-Шанга оошуп келиши менен коңшу элдер аркылуу ислам дининин кыргыздарга тарай баштаган мезгилине туура келет. Тагыраак айтканда, араб лексикасын

кыргыздар башка түрк элдерине караганда алда канча кийин, VII–VIII кылымдарда, ислам дининин таасири аркасында кабыл алган. Ошентип, кыргыз элинин ислам динин кабыл алышы кыргыз тилинин лексикасына араб сөздөрүнүн киришине бирден-бир негиз болгон. Ошондуктан кыргыз тилине биринчи кирген араб сөздөрүнүн басымдуу көпчүлүгүнүн динге байланыштуу сөздөрдөн болуп калышы да бекеринен эмес. М и с а л ы: *дин, алда, имам, орозо, айт, куран, жаназа, дооран, арбак, келме, сопу, дуба, битир* ж.б.

Мындан сырткары, кыргыз тилине араб лексикасынын башка топтору – чарбачылыкка, үй тиричилигине, илимге, маданиятка, коомдук-саясий жана абстракттуу түшүнүктөргө байланышкан топтору да акырындык менен кире баштаган. Араб сөздөрү лексика-тематикалык жактан төмөнкүдөй бөлүнөт:

1. Илимге, сабаттуулукка байланыштуу түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр: *алиппе, арип, адабият, кат, китеп, мектеп, мугалим, илим, сабат, сабак, таалим, эсеп* ж.б.;

2. Абстракттуу түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр: *дүйнө, кубат, кабар, сабыр, тартип, укук, урмат, ынтымак, убайым, азап, акыйкат, куса, калп, маселе, максат, кайрат, даам* ж.б.

3. Кээ бир буюмдардын, нерселердин, көрүнүштөрдүн аттарын билдирген сөздөр: *халба, аба, аспап, наббат, шекер, шам, сунура, саат, седеп, шамал, нөшөр* ж.б.

4. Коомдук-саясий түшүнүктөргө байланыштуу сөздөр: *мамлекет, мекеме, милдет, арыз, коом, саясат, укук, казына* ж.б.;

5. Кесипти билгизген сөздөр: *касап, өкүл, табып* ж.б.

6. Жаныбарлардын аттарын билгизген сөздөр: *пил, тоок*.

7. Дене бөлүктөрүнүн аттары: *алкым, кулкун* ж.б.

8. Мезгилге, мейкиндикке байланыштуу сөздөр: *убакыт, жума, тарап* ж.б.у.с.

Араб-иран сөздөрү кыргыз лексикасына көбүнчө оозеки кеп аркылуу кабыл алынып, негизинен, оозеки кепте гана колдонулуп келгендиктен, фонетикалык жактан бир кыйла өзгөрүүгө учураган, б.а., алар кыргыз тилинин артикуляриялык бөтөнчөлүктөрүнө толук баш ийдирилген. Ошондой эле бүгүнкү күндө кыргыздын лексикасына биротоло сиңип, кабыл алынган сөз экендигинин жиги билинбей калган.

КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНИН ӨНҮГҮШҮНҮН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

Кандай гана тилдин өнүгүшү болбосун, ал элдин тарыхы менен тыгыз байланышта болот, б.а., тил коомдук көрүнүш катары коом менен бирге өнүгүп-өзгөрөт. Бул жагынан алганда, Социалисттик Революциянын жеңип чыгышы кыргыз элинин турмушуна чоң өзгөрүүлөрдү алып келди. Кыргыз эли өз алдынча улут болуп түзүлүп, мамлекет пайда болду, жазуу-сызуу, илим менен техника, маданият жана искусствонун түрлөрү өнүктү. Мындай коомдук тарыхый факторлор кыргыз жазма адабий тилинин пайда болушун жана анын бардык нормалары боюнча өнүгүшүн шарттады. Анын коомдук-саясий алкагы (масштабы) – колдонулуу чөйрөсү – кеңиди. Кыскасы, кыргыз адабий тилинин калыптанышына жана өнүгүшүнө чоң таасир тийгизди. Тилибиз жаңы сөздөр жана сөз тизмектер, түшүнүктөр менен байыды, ошондой эле мурдагы колдонулуп жүргөн көптөгөн сөздөр жаңы маанилерге ээ болушту. Тилдин синтаксистик жана морфологиялык структуралары өркүндөдү жана бүгүнкү күндө да өзүнүн бардык ички мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдалануу аркылуу ар тараптан өнүгүүдө.

Кыргыз адабий тилинин калыптанышынын жана анын андан ары өнүгүшүнүн төмөнкүдөй эки негизги фактору бар.

§ 68. А) КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНИН ӨНҮГҮШҮНҮН ИЧКИ ФАКТОРЛОРУ

Совет доорунда кыргыз лексикасынын өнүгүшүндө, биринчи кезекте, эне тилибиздин ички байлыктары кеңири пайдаланылды. Тилде мурдатан жашап келе жаткан сөздөр жаңы мааниге өттү, тилдеги сөз жасоочу элементтер, ошондой эле сөздөрдүн өз ара синтаксистик айкашуулары аркылуу жаңы сөздөр, жаңы түшүнүктү билдирген туруктуу сөз айкалыштары жасалды. Буга байланыштуу кыргыз лексикасы, биринчи кезекте, семантикалык жана грамматикалык жолдор аркылуу өнүктү деген бүтүмгө келсек болот. Тилдеги жогорку ыкмалар аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышы бирдей негизге таянылат. Тагыраак айтканда, коом турмушунун түрдүү тармактары боюнча тынымсыз өнүгүшү жаңы нерселерди, жаңы түшүнүктөрдү пайда кылат да, бул нерселер, түшүнүктөр тилде жаңы атоолорду талап кылат. Мындай учурда ошол жаңы нерселерге, түшүнүктөргө карата бардык учурда эле жаңы сөздөр керектеле бербейт. Ал үчүн тилдин сөздүк составында мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөр, грамматикалык формалар кеңири пайдаланылат.

Алардын ичинен кыргыз тилиндеги эң өнүмдүүлөрүнүн бири – аффиксациялык жол. Бул ыкма – кыргыз тили гана эмес, башка тилдерде да сөз жасоонун эң универсалдуу ыкмасы. Мында мурда колдонулуп жүргөн даяр уңгуга сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жаңы сөздөр жасалат. М и с а л ы, **-ым** мүчөсү аркылуу: *бас + ым, ийри + м ж.б., -ма, -ме* мүчөсү аркылуу *котор + мо, чий + ме, теңде + ме, чыгар + ма, туюнт + ма ж.б.* көптөгөн сөздөр жасалган.

Сөз жасоонун грамматикалык экинчи жолу – синтаксистик жол. Мындай учурда толук маанилүү сөздөр өз ара ажырагыс болуп лексикалык бир бирдикке биригет

да, семантикалык жактан бир гана түшүнүккө ээ болот: *өнөр жай, эмгек күн, өндүрүш куралы, өндүргүч күчтөр, басма сөз, кара сөз, жарыш сөз, кызыл үй, окуу китеби. дене тарбия, өндүрүш тармагы* ж.б.

Келтирилген мисалдардагы синтаксистик ык менен жасалган жаңы сөздөрдүн бардыгы дээрлик структурасы боюнча тилибизде небактан бери калыптанып келе жаткан *козу кулак, ат тиш, таш бака* деген сыяктуу татаал сөздөрдүн тибинде жасалган.

Тилде жаңы сөздөрдүн жасалышында семантикалык жол катары мурдагы эле колдонулуп жүргөн сөздөрдүн маанилик жактан кеңип, жаңы, кошумча мааниге ээ болушун көрсөтүүгө болот.

М и с а л ы, *мүчө* – алгачкы негизги мааниси адам денесинин бөлүктөрү, демек, бүтүндүн бөлүгү. Мына ушул негиз анын кийин сөздүн маани бербеген бөлүгүнө (*сөздүн мүчөсү*) жана бир уюмдун жеке адамына (*комсомолдун мүчөсү, профсоюздун мүчөсү* ж.б.) карата атоо маанисине ээ болушуна шарт түзгөн. Буга төмөнкү мисалдарды да келтире кетсе болот: 1. *Уңгу* – бир нерсенин түпкү бөлүгү, негизи. 2. *Уңгу* – сөздүн маани берүүчү бөлүгү. 1. *Көшөгө* – кыз-келиндердин тушуна тартылуучу буюм. 2. *Көшөгө* – театралдык бир актыны туюндуруучу түшүнүк. 1. *Тамыр* – өсүмдүктүн жер алдындагы негизги бөлүгү. 2. *Тамыр* – радикалдын алдындагы туюнтма ж.б.

Сөздөрдүн жогоркудай семантикалык жол аркылуу жасалышы анын башка жолдорунан айырмалуу. Анткени, биринчиден, мындай учурда сөздөр формалдык жактан өзгөрүүгө учурабайт. Экинчиден, алардын жаңы мааниге ээ болушу жаңы жана эски түшүнүктөрдүн өз ара ички, тышкы жана функционалдык окшоштуктарына, жалпылыктарына негизделет.

Азыркы кездеги кыргыз тилинде көптөгөн жаңы сөздөр, жаңы туруктуу сөз айкаштары жана жаңы маанилер калька аркылуу да пайда болууда.

Калька деп башка тилдеги сөздүн жана туруктуу сөз тизмегинин структуралык же семантикалык үлгүсү боюнча экинчи бир тилде да өзүнүн ички каражаттарын пайдаланып, жаңы сөз, жаңы туруктуу сөз тизмегинин жасалышы жана жаңы маанинин пайда болушу аталат. Мындай калькалоо жолу аркылуу сөз жасоодо кыргыз тили үчүн орус тилиндеги үлгүлөр кеңири пайдаланууда.

Калькалар өзүлөрүнүн мүнөзү боюнча ички жана тышкы булак менен тыгыз байланышта пайда болгон тилдик көрүнүшкө жатат. Анткени мында эки тилдин тең катыштуулугу бар, бирок калька аркылуу жасалган сөздөр, кантсе да, эне тилдеги сөз жасоонун негизги ыктарына баш иет. Ошондуктан сөз жасоонун бул жолун анын ички факторуна кошууга болот.

Башка тилден калькаланып алынган лексикалык фактылар өзүлөрүнүн мүнөзү боюнча семантикалык жана структуралык болуп эки түргө бөлүнөт.

1. Семантикалык калька. Кээ бир сөздүн өтмө мааниси башка бир тилдеги ошол эле сөздүн өтмө маанисин өзүнө көчүрүп алуу жолу менен да пайда болот. Сөздөгү жаңы маанилердин бул сыяктуу жол менен пайда болушу семантикалык калька деп аталат.

Семантикалык калька тыбыштык түзүлүшү боюнча жаңы сөз же жаңы сөз айкашын жасабастан, тилдин лексикасында мурдатан колдонулуп келе жаткан сөздү гана кошумча жаңы маани менен байытат.

М и с а л ы, граждандык согуш мезгилинде орус тилиндеги *красный* деген сөз *революциячыл*. *Советтик* деген мааниде, ал эми *белый* – *контрреволюциячыл*, *буржуазиялык* деген маанилерде колдонулган. Кыргыз тилинде да жогоруда айтылган маанилерде кызыл, ак деген сын атоочтор жана алардын кызылдар, актар деген субстантивдешкен формалары калькаланып, кеңири колдонулган.

Ошондой эле *сол* же *солчул* деген сөздүн *алдыңкы*, *революциячыл* деген жана *оң* же *оңчул* деген сөздүн *кон-*

сервативдүцү, реакциячыл деген саясий маанилери орус тилиндеги *левый, правый* деген сөздөрүнөн түздөн-түз калькаланган. Ушул сыяктуу *күрөш, агым, толкун* деген сөздөрдүн коомдук-саясий түшүнүктөрдү туюнткан маанилери жана *айлана, аңгеме, шоола* деген сөздөрдүн илимий термин катары колдонулушу да ушул эле сөздөрдүн орусча эквиваленттеринин жогоркудай кошумча маанилеринен калькаланган.

2. Структуралык калька. Кыргыз тилиндеги кеңири колдонулуп жүргөн көптөгөн сөздөр эне тилибиздин каражаттары аркылуу жасалганы менен, ошол сөздөрдүн орус тилиндеги структурасы да пайдаланылган. Өзүлөрүнүн мүнөзү боюнча мындай сөздөр өз ара морфологиялык жана синтаксистик болуп экиге бөлүнөт.

Башка тилдеги сөздөрдүн морфологиялык структурасы боюнча өз тилиндеги сөз жасоочу каражаттарды пайдалануу аркылуу жаңы сөз жасоо морфологиялык калька деп аталат. Мында бир тилдеги сөздүн составында болгон морфемалар (ушу жана аффикстер) экинчи тилдеги маани жактан ошого дал келүүчү морфемаларга айрым-айрым которулуп берилет.

М и с а л ы: *слуша + тель – угуу + чу, показа + тель – көрсөт + күч, указа + ние – көрсөт + мө* ж.б.

Структуралык калькалардын ичинде толук калькалар менен жарым калькалар да бар.

Бир тилдеги сөз же сөз айкашы экинчи бир тилге толук которулбай, жарым-жартылай гана которулса, муну жарым калька деп атайбыз.

Морфологиялык жарым калькаларда уңгу сөз толук бойдон ошол калыбында кабыл алынып, ага экинчи тилдин сөз жасоочу аффикстери гана жалганат. М и с а л ы: *советский – советтик, активность – активдүцүлүк, тракторист – тракторчу* ж.б.

Составы эки же андан ашык уңгулардан турган тааал сөздөрдүн же туруктуу сөз тизмектеринин калькаланышы синтаксистик калька болуп эсептелет.

Орус тилиндеги татаал сөздөрдүн үлгүсү боюнча кыргыз тилинде көптөгөн толук жана жарым калька сөздөр жасалган.

а) толук калькалар: **эмгек күн** – *трудодень*, **беш жылдык** – *пятилетка*, **көп улуттуу** – *многонациональный*, **почетная доска** – *ардак такта* ж.б.

б) жарым калькалар: **радиотүйүнү** – *радиоузел*, **теле көрсөтүү** – *телевидение*, **темир-бетон** – *железобетон*, **мектеп-интернат** – *школа-интернат*, **спорт аянтчасы** – *спортивная площадка* ж.б.

§ 69. КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИН ӨНҮКТҮРҮҮДӨ ДИАЛЕКТИЛИК БАЙЛЫКТАРДЫ ТУУРА КОЛДОНУУНУН МААНИСИ

Кыргыз адабий тилинин, асыресе, анын лексикасынын өнүгүшүндө ички факторлордун эң негизги булагы катары диалектилердин, говорлордун мүмкүнчүлүктөрүн кеңири пайдалануу болуп эсептелет. Анткени адабий тил өзүнүн алгачкы өнүгүшүндө жана калыптанышында анын тигил же бул айрым алынган гана диалектисине эмес, бүгүндөй жалпы элдик тилге таянат. Бул көрүнүш, айрыкча, уруу тилдеринин негизинде бирдиктүү бир улуттук тилдин жаралыш мезгилинде ачык көрүнөт.

Өзгөчө диалектилер улуттук адабий тилдин адепки калыптануу жана өнүгүү мезгилинде жалпы элдик тилдин бирден-бир салаасы катары адабий тилди толуктоонун, аны байытуунун негизги булагы болуп кызмат аткарат.

Демек, жазма адабий тили жакында эле, тагыраак айтканда, Октябрь революциясынан кийин гана башталган кыргыз адабий тили үчүн диалектилик байлыктар – анын бүгүнкү өнүгүшүндө, абалында бирден-бир аны толуктоочу, аны байытуучу негизги база. Бирок жергиликтүү диалектилерде кезигүүчү бардык өзгөчөлүктөрдү адабий тилге киргизип, анын нормасына баш ийдире берүүгө мүмкүн

эмес. Мында, баарынан мурда, адабий тилди байытууга, анын ийкемдүүлүгүн арттырууга жардам берүүчү, адабий тилде кезикпеген сөздөрдү, түшүнүктөрдү, терминдерди гана иргеп, тандап алуу зарыл.

Мындай иргеп, тандап алууда диалектилик өзгөчөлүктөрдү камтыган территориялардагы элдердин жалпы улуттук мүнөзгө ээ болгон кесип-өнөрүн, салтын ж.б. жактарын эске алуунун мааниси чоң. Айталы, айрым бир аймакта чарбачылыктын тигил же бул түрү күчтүү өнүксө, башкаларда бул анча өнүккөн эмес. Ошондой эле кээ бир жерлерде өнөрдүн, кесиптин айрым бир түрлөрү эрте башталса, башкасында бул учурабайт, же кеч өнүккөн болот. Демек, мына ушул сыяктуу бүгүнкү күндө практикалык жактан колдонулушу активдүү мүнөздөгү турмуш-тиричиликтин тигил же бул жагдайлары, аларга байланышкан лексикалык топтор, терминдер, биринчи кезекте, диалектилик мүнөздөн адабий тилдик мүнөзгө ээ болушу зарыл.

Бул маселе боюнча төмөнкүдөй бирди-жарым жагдайларга токтолууга туура келет.

Түштүк кыргыздар түндүк кыргыздарга караганда алда канча мурун отурукташканы белгилүү. Башка элдер, көбүнчө, өзбек, уйгур, тажиктер менен дайыма соода-сатык, ар түрдүү чарбачылык жумуштарын жүргүзүп турушкан. Мына ушуга байланыштуу түштүк кыргыздарда айрым бир курулуш терминдери, айыл чарба жана соодага байланыштуу лексикалар күчтүү өнүккөн. Ошондуктан чарбачылыкка байланышкан *гүлдесте, гүлчамбар, гозо, гозопая, чигит, косек, жөөк, мака* жана башка ушу сыяктуу багбанчылык, жибекчилик кесиптерине тиешелүү сөздөр жана терминдер бүгүнкү күндө басма сөздүн ар түрлүү формалары, телекөрсөтүү жана радиоуктуруулар аркылуу журтчулукка кеңири тарап, адабий тилде кеңири колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушту.

Ал эми адабий тилде мурда колдонулбаган, бир кездерде түштүк говорлорунун лексикасы гана болуп келген курулуш ишине байланышкан *шып, чарная, тешкары, пешайбан, разажуп, торсун* деген сыяктуу көптөгөн сөздөрдүн айрымдары бүгүнкү күндө адабий тилде активдүү колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болсо, кээси жаңыдан өтүү, калыптануу этабында.

Ал эми Ысык-Көлдө жаратылыштык шартына жана айрым бир чарбачылыкка байланыштуу кезигүүчү *чанжы, кокозо* (апийимчиликке тиешелүү); балыкчылыкка байланыштуу – дегээ, кодоо; балыктын түрлөрүнө карата – *көк чаар, ит чабак* деген сыяктуу лексикалар да кыргыз адабий тилине эчак кабыл алынган. Мына ушул сыяктуу коом турмушунун түрдүү тармактарын белгилеген кыйла сөздөр лексикалык составдын өнүгүшүнүн жана толукталышынын эң негизги булагы катары эсептелген диалектилер аркылуу адабий тилге келип кирген.

Бирок муну менен, жогоруда белгиленгендей, жазма адабий тили жаңы гана башталган, өнүгүүнүн жана калыптануунун алгачкы гана этабында турган кыргыз адабий тили үчүн диалектилерден кабыл алуу процесси бүттү деп айтууга эч мүмкүн эмес. Тескерисинче, бул процессти али акырына чыга элек, а түгүл, жаңы гана башталган деп айтууга болот. Ошондуктан бүгүнкү күндө кыргыз адабий тилинин толукталышы үчүн акын-жазуучулардын, басма сөз ээлеринин, адабиятчылардын, тилчи-окумуштуулардын, дегеле жалпы кыргыз интеллигенциясынын алдында диалектизмдерге зирек мамиле жасоо, аны илимий-практикалык жактан иликтөө аркылуу керектүү, зарыл сөздөрдү аздап болсо да өз орду, ылайыгы менен адабий тилдин лексикалык нормасына кийирүү, баш ийдирүү милдети турат.

Бирок диалектизмдердин бардыгы эле адабий тилдин нормасы катары кабылдана бербеси белгилүү. М и с а л ы,

жалпы элдик кыргыз тилине мүнөздүү болгон *элчек, кур, шырдак, бал, чака, чүкө, жумуртка* ж.б. сөздөрдүн ордуна *илеки, текмат, оймотекей, текеймат* (кичи шырдак), *асел, ашык, тукум, челек* деген сыяктуу диалектизмдерди пайдалануунун, адабий кепте колдонуунун эч кандай зарылдыгы деле жок.

Ошондой эле грамматикалык жактан кээ бир этиштик формаларга көптүктү уюштуруучу **-лар** мүчөсүнүн жалганышы (*кетти + лер, бардылар, бараттар, барсалар*), сан атоочтук **-т** мүчөсү менен эсептик санга кошулуп айтылган **к м** сөзүнүн колдонулушу (*питтэ, эжитэ, бир кэм он*) ж.б.у.с. диалектилик көрүнүштөрдү адабий тилге ыксыз киргизүүдөн адабий тил булганат. Тактап айтканда, бирдиктүү бир нормага салынган адабий тил болуудан калып, чаржайыттуулукка айланат.

Демек, улуттук маданияттын эң жогорку формасы болгон адабий тил, өз кезегинде, диалектинин эсебинен баюу менен катар, анын бардык белгилерин өзүнө сиңире бербейт. Аткарган кызматы жана ички мазмуну жагынан адабий тил диалектилерден жогору турат. Ошондуктан диалектилер адабий тилдин күчтүү таасиринин натыйжасында бара-бара коомдук күчүн жоготуп, өзүнүн байланыш куралы катары ролун ага өткөзүп берет.

§ 70. Б) АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНИН ӨНҮГҮШҮНҮН СЫРТКЫ ФАКТОРУ

Адабий тилдин өнүгүшүнүн сырткы фактору катары, негизинен, орус жана башка элдердин тилдеринен кирген кабыл алууларды көрсөтүүгө болот. Анткени бир эл менен экинчи бир элдердин ортосунда экономикалык, саясий жана маданий байланыштар канчалык тыгыз болсо, ошончолук даражада тилдердин жакындашуулары,

тилдик кабыл алуулар кеңири болот. Бул тилдин тарыхый-коомдук көрүнүш экендиги менен түшүндүрүлөт. Тигил же бул элдин коомдук түзүлүшүнүн ар бир мезгили, ар бир доору анын тилинде кеңири чагылдырылат. Элдин тарыхый тагдыры менен байланышкан ар кандай өзгөрүүлөр тилдин сөздүк составында ачык көрүнөт. Андыктан совет доорунан кийин орус жана башка элдердин тилинен келип кирген сөздөр, негизинен, лексикага байланыштуу экендиги – законченемдүү көрүнүш.

Азыркы кыргыз адабий тилинин сөздүк составындагы илимий-техникалык терминология бүт дээрлик, социалдык-экономикалык терминдердин көпчүлүгү жана мамлекеттик мекемелердин татаал сөздөрдөн жана сөз тизмектеринен турган аттары орус тили аркылуу келген интернационалдык терминдерден же орус тилине таандык сөздөрдөн турат. Алсак, бүгүнкү күндөгү кыргыз лексикасынын составында орус тилинен жана ал аркылуу дүйнөдөгү башка тилдерден кабыл алынган сөздөр саны жагынан да, тематикасы жагынан да кеңири учурайт: *факультет, курс, митинг, поэма, телефон, комитет, философия, поэзия, рельс, футбол, гуманист, авиация, жаргон, дизель, аут, жетон, насос, тормоз, бульдозер, инверсия, информация, кибернетика, семантика* (бул тууралуу кененирээк таанышуу үчүн «Орус тилинен кабыл алынган сөздөр» деген теманы караңыз). Бул сөздөр кыргыз элинин турмушунда кеңири колдонулуп, анын лексикалык составын байытууда чоң роль ойноду.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КӨӨНӨРГӨН ЖАНА ЖАҢЫ СӨЗДӨР

§ 71. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КӨӨНӨРГӨН СӨЗДӨР (КЫСКАЧА МААЛЫМАТ)

Элдин коомдук, саясий, маданий жана экономикалык турмушундагы өзгөрүүлөр тилдин өнүгүшүнө өзүнүн таасирин тийгизери белгилүү. Ал өзгөчө лексикадан айкын көрүнөт. Тактап айтканда, адамдардын турмушунда жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү, нерселерди атоо үчүн тилдин лексикасы жаңы сөздөр менен тынымсыз толуктала берет. Ушул эле маалда эскирген түшүнүктөрдү, колдонуудан чыгып калган нерселерди белгилеген сөздөр тилдин сөздүк составынан чыга баштайт.

Демек, коомдун өнүгүшү, бир жагынан, тилдин өнүгүшүнө алып келсе, экинчи жагынан, тилде бир кездерде кеңири колдонулуп жүргөн сөздөрдүн пассивге айланышын, акырындап олтуруп колдонуудан биротоло чыгып калышын шарттап турат. Ал эми тилде мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөрдүн чыгып калуу себептери бирдей эмес. Айталы, тилибизде бир кездерде активдүү колдонулуп жүргөн эле кээ бир сөздөр коомдук өнүгүүнүн башка бир шартында колдонуудан чыгып калат, анткени алар белгилеген нерселердин, түшүнүктөрдүн өздөрү колдонуудан чыгып калган болот. Демек, мында түшүнүктүн эскириши менен, аны белгилеген сөз да көөнөрүп, колдонулбай калат.

Ал эми башка бир кырдаалда түшүнүк ошол бойдон калып, аны туюнткан сөздүн ордун маанилеш башка сөз басат да, мурдагы сөздөр колдонулуудан чыгып калат. Демек, мында нерсе, түшүнүк көөнөрбөстөн, анын аты гана эскирип, өзүнүн ордун синонимине бошотуп берген болот.

Ошентип, көөнөргөн сөздөрдүн жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө – тилде чыгып калуу шартына, кепте колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүнө – карай аларды историзмдер жана архаизмдер деп эки топко бөлөбүз.

§ 72. ИСТОРИЗМДЕР

Күндөлүк турмушта колдонулуучу белгилүү бир заттар же түшүнүктөр коомдун өнүгүшүнө байланыштуу анын талаптарына жооп бере албай, колдонуудан чыккандыктан, аны атап жүргөн сөз да акырындык менен пассивге айланып, бирок белгилүү бир тарыхый доордун көрсөткүчү катары тилде али колдонулган сөздөрдүн тобу историзмдер деп аталат.

М и с а л ы: Октябрь революциясынан мурунку кыргыз коомунун социалдык өзгөчөлүгүн көрсөткөн историзмдер: *бай-манап, болуш, жалчы, батрак, бий, миң башы* ж.б.; падышалык Россиянын колониялык башкаруучулук саясатына байланышкан историзмдер: *жарым паша, пристав, кызыл чок, оезной, күүнадыр, чиновник, көпөс* ж.б.; Ошол кездеги элдин турмуш-тиричилигинде колдонулуп жүргөн историзмдер: *чырак, чокой, кашкар чөөгүн, жаргылчак, соку, сок билек, малаташ, ыштык* ж.б.

Историзмдер элдик оозеки чыгармаларда, асыресе, эпостордо, макал-былакаптарда, оозеки кепте кеңири учурайт. Историзмдерди тематикалык жактан жалпысынан төмөнкүдөй топтоштурууга болот.

а) ар кандай титулдарды, согуштук чиндерди туюндурган историзмдер: *бек, кан, жайсаң, чоро*;

б) курал-жарак, кийимдердин, буюмдардын аттарын билдирген историзмдер: *ай балта, ак олпок, кычракө, добулбас, жазайыл, чыңыроо, ок чонтой, койчагыр, бардаңке, нар кескен, накер, аккелте, ач албарс кете, буулум, бапик, кандагай*;

в) коомдук түзүлүшкө байланыштуу ар кандай түшүнүктөрдү жана мифологиялык түшүнүктөрдү билдирген историзмдер: *нөкөр, бакшы, бубу, жайчы, токол, кич, кул, батрак, жай таи, албарсты, жезит* ж.б.

г) административдик башкарууга, бийлик жүргүзүүгө байланышкан историзмдер: *чоро (солдат), кошуун, зардал (жол баштагыч), калдай (мансаптуу адам), он башы, элчи башы, жүз башы, миң башы* ж.б.

д) эски үрп-адаттарга, салтка, улуттук оюндарга байланышкан историзмдер: *эшик ачуу* (кудалардын биринчи жолу биринин үйүнө бири алгачкы киргенде акча, буюм же мал түрүндө берилүүчү сый-салты), *сөйкө салуу* (кудалашкандан кийин кудагыдын – болочок кайнененин тамак-аш, кийим-кече менен барып, болочок келинге сөйкө салуу салты), *жыгач тичиричи* (болочок кайнатанын калың катары мал, акча-пул алпарып, болочок келинин көрүү салты), *бел куда болуу* (балдар туула элек боюнда бар кезинде кудалашуу салты), *маасы тартуу* (колуктусу менен биринчи жолу бирге жатарда күйөө баланын бут кийимин жеңелеринин тартып-чечүү салты), *тиңдик көтөрүчү* (жаңы үйлөнгөн жаштарга арнап боз үй көтөрүүдөгү салты), *жүк көрүчү* (кыздын себин кудалар көрүүдө берилүүчү сый-белек), *ак туяк чалуу* (түлө катары кудайга жалынып жылкы союу), *ак сары башыл* (кой союп түлөө кылуу), *ачуу басар* (ала качып кеткен кыздын ата-энесинин алдына түшүү үчүн алып барган тартуу), *баабедин* (жети токок бышырып кудайга табынуу), *башын байлоо* (бой аялды же кызды башка жакка кетпесин үчүн алдын ала калың төлөп, сөйкө салуу салты), *жар көрүшүчү* (үйлөнүү тоюндагы ырдоо салты), *жыртыш* (адам өлгөндө, анда катышкан адамдарга, көбүнчө аялдарга кездеменин айрындысынан же башка буюмдардан эстелик катары белек берүү сыйы), *кайчы куда* (кыздын келин болуп барган жагынан кыздын төркүн тарабы кыз алуу, кудалашуу), *шейшен жаңыртуу* (аялдын үстүнө

жаңы аял алуу, көбүнчө жаш токол алуу), *тизе жылытуу* (карыганда жаш аял алуу), *кебез байлоо* (кызга куда болуу үчүн мыкты аттын көкүлүнө кебез байлап жетелеп баруу салты), *сармерден* (тойлордо, кыз оюндарында ырдашуу), *сөөк жаңыртуу* (эски кудалардын дагы жаңы кудалашуу салты).

Улуттук оюндарга байланышкан историзмдер: *акый-нек* (кыздардын эки тарап болуп бири-бирин кордошу), *ит тартыш* (аркандын же узун жиптин эки учун моюнга салып, карама-каршы багытка төрт аяктап тартышуу), *токмок салуу* (кыз оюндарда (тоюнда) сүйгөн жигитине кыздын эшилген кур менен акырын ийинге чаап коюшу), *таз чабыш* (таздар баш кийимдерин алып таштап, атка минип алып жаңы союлган койдун же эчкинин өпкөсү менен эл алдында бир-бирин башка чабышуусу, ж.б.

е) диний түшүнүктөрдүн аттарын билдирүүчү историзмдер – *кожо, эшен, дубана, аза* (өлгөн адамга мал союп, куран окутуу), *аят, доорон, дуба, кадыр тун, келме, куран тңширчу, куранкана* (куранды окууга жарап калуу), *кыдыр алейсалам, ыйман айтуу, шейит, кырк чилтен, кыямат кайым, мударис, мурут, суннет, сопол дяр, дарс, битир, медресе, кыбыла, кыям* ж.б.

ж) ар кандай буюм-тайымдардын, абстракттуу түшүнүктөрдүн, белги-касиеттердин, көлөм-ченемдердин аттарына байланышкан историзмдер *дулдул* (аттын эң чыдамдуусу, күлүгү), *баяндос* (жерге салынуучу кооз таар, килемче), *бексул* (орус тилинен кирген – вексель – атайын мөөнөтү белгиленген акчаны төлөө үчүн кол коюп берилген документ-кагаз), *дардаңкү* (фарсы тилинен кирген сөз: сөөктөн же катуу жыгачтан жасалган тиш чукур), *дөөтү* (усталардын пири), *жексур* (кишиге, элге жаман көрүнүү), *казат* (согуш майданы), *каирдин* (динге каршы адам же өтмө мааниси – таш боор), *тоорук* (карыз), *усуп* (ак кездеменин бир түрү), *ажо* (эл башчысы, мамлекет башчысы), *азартчмөн* (сан жеткис, өтө көп) ж.б.

з) фразеологизмдер жана өз ара ажырагыс түрдөгү сөз айкашынан турган историзмдер: *адисинен ашуу* (чектен тыш тентектенүү, элди көзүнө илбей терс иштерди жасоо), *ак каптал* (өтө тапан), *ак көрнө жайыл* (аял затынын ак пейил, жайдары мүнөзү), *ак кылуу* (баласа атасынын тескери бата берүүсү, балалыктан кечүүсү), *Аккула жандан кайылбы* (бир ишке тобокел кылуу, жанын аябоо), *ат кара тил болду* (көк узарып, малдын көккө толук тойгон учуру), *аяк улоо* (мингич, минип жүрүүгө жарай турган улоо), *баса көктөө* (кандайдыр бир иштин аягына өжөрлүк менен чыгуу, же ишти зордоп иштетүү), *дене кул* (биротоло кул болуу), *дес тийүү* (колуна бийлик тийүү, бийликке ээ болуу), *жапма челек* (жашырып, башкаларга көрсөтпөй ичкен тамак), *ийри тумшук* (жолдуу адам, көбүнчө бышкан тамактын үстүнөн чыгуу), *каз элечек* (койкойто (каздын мойнундай) оролгон элечек), *калмак жүрүш* (атты жележорто бастыруу), *кандуу моюн* (киши өлтүргөн, мойнунда кишинин каны бар адам), *кара элечек кылуу* (согушта эр бүлөлөрдүн курман болушунан улам аялдардын кара кийинип, жесир калышы), *кул жебес* (малдын чүйгүн эти), *кызыл жабар болуу* (бир үй-бүлөдө жашаган адамдардын кездемеден кийим тигип кийишкендери), *кызыл уук* (болуу) (чаап, талап алуу, бүлүк түшүрүп, үйдүн тутуусун сыйрып, малын талап, кыздарын олжолоп кетүү), *кызыл козу* (товарды же малды кымбатка белгилүү убакка чейин карызга берүү, сатуу), *эриш бузуу* (никелүү аялды же кайындуу кызды ала качуу), *сарт байлоо* (ээр-токумдуу аттарды каршы-терши каратып, чылбырлары менен куюшканга байлоо), *сасык эт кылуу* (кылмышы үчүн минип жүргөн атты же кандайдыр бир малын, буюмун бекер олжого алуу), *сопу садык чалганда* (сопу садык – араб сөзү, таң куланөөк болгондо, таң дык салганда, таң сүрө баштаганда), *суканы качуу/суру качуу* (арыктоо, өң-түсүнөн кетүү, көркүнөн ажыроо), *суу болуу* (бир ишти бүтүү же аласасын алуу үчүн убара болуу, бара берип тажоо), *чаар*

баш (жеткен чыр, өз билгенин бербеген ыгы жок өжөр маанисинде) ж.б.

Историзмдер да тилдик кубулуш катары ар коомдук түзүлүштүн ар бир орчундуу этаптарында жаралып, кийинчирээк алар белгилүү бир тарыхый доордун көрсөткүчү катары гана жашап, тилдин лексикасынын активдүү составынан акырындык менен сүрүлө баштайт. Бул жагынан алганда, историзмдер ар бир тарыхый доордун коомдук, таптык ж.б. өзгөчөлүгүнө байланыштуу ар кандай мүнөзгө ээ. М и с а л ы, Кокон хандыгы мезгилиндеги башкаруу системасына байланыштуу келип чыккан жана ошол кезде активдүү колдонулган *өкүмдар, казый, миршаб, удайчы, датка, аталык, паңзат, саркер, сарбаз* деген сыяктуу толгон-толгон сөздөр бүгүнкү күндө элибиздин өткөн турмушун мүнөздөөчү гана көрүнүш катары историзмге айланып кеткен. Демек, историзмдер – ар бир доордо, ар бир тарыхый окуяларда, коомдук түзүлүштүн өзгөрүү шарттарында дайыма пайда болуп туруучу тилдин лексикасынын пассивге айланган бир катмары.

Бирок тарыхый кубулуш катары историзмдердин баарын эле тилден биротоло сызып салуу да бир жактуу. Анткени булардын айрымдары кандайдыр бир тарыхый-коомдук шартка байланыштуу кайрадан жанданып, тилде колдонула башташы да ыктымал. Айталы, кийинки мезгилде кыргыз элинде болуп жаткан коомдук зор өзгөрүүлөрдөн улам айрым бир эски каада-салттар, үрп-адаттар ж.б. кайрадан жандана баштагандыгы, динге карата болгон элдин көз карашынын өзгөргөндүгү белгилүү. Ушул жагдайларга байланыштуу мындай үрп-адатты, каада-салтты, айрым бир административдик кызмат атоолорун жана диний түшүнүктөрдү белгилеген *губернатор, аким, ажо, нооруз* (жаңы жыл майрамы), сүмөлөк (ноорузда атайын жасалуучу тамак), *орозо, мечит, медресе, ажы, жарамазан* деген сыяктуу историзм сөздөр баш көтөрүп, тилибизде кайрадан колдонула баштаганы байкалат.

§ 73. АРХАИЗМДЕР

Архаизм деген термин – гректин «*arhomos*» – *байыркы, эски* деген сөзүнөн алынган термин.

Архаизмдер адепкиде башка сөздөр менен синонимдик катышта келет да, бара-бара пассивге айланып, акырындык менен колдонуудан чыга баштайт. Демек, историзмдерге караганда архаизмдердин маанилик башка бир сыңары, синонимдик катыштагы эквиваленти болот. М и с а л ы, **кашкай** – *уятсыз, абийирсиз*; **санжап** – *ирет, тартип*; **мунаса** – *кана, бук*; **атпай** – *бүт, жалпы ж.б.*

Ошентип, өз ордун маанилеш башка бир сөзгө бошотуп берген, тилдин активдүү сөздүк составынан сүрүлө баштаган же биротоло чыккан сөздөр жана сөз айкалыштары архаизмдер деп аталат.

Архаизм менен историзм сөздөр өздөрүнүн кепте колдонулушу боюнча чектелгендиги, б.а., лексиканын пассивдүү катмарына айлангандыгы жагынан өз ара жалпылыкты түзөт. Бирок алар табияты, пайда болуу мүнөздөрүнө карата төмөнкүдөй өз ара айырмачылыкка да ээ:

1. Историзмде кандайдыр бир коомдук түзүлүштө, тарыхый окуяларда пайда болгон түшүнүктөр, нерселер башка бир коомдук түзүлүштө, доордо колдонуудан чыгып калат, демек, аны атаган сөз да колдонуудан чыгып, эскирген болот. Ал эми архаизмде сөздөрдүн өздөрү эскирип колдонуудан чыккан менен, аны атаган түшүнүк, нерсе эскирбестен жашай берет.

2. Историзмде сөздөрдүн атоолору экинчи бир башка сөз менен алмашпайт, ал эми архаизмде сөздөр экинчи бир сөзгө алмашкан болот.

3. Историзмдин пайда болушу коомдук факторго көбүрөөк байланыштуу болсо, архаизмдин пайда болушу чылгый тилдик (б.а., интралингвистикалык) факторлорго байланышат.

Тилдеги сөздөрдүн эскирип колдонуудан чыгып калышы бир деңгээлде болбойт. Архаизмге бүтүндөй сөз, же анын айрым маанилери, же фонетикалык варианттары, же сөз жасоочу формалары өтүшү мүмкүн. Ошондуктан архаизмдерди лексикалык, семантикалык, лексикафонетикалык, лексика-морфологиялык деген түрлөргө бөлүштүрүүгө болот.

§ 74. АРХАИЗМДИН ТҮРЛӨРҮ

1. Лексикалык архаизмдер

Азыркы кезде өз алдынча колдонулбастан, башка сөзгө өз ордун бошотуп берип, активдүү сөздүк составдан биротоло чыгып калган сөздөр лексикалык архаизмдер деп аталат.

М и с а л ы, жубар – таза, тунук: жолум – алачык сымал кичине үй; сандагач – булбул; ырашкер – ынтымак: ыңкылап – революция: уруят – эркиндик; дарс – сабак, лекция; ымтыкан – экзамен; сынып – класс; опурама – гудок; шыгыр – ыр ж.б.

2. Семантикалык архаизмдер

Бүтүндөй сөз колдонуудан чыкпастан, анын айрым маанилери гана башка сөз менен алмашылып, эскирип кетсе, семантикалык архаизмге кирет. Бул жагынан алганда, алар көп маанилүү сөздөр үчүн мүнөздүү: *М и с а л ы: эсеп алуу – отчет алуу; кеңеш – совет; нуска – инструкция; шакирт – окуучу; өкмөт – кызматчы ж.б.*

3. Лексика-фонетикалык архаизмдер

Алгачкы мааниси ошол боюнча сакталган, бирок жаңы тыбыштык турпатка ээ болуп, мурунку фонетикалык варианты архаизмге өткөн сөздөр лексика-фонетикалык архаизмдер деп аталат.

М и с а л ы: *кемесия – комиссия; кемсемол – комсомол; жаарапия – география; закун – закон. меш – печь, цстөл – стол, самоор – самовар ж.б.*

Мындай лексика-фонетикалык архаизмдер Октябрь революциясына чейин келип кирген айрым сөздөрдө жана Совет бийлигинин алгачкы жылдарында кабыл алынган орус сөздөрүндө көбүрөөк учурайт. Анткени алгачкы учурда мындай сөздөр орус тилиндеги тыбыштык турпатында эмес, кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө баш ийдирилип, ылайыкталып айтылып жана жазылып келген. Кийинчерээк алар жогоркудай тыбыштык түрүн өзгөртүп, көпчүлүк калк тарабынан орус тилиндегидей түрдө колдонулуп калды. Демек, алардын мурдагы тыбыштык түзүлүшү архаизмге айланды. Бирок мындай лексика-фонетикалык архаизмдер азыр да улгайган адамдардын кебинде, көркөм чыгармаларда атайын стилдик ыкма катары кейипкерлердин кебинде колдонулат.

4. Лексика-морфологиялык архаизмдер

Азыркы эквиваленттери боюнча уңгулаш экенине карабастан, сөз жасоочу мүчөлөрү жагынан өзгөчөлөнүп, морфологиялык түзүлүшү боюнча эскирген сөздөрдү лексика-морфологиялык архаизмдер дейбиз.

М и с а л ы: *эмгекчил – эмгекчи; ишкер – ишмер; революциячыл – революциялык; уюк – уюм; баштык – башчы ж.б.*

Лексикалык архаизмдер өздөрүнүн мүнөзү боюнча ар түрдүү сөз топторунан жолугат. Демек, аларды шарттуу түрдө төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүштүрүүгө болот.

1. Коомдук турмуштагы окуяларга, көрүнүштөргө, түшүнүктөргө байланыштуу архаизмдер: *ыңкылап – революция; төңкөрүш – революция; уруят – эркиндик, заң – закон, ячейка – баштапкы уюм; түпкү мыйзам – конституция; аталык – шефтик.*

2. Адамдардын коомдук уюмдарга таандыктыгына, кесибине, кызматына байланыштуу архаизмдер: *катчы – секретарь; төрага – председатель; карагай башы – токойчу; эсепчи – бухгалтер; нускоочу – агитатор* ж.б.

3. Эл агартууга, илим-техникага жана маданиятка байланыштуу архаизмдер: *дарс – сабак, ымтыкан – экзамен; сынып – класс; үнөм саясаты – саясий экономика; от араба же кара бука – поезд; айырпылан – самолет* ж.б.

4. Жер-суулардын, шаарлардын аттарына байланышкан архаизмдер: *Фрунзе – Бишкек, Эдил – Волга; Жейхун – Амур; Кара-Кол – Пржевальск; Кара-Коо – Кочкор; Шыбыр – Сибирь* ж.б.

5. Элдердин, улуттардын аттарына байланышкан архаизмдер: *кара кыргыз – кыргыз; кашкарлык – уйгур; кайсак кыргыз – казак* ж.б.

6. Предметтердин жана ар кандай түшүнүктөрдүн аттарына байланышкан архаизмдер: *зээр, зар, дилде, динар – алтын, алтындан жасалган буюм; инжу – бермет; дүмүрчөк – квитанция; бай – күйөө* ж.б.

Көөнөргөн сөздөрдү биротоло эле байланыш-катнаш болуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган лексиканын тобу деп кароого болбойт. Мындай эскирген сөздөрдүн айрымдары тилдин активдүү сөздүк составынан чыгып баратканы менен, элдин эсинде сакталып, сейрек болсо да, сүйлөө кебинде же көркөм чыгармаларда колдонула берет. Ал эми кээде, жогоруда белгиленгендей, биротоло эскирген сөздөр коомдун башка бир түзүлүшүндө же коомдук өзгөрүштөрдө кайрадан жанданып, жаңыча, башкача мааниде же алгачкы маанисинде эле колдонулуш мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп да кетиши мүмкүн. Айталы, мындан бир аз эле мурда тилде көөнөрбөгөн сөздөр катары эсептелинип жүргөн ажо, аким, мударис, ымтыкан, уруят, мыйзам, дарс, катчы, төрага деген сыяктуу сөздөр бүгүнкү күндө өздөрүнүн алгачкы маанилери, айрымда-

ры жаңы мааниде кайрадан колдонула баштады. Мындай учурда алар белгилүү даражада неологизм катары каралышы мүмкүн.

§ 75. КӨӨНӨРГӨН СӨЗДӨРДҮН КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРДА КОЛДОНУЛУШУ

Көөнөргөн сөздөрдү акын-жазуучулар өздөрүнүн чыгармаларында таза стилдик максатта, чыгарманын көркөмдүк сапатын арттыруу үчүн колдонушат. Мындайда чыгармага ылайык тил таап, өткөн турмуштун ишенимдүү кейпин жасоо үчүн, башкача айтканда, ошол кездеги адамдардын сырткы портретин, речин, үрп-адатын, салтын жана башка жактарын сүрөттөөдө автор бүгүнкү күндүн гана эмес, ошол учурдагы адамдардын сөздүгүн, сүйлөө, сөз куруу өзгөчөлүктөрүн реалдуу чагылдырууда көптөгөн көөнөргөн сөздөрдү пайдаланбай коюуга мүмкүн эмес. Конкреттүү алганда, көөнөргөн сөздөрдү колдонуунун төмөнкүдөй негизги учурларын көрсөтүүгө болот.

1. Жазуучу өткөн коомдун социалдык өзгөчөлүгүн, элдин турмуш-тиричилигин, коомдук зор кайра түзүүлөрдү реалдуу, ишенимдүү сүрөттөө үчүн ошол учурга мүнөздүү болуп, азыр унутулуп же пассивдешип кеткен тилдик элементтерге сөзсүз түрдө кайрылат, аларды кайра жандандырат:

Эч болбоду дегенде өзүң нооту чепкен, зайбың торгундан көйнөк кийсе, чыт көйнөктү делбиретип балдарың жарыша жүгүрсө, аларды көрүп, көңүлүң өсөт, көөнүң кубанат. (Т.С.) Көкөтөйдүн доорунда аксакалдык түзүлүш, чоң-чоң уруу төбөлдөрүнүн бийлигиндеги кез. Бий, болуш, миң башы, жүз башы, элүү башылар – ошо бийликти жүргүзүп турган акимдери. Аккан арыктан суу агат. Биз кан, бек тукумдарынанбыз деп, деле ата тек-

тери анча мыкты болбосо деле өздөрүн золоболоо, мактоо. (Т.С.) Ак жерден жакшылар малымды талап алышып, өзүмдү тентитип жиберди деп, бүт элдин жакшылары отурган чоң жыйында **ак ээке даттанса**, Такырбаиш болушунун да. башкаларынын да бүт баарынын **баштары жыдымак**. (Т.С.) **Оезго акылды**, кепти жалтанбай бетке айткан болуштун кереги жок. Ал, **оезной**, ийинде пагону жалтылдап, өзү сүрдүң басып турганда, **болушу жүзүнө тике карай албай калчылдайт**. **Токол басынды**, өзүнчө эле тымызын бетин чымчып алды. Илгери бир акылман **вазирин кара муртөз падыша жек көрүп калыптыр**. (Т.С.) Бир күнү ал дагы Самаркандагы улуу амирден өз алдынча болуп калды. Ал убакта **өкүмдарлар атак үчүн жанына ырчы. чоорчу. чечен топчочу экен**. (Т.К.)

2. Эскирген сөздөр сүрөттөлүп жаткан учурдун тарыхый колоритин берүүнүн, ошол коомдун, ошол доордун мазмунун көрсөтүүнүн баалуу каражаты болуп, эстетикалык зор функцияны аткарат:

Абил бий түңү толгонуп отуруп. бир кирпик какпай, эртең мененки дааратка туруп кетти. **Хазартиде кыбыр этер дарман жок**. Хан аты, куру кайраты бар. **Казынасы бош**, кошуун чачылып кеткен. (Т.К.) Эдил боюндагы **Көк ордодон**, андан берки **Ак ордодон сан тийбегенден кийин**, күн чыгышты карай **жортуул баштап**, Самарканга кирип келип калган эле. (Т.К.) Бир күнү Аксы шаарынын **касабасынын кырында отуруп**, аккептерлерине жем чачып отуруп, **кептеркана кокустан урап кетип**, Оморшайх учуп өлүптур. Ал шаарга **мечит**, медресе салдырды.

Жоошбай сеждеге чекесин койду. Селде ордуна чалынган **кемердеги салпылдактар шалдыр-шулдур этти**. (Т.С.)... Өз айылдын атка минерлери... оюна келгендей **чыгым салып турган кез дал Жоошбайдын тушунда кичөдү**. Доорон, битир, жаназа акы сыяктуу диний салыктар; чөп ооз, туяк кат, коломто акы, жакшыларга **ынтымак сыяктуу кыйла көп салык бийлик тарабынан**

жаап, жыл өткөн сайын жай чарбалар жакыр тарта баштады. (Т.С.)

Көөнөргөн сөздөр – тарыхый категория. Алар коомдук өнүгүүнүн бир этабында, белгилүү тарыхый шарт-кырдаалдарда пайда болуп, ошондой эле өнүгүүнүн башка бир этабында адамдар ортосундагы пикир алышууну тейлөө касиетинен ажырап, акырындык менен тилдин сөздүк составынан сүрүлө баштайт. Демек, алардын тилде өмүр сүрүүсү, жашоосу белгилүү бир мезгил, убакыт менен чектелип, ушуга байланыштуу көөнөргөн сөздөр да белгилүү бир коомдук түзүлүшкө, белгилүү бир доорго мүнөздүү болот. Ал эми көркөм чыгармадагы камтылган окуянын кайсы доорго, кайсы коомдук түзүлүшкө тиешелүүлүгүнө байланыштуу ошол доордун, ошол коомдук түзүлүштүн ишенимдүү колоритин берүүнүн негизги бир жолу, анын көрсөткүчү – ушул көөнөргөн сөздөр. Ошондуктан жазуучулардын чыгармаларындагы жогоркудай көөнөргөн сөздөрдүн колдонулушу зарыл талаптардан келип чыгуучу көркөм адабий ыкма катары каралыш керек.

3. Көөнөргөн сөздөр элибиздин өткөндөгү оозеки кибинин үлгүсүн, түрүн, формасын айтылуучу ойго, пикирге ылайыктап стилдештирип берүү үчүн колдонулат. Мындай учурда жазуучу көркөм чыгарманын кейипкерлерин сүрөттөлүп жаткан мезгилге, учурга ылайык тил менен сүйлөтүш үчүн стилдик каражат катары эскирген сөздөрдү пайдаланат:

– Жарыктык ата-бабам курчанган киселүү-миселүү кемер курдун күлдүр-шалдыры барын саз айтпадыңыз. Демин берген элиңдин өң-түсүн сыйла! Ошондо киши атына коносуң, Кызылчогуң. (Т.С.) – Кууланба чал. Ат-кезчиликтин ичке жолун так сендейлер табат. Кара эшек көтөрүп келген ак зумбул сеники го. Оозун сөк бачым! (Т.С.)

– Журт бузар! – деди Абил бий калчылдап.

– Ушул журт бузганбы, паңзат аке! – Жок, мен алаканда турган акыбалды айттым.

– Бекназар баатырдын дубай саламын айта барбаска чара жок, айтканда да жактап, мактап айтып барышыбыз лазим.

– Биз менен сөөк жаңыртып, сенин энеңди ушу Талас-тан алган.

– **Кызыр** келип түштү... Сыйынгыла. кыргыздар, сыйынгыла! (Т.К.) Ана жарыктык кызыр ушул Турдубектин сур кашкасын минип, кулун даакысын кийип, менин үйүмө да келер болду бекен?! (Т.С.) – Өзүң эле **кафыр** болбостон, менин жети атама чейин **кафыр** этмек болдуң го сен?! (Т.С.)

Жогоруда мисалдардагыдай. каармандарды өз учуруна, өз дооруна мүнөздүү болгон тилдик каражаттар аркылуу сүйлөтүү чыгарманын көркөмдүк сапатын, анын турмушка жакындыгын, реалдуулугун арттырат. Ошол эле маалда жазуучунун сөз менен иштөө жөндөмүнүн жеттигин да айгинелейт.

4. Эскирген сөздөр сатиралык, юмордук мүнөздөгү чыгармалардын каражаты катары кандайдыр бир эскиликти, артта калгандыкты табалоо, какшыктоо, мыскылдоо иретинде да колдонулат. Бул ыкма тилдеги ирониянын, башкача айтканда, кандайдыр бир сөздү же сөздөрдүн түрмөгүн стилдик максатта өзүнүн түз маанисине карама-каршы коёт. Мындай сөздөр көбүнчө фельетондук чыгармаларда, жанытма, какшык түрүндө жазылган аңгемелерде же башка түрдөгү көркөм чыгармалардын ичинде ирониялык стилдин элементи, каражаты катары жолугат. Бирок көркөм чыгармаларда көөнөргөн сөздөрдү туш келди, башаламан колдоно берүүгө болбойт, б.а., тарыхый чыгарма жазуу – бул көөнөргөн сөздөрдү шыгыратып тизип коюу дегендик эмес. Көркөм чыгарма, баарыдан мурда, бүгүнкү күндүн окурмандарына арналат, демек, анын тили окурмандардын баарына тегиз

түшүнүктүү болууга тийиш. Муну эске албай, көөнөргөн сөздөрдү ой келди, ыксыз колдонуу чыгарманын көркөм-дук-эстетикалык беделине доо кетирет, окурмандардын түшүнүүсүнө кедерги болот. Кыскасы, эскирген сөздөрдү колдонуунун да өзүнчө мүдөө-талабы, жол-жобосу бар. Буга ылайык, көөнөргөн сөздөр көбүнчө каармандардын кебинде учурайт, ал эми автордук кепте ал өтө сейрек колдонулат.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАҢЫ СӨЗДӨР (НЕОЛОГИЗМДЕР)

§ 76. ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Неологизм деген термин грек тилинен алынган. Ал *neo* – «жаңы» жана *logos* – «сөз» деген эки сөздөн турат.

Тилдин тарыхый жактан законченемдүү өнүгүшү тилдин ээси болгон ошол элдин тарыхы, коомдук аң-сезимдин өнүгүшү менен түздөн-түз байланыштуу. Бул жагынан алганда, Октябрь революциясынын натыйжасында кыргыз элинин турмушунда эбегейсиз зор өзгөрүүлөр болду. Бул өзгөрүүлөр тилдик фактыларда, айрыкча, анын лексикасында ачык чагылдырылган, б.а., коомдогу зор өзгөрүүлөр жаңы түшүнүктөрдү жана аларды белгилеген жаңы сөздөрдү – неологизмдерди жаратты. Бирок неологизмдерди коом турмушунда пайда болгон кубулуш, көрүнүштөрдү, жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди атоо үчүн колдонулган сөздөр менен гана чектеп коюуга болбойт. Муну менен катар жазуучулардын чыгармаларында кезигүүчү индивидуалдык мүнөздөгү сөздөрдү да неологизмдер катары кароо зарыл. Ошондуктан неологизмге төмөнкүдөй аныктама берүүгө болот:

Неологизм деп адамдардын коомдук-саясий турмушундагы тарыхый маанилүү окуяларды, жаңы түшүнүктөрдү,

нерселерди атоо үчүн колдонулган жана мурдагы эле түшүнүктү дагы элестүү кылып көрсөтүү же ага эмоционалдуу-стилистикалык түр берүү максатын көздөгөн лексикалык топту айтабыз.

Неологизмдин лингвистикалык табияты жөнүндө бирдиктүү бир пикир жок. Айталы, айрым бир изилдөөчүлөр коом турмушундагы пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди атоонун негизинде жаралган жаңы сөздөрдү неологизмдер катары карашса, айрымдары неологизмдердин негизги белгиси катары алардын пассивдүү лексикага тиешелүү экендигин эсептешет. Экинчи топтогулар эгерде тигил же бул сөз активдүү лексикага айланып кетсе, ал жаңы пайда болгондугуна карабастан, неологизм болуудан калат деп белгилешет. М и с а л ы, *колхоз, комсомол, трактор ж.б. сыяктуу сөздөр неологизм эмес* деп карашат.

Ал эми үчүнчү топтогу изилдөөчүлөр «неологизм» деген түшүнүктү тилдин өнүгүшүнүн бүгүнкү күндөгү гана эмес, ар кандай белгилүү тарыхый мезгилдеги абалына байланыштуу кароо керектигин эскертишет. Бул топтогу изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча. азыркы кыргыз адабий тилиндеги неологизмдер жөнүндө сөз кылганда, революциядан кийинки совет доорунда пайда болгон жаңы сөздөр, жаңы сөз айкаштары, ар кандай жаңы маанилер неологизм катары каралууга тийиш. Мындан сырткары, алар эски түшүнүктү билдирген мурунку эле сөздөрдүн акын-жазуучулар тарабынан стилдик максатта жаңы мааниде колдонулушун да неологизмге кошушат. Кыргыз тилинин фактылары боюнча алып караганда, мына ушул үчүнчү топтогу окумуштуулардын пикирлери чындыкка коошот.

Бирок тил коомдук көрүнүш катары коомдук шартка, андагы ар кандай өзгөрүүлөргө, кайра түзүүлөргө байланыштуу өзгөрүп турары белгилүү. Ошондуктан кыргыз тилинде революциядан кийин пайда болгон жаңы сөздөр,

сөз тизмектери, жаңы туюнтмалардын айрымдары коомдук өнүгүүнүн белгилүү бир этабына чейин жаңы сөз – неологизм – катары каралып келсе, кийинчерээк ар түрдүү тарыхый шарттарга, коомдук кайра түзүүлөргө байланыштуу неологизм болуудан калып, кадыресе эле сөзгө, атүгүл айрымдары историзмге айланып кетти. М и с а л ы, кыргыз тилинде Октябрь революциясынан кийин пайда болуп, алгачкы учурда неологизм катары эсептелип жүргөн *кызыл жүк, кедей тобу, ыктыярдуулардын отряды, союз кошчу, уюшма, жаңы үнөм саясаты* деген сыяктуу көптөгөн сөздөр жана сөз айкалыштары азыркы учурда историзмге айланып калышты. Булардын айрымдарынын ордуна башка жаңы сөздөр пайда болду. М и с а л ы, *уруяттын ордуна – эркиндик; социалчылыктын ордуна – социалисттик; уюшманын ордуна – коллективдүү чарба же колхоз* ж.б.

Кыргыз тилиндеги неологизмдердин пайда болуу булактары өтө ар түрдүү. Биринчи кезекте, революциядан кийин пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү туюнтууда эне тилибиздин ички булактары – сөз жасоонун бардык каражаттары, жолдору кеңири пайдаланылды. Тагыраак айтканда, неологизмдер кыргыз тилинде семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик ыкмалар аркылуу жаралды.

§ 77. СЕМАНТИКАЛЫК ЫКМА АРКЫЛУУ ПАЙДА ВОЛГОН НЕОЛОГИЗМДЕР

Сөздөр өз башындагы бир гана маани менен чектелип калбайт. Ал бир нече мааниге ээ болушу мүмкүн. Бул – сөздөрдүн семантикасындагы закон ченемдүү көрүнүш. Анткени жаңы тарыхый шарттардын өзгөрүшү менен элдин сүйлөө кебинде мурдатан эле жашап келе жаткан сөздөрдүн маанилери да өзгөрүүгө учурайт. Мындай жаңы мааниге ээ сөздөр лексикалык мурунку маанилерин сактоо менен, өзүнүн семантикалык маанилерин кеңейтет.

Сөздөрдүн маанилеринин кеңейиши, б.а., мурдагы эле сөздөрдүн жаңы түшүнүктү атоо үчүн колдонулушу эски жана жаңы түшүнүктөрдүн окшоштук боюнча ассоциациялык жактан байланышынан, экөөнүн ортосундагы жалпылык-окшоштуктан келип чыгат. Мына ушундай ык менен пайда болгон сөздөгү жаңы маанилер семантикалык неологизмдер деп аталат.

Революциядан кийин социалисттик түзүлүштүн шарттарында жаралган көптөгөн түшүнүктөр, нерселер кандайдыр семантикалык жалпылыктардын негизинде эски түшүнүктөрдүн атоосу менен аталган. Төмөнкү мисалдарга көңүл буруп көрөлү: уюл (мурунку мааниси): 1. Чачтын уюлу (завиток), 2. Жыгачтын уюлу (нарост, налив на дереве).– Уюл (жаңы мааниси): полюс; Тамга (мурунку мааниси): малга салынуучу белги.– Тамга (жаңы мааниси): жазуу үчүн колдонулуучу белги. Ээ. (мурунку мааниси): кожоюн. Ээ (жаңы мааниси): грамматикалык термин.

Айрым бир сөздөрдүн колдонулуш чеги кеңип, мурунку маанисинен сырткары жаңы мааниге ээ болот. М и с а л ы, талкуулоо – мурунку мааниси чылгый терини ийлөө болсо, кийин колдонулуш чеги кеңейип, маселени талкуулоо, илимий иштерди талкуулоо деген сыяктуу жаңы мааниге ээ болгон. Ошондой эле кара мурда көр маанисинде колдонулса, кийин маселени кароо, сотто ишин кароо деген сыяктуу жаңы маани менен толукталды.

§ 78. НЕОЛОГИЗМДЕРДИН МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Жаңы сөздөрдү жасоонун бирден-бир негизги жолу – морфологиялык ыкма. Ушул ыкманын жардамы менен коом турмушунда пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү атоо үчүн көптөгөн жаңы сөздөр жасалган.

Совет бийлигинин жылдарында адамдардын коомдук, чарбалык, мамлекеттик процесстерге катышышы

түп-тамырынан бери өзгөрдү. Мына ушул өзгөрүүгө байланыштуу кыргыз тилинде кесипти, кызматты, жөндөмдүүлүктү жана башка толгон-толгон коомдук процесстерди билдирүүчү көптөгөн жаңы сөздөр – неологизмдер – жаралды. Мындай мааниде жаңы сөздөрдүн жасалышында сөз жасоочу мүчөлөр кыргыз тилинде зор роль ойноду.

М и с а л ы, кыргыз тилинде мурдатан эле колдонулуп жүргөн сөздөргө **-чы** мүчөсүнүн жалганышы менен кесипти билдирүүчү төмөндөгүдөй жаңы сөздөр жасалган: *изилдөөчү, сынчы, ширетүүчү, тилчи, адабиятчы, саясатчы, куруучу* ж.б.

Ошондой эле **-ым, -ма, -гыч, -ыш, -ооч** ж.б. көптөгөн мүчөлөр аркылуу *чыгарма, котормо, башкарма, сүрөттөмө, баяндама, уюм, ийрим, сүйлөм, келишим, өндүргүч, уюштургуч, кыймылдаткыч, көрсөткүч, өндүрүш, күчөткүч, аныкталгыч, өзгөрүш, байланыш, баяндооч, бышыктооч* ж.б. сөздөр жасалды.

III. §79. НЕОЛОГИЗМДЕРДИН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Октябрь революциясынан кийин пайда болгон көптөгөн жаңы түшүнүктөр тилде мурдатан колдонулуп келе жаткан сөздөрдүн жаңы тизмеги аркылуу аталып, жаңы мааниге ээ болушкан.

М и с а л ы, *өнөр жай, кызыл үй, кириш сөз, жарыш сөз, өмүр баян, ишеним кат, көз караш, баш сөз, басма сөз, баш макала, эмгек күн, окуу китеби* деген сыяктуу кийин гана пайда болгон көптөгөн сөз тизмектеринин түгөйлөрү кыргыз тилинде мурда эле колдонулуп келе жаткан, өз алдынча ар башка мааниге ээ сөздөр эле. Революциядан кийин пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү атоо үчүн жогорку сөздөр бир сөз тизмегине биригип, жаңы маанидеги татаал сөзгө айланган.

Синтаксистик жол менен жасалган кыргыз тилиндеги неологизмдердин дагы бир түрү орус тилинин үлгүсүндө пайда болду: *самокритика – өзүн-өзү сыноо, треугольник – үч бурчтук, общественная собственность – коомдук менчик, производственные средства – өндүрүш каражаттары* ж.б.

Ошондой эле кош сөз түрүндөгү неологизмдердин дээрлик бардыгы орус тилинен калькалоо жолу менен жасалды: *жасалма спутник, учкуч-космонавт, турмуш-тиричилик, профессионалык-техникалык, диван-кровать, илимий-популярдык, лабораториялык-практикалык* ж.б.

Кыргыз тилиндеги неологизмдердин дагы бир тармагын, салаасын кыскартылган сөздөр түзөт: *АКШ – США, БУУ, профком, универмаг, ВУЗ, колхоз, совхоз* ж.б.

§ 80. СЫРТКЫ БУЛАКТЫН ЭСЕБИНЕН ПАЙДА БОЛГОН НЕОЛОГИЗМДЕР

Кыргыз тилиндеги неологизмдер, негизинен, советтик доор менен тыгыз байланыштуу экендигин айттык. Мына ушул неологизмдердин көпчүлүк бөлүгүн орус тили аркылуу келип кирип, азыркы кезде активдүү мүнөздө колдонулуп келе жаткан сөздөрдүн тобу түзөт. Алар кыргыз тилине орус тилинде кандай болсо, дал ошол калыбында жана калькалоо жолу аркылуу келип кирген.

М и с а л ы: *комсомол, телевизор, радио, агрегат, космодром, ракета, орбита, экскаватор, трикотаж, газета, журнал, театр, кристалл, кино* ж.б.

Неологизмдер калькалоо жолу менен да пайда болот жана булар сан жагынан анча деле көп эмес. Мындай калькалоо орус тилиндеги сөздөрдү кыргыз тилиндеги мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөр аркылуу которуу жолу менен жүргүзүлгөн.

М и с а л ы, *дополнение – толуктооч, определение – аныктооч, определяемое – аныкталгыч, рукопись –*

кол жазма, производство – өндүрүш, производственное отношение – өндүрүштүк мамиле, явление – кубулуш, треугольник – үч бурчтук ж.б.

Жогоркудай жалпы тилдеги неологизмдер менен катар, акын-жазуучулар көркөм каражат катары стилистикалык максатта өздөрүнүн индивидуалдык неологизмдерин да жаратышат. Мындай мүнөздөгү неологизмдер жалпы тилдеги неологизмдер сыяктуу жаңы пайда болгон түшүнүктү, нерсени атоо зарылдыгынан келип чыкпастан, мурдатан эле тилде аты белгилүү болгон түшүнүктү жаңыча атоо менен, ага күчтүү эмоция, стилистикалык тактык берүү максатын көздөйт да, көпчүлүк учурда жеке гана чыгарманын же жеке жазуучунун энчиси болуп кала берет. Ошондуктан буларды стилдик неологизм же эстетикалык неологизм деп атаса да болот.

М и с а л ы, акын Райкан Шүкүрбеков элде эзелтен аты белгилүү аракты «жинди суу» деп атаган. Ал эми Мидин Алыбаев «Ак чүч» деген чыгармасында эчтеке иш кылбаган, кылгысы да келбеген жалакай, жалкоо жана эрке талтаң аялдардын элесин таамай жана көркөм берүү үчүн аларды «ак чүч» деп атагандыгы баарыбызга маалим.

Аалы Токомбаев болсо **-чылык** аффиксин стилистикалык максатта колдонуп, аны он деген сан атоочко жалгоо аркылуу оончылык» деген индивидуалдуу неологизмди түзгөн жана аны *тууганчылык, досчулук, журткерчилик, адатчылык, молдочулук, кыргызчылык, улутчулук, төрөчүлүк, уруучулук, улукчулук* деген сыяктуу турмуштагы терс көрүнүштөрдү мыскылдоо үчүн пайдаланган.

Демек, неологизмдер – тилдин сөздүк составың байытууда, көркөм адабий чыгармаларда образ, мүнөздү жаратууда чоң роль ойногон лексиканын эң негизги бир түрү.

СӨЗДӨРДҮН КОЛДОНУЛУШ ЧӨЙРӨСҮНӨ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Тилдин сөздүк составындагы анын айрым бир лексикалык катмарлары өзүлөрүнүн колдонулуш чөйрөлөрү боюнча чектелген түрдө болуп, жалпы элдик мүнөзгө ээ боло албайт. Демек, лексиканын бул катмарлары, негизинен, айрым алынган коллективдин же белгилүү бир территорияда жашаган калктын тилдеринде гана колдонулуп, маанилик жактан бир тилде сүйлөгөн элдин бардык мүчөлөрү үчүн бирдей даражада түшүнүктүү боло бербейт. Бирок булар мейли колдонулуш өзгөчөлүктөрү жагынан болсун, мейли жасалыш, пайда болуш негиздери жагынан болсун, бирдей мүнөзгө ээ эмес. Айталы, алардын айрымдары белгилүү бир территорияда жашагандардын гана тилдик карым-катнашын тейлесе, кээси айрым алынган кесиптик коллективдин гана тилдеринде колдонулушу менен чектелет. Колдонулуш чөйрөсүндөгү мындай өзгөчөлүктөрүнө карата аларды өз ара диалектилик сөздөр жана кесип сөздөрү деп эки негизги топко бөлүүгө болот.

ДИАЛЕКТИЛИК СӨЗДӨР

§ 81. ДИАЛЕКТИЛИК СӨЗДӨР ЖАНА АЛАРДЫН АДАБИЙ ТИЛ МЕНЕН БОЛГОН КАРЫМ-КАТЫШЫ

Колдонулушу жагынан чектелген лексикалык катмарларга адабий тилдин лексикалык составына кирбеген, жалпы улуттук тилдин белгилүү бир территорияга гана мүнөздүү болгон оозеки түрдөгү бир бутагы – диалектилик сөздөр да кирет.

Диалектилик сөздөргө канчалык даражада колдонулуш мүнөзү жагынан чектелгендик, белгилүү бир терри-

торияда жашагандарды гана тейлөө мүнөздүү болсо да, ал адабий тил менен дайыма карым-катнашта жашайт. Анткени диалектилер ич арасынан жана адабий тилден фонетикасы, морфологиясы, синтаксиси жана лексикасы боюнча өзгөчөлөнүп турса да, негизги жалпы белгилери боюнча жалпы элдик тилдин тутумуна кирет. Буга байланыштуу бардык диалектилер бүтүн бир тилдин уясында каралат. Ошонусу менен ал башка тилдерден, алардын диалектилеринен айырмаланат. Ошентип, жалпы элдик тил деген түшүнүк адабий тилди да, диалектилерди да өз кучагына камтыйт. Адабий тил – калыпка салынган, өркүндөтүлгөн жогорку түрү. Диалект болсо – адабий тилге караганда оозеки түрдө жашаган, үлгүгө салынбаган, чен менен чектелбеген жөнөкөй түрү.

Тил татаал кубулуш катары чиелешкен системага ээ экендиги белгилүү. Тилдин системасы бир нече деңгээлге (уровень, ярус деген мааниде) жиктелет: а) тыбыштык деңгээл; б) сөз деңгээли; в) морфологиялык деңгээл; г) синтаксистик деңгээл. Тилдин ар бир деңгээли өз-өзүнчө системага ээ. Ушундан улам тил кээде системалардын системасы катары да каралат.

Демек, системанын ар түрдүүлүгүнө жараша тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрү да ар башка. Алар ошол өзгөчөлүктөрүнө жараша тыбыштык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик айырмалар деп бөлүнөт.

Бирок диалектилик өзгөчөлүктөр канчалык даражада кезиксе да, ал жогоруда белгиленгендей, жалпы элдик тилден бөлүнүп кетпейт. Өзүнүн өзөгү, табияты боюнча диалектилер – жалпы элдик тилдин жергиликтүү бутагы. Ошол эле учурда адабий тилге тамырлаш. Мындан бир бүтүндүк менен айырмалуулуктун диалектилик ички байланышын көрөбүз. Ушундай айырмачылык менен бүтүндүктүн биримдигинен бир элдин тили жана анын диалектилери экинчи бир элдин тилинен жана диалектилеринен айырмаланат.

Жалпы элдик тил ар кандай диалектилерге ээ болушу мүмкүн. Бирок, ошенткен менен, диалектилер бири-бирине такыр окшошпой калбайт, айрым бир белгилери боюнча ич ара жалпылыкты түзөт. Калган белгилери боюнча айырмалуу келет. Андай белгилер болбосо, анда жалпы элдик тил диалектилерге бөлүнмөк эмес. Диалектилер өз ара окшоштугуна жана өзгөчөлүк даражасына карата да ич ара бөлүнүшү мүмкүн. Диалектилердин өз ара окшоштугу алардын жалпы элдик тил менен өзөктүү экендигин, бир системага жатарын көрсөтөт.

Ал эми кыргыз диалектилери адегенде кыргыз элинин (жергиликтүү элдин) оозеки кебине таандык карым-катнашына кызмат кылса, бүгүнкү абалында тилдик кээ бир бөтөнчөлүктөрдү айгинелөөчү белги-көрсөткүчү гана болбостон, адабий тилди лексикалык жактан байытып, толуктап туруунун эң негизги ички булактарынын бири катары да кызмат аткарат. Айталы, *гозо, позопая, чигит, жээк, масса, шалы, шыйпаң, пилла, шапата, пешкары, пешайбан, разажуп, чарпая, гүлчамбар* ж.б. деген сыяктуу жана ушуга окшогон айыл чарбасынын тармактарына, багбанчылыкка байланышкан көптөгөн диалектилик сөздөр бүгүнкү күндө адабий тилибиздин лексикалык составынан туруктуу орун алды. Демек, диалектилик сөздөр да, адабий тилдин лексикасы да жалпы элдик тилдин составына кирүүчү өз ара тыгыз байланыштагы бир бүтүндүн составдуу бөлүктөрү болуп саналат.

§ 82. ДИАЛЕКТОЛОГИЯ ЖАНА ДИАЛЕКТИЛЕРДИ ОКУП-ҮЙРӨНҮҮНҮН ЗАРЫЛДЫГЫ

Диалектология жергиликтүү калктын тилдик өзгөчөлүктөрүн – диалектилерин, алардын жалпылыктары менен катар өз ара бири-биринен айырмалануучу фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик жана лексикалык да белгилерин окуп-үйрөтүүчү илим.

Бирок диалектология илими диалектилер ортосундагы ар кандай айырмачылыктарды ачып көрсөтүү менен гана чектелбестен, мындан сырткары төмөнкүдөй бир катар лингвистикалык проблемалардын илимий жактан чечмеленишинин, изилденишинин зарыл түрдөгү илимий-материалдык базасы катары да кызмат аткарат.

1. Диалектология илими жалпы элдик тилдин жалпылыктары менен бирге, негизинен, анын жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн сыпаттап иликтейт, мүмкүн болушунча, ошол өзгөчөлүктөрдүн тарыхый себептерин ачат.

Диалектилик өзгөчөлүктөр жана жалпылыктар жалпы элдик тилге карата гана салыштырылып үйрөнүлбөстөн, ич ара да салыштырылып үйрөнүлөт. Айырмаларга жана окшоштуктарга жараша диалектилик өзгөчөлүктөр топторго бөлүнөт.

2. Ар бир тилдин өз тарыхы бар. Диалектилер көп учурда адабий тилде учурабаган, бирок жалпы элдик тилдин тарыхы үчүн кызыктуу болгон кубулуштарды же фактыларды сактап калган болот. Аларды иликтөө аркылуу диалектология илими тилдин тарыхы менен элдин тарыхын аныктоого, талдоого көмөк берет.

Ошентип, диалектологиялык изилдөөнүн зарылдыгы, баарыдан мурда, жалпы элдик тилдин өнүгүү тарыхын, эволюциясын ачууда материалдык база боло алгандыгы менен шартталат. Диалектологиялык изилдөөсүз улуттук тилдин, жалпы элдик тилдин ички кубулуштарынын тарыхын ачууга, өнүгүү кыймылдарын көрсөтүүгө мүмкүн эмес. Диалектилерде адабий тилде учурабаган, бирок жалпы элдик тилдин өнүгүшүнүн бир мезгилинде орун алган же ооп кирген, болбосо өздөштүрүлгөн, кабыл алынган же байланыш, аралашуудан улам пайда болгон көрүнүштөр сакталып калат.

3. Диалектология илими адабий тилдин калыптаныш, өнүгүш жолун, анын диалектилик негизин айкындайт. Адабий тилдин өнүгүү кыймылын ачып көрсөтүүгө көмөк

берет. Элдик тилдин тарыхы менен граждандык тарыхынын ортосундагы өтмө катар байланыштарды, катыштарды ачып көрсөтөт.

4. Тилдин системасында кубулуштар көп. Алалы, сөздөрдүн ар түрдүүлүгү, мүчөлөрдүн же уңгулардын ар башкалыгы, тыбыштардын же тыбыштык айкалыштардын бир кылка өнүкпөгөндүгү ж.б. Диалектологиялык териштирүү ошол өңдүү өзгөчөлүктөрдү мезгилдик жана мейкиндик жактан кылдат, терең үйрөнүүгө, ал кубулуштардын ар кыл кыймылдарын так ачууга жардам берет.

5. Диалектология көркөм тексттерди, көркөм чыгармаларды да терең өздөштүрүүгө көмөктөшөт. Анткени жазуучулар стилдик максатта диалектилик кубулуштарды да өз чыгармаларында пайдаланары белгилүү.

6. Фольклордук, адабияттык же тарыхый мүнөздөгү илгерки тексттердин сырын ачууда, тилдин бөтөнчөлүктөрүн иликтөөдө диалектологиянын мааниси өтө зор.

ДИАЛЕКТИЛИК СӨЗДӨРДҮН ТҮРЛӨРҮ

Адабий тил менен болгон тыбыштык, семантикалык жана башка байланыштарына карата лексикалык диалектизмдер өз ара нагыз лексикалык диалектизмдер, этнографиялык диалектизмдер жана семантикалык диалектизмдер болуп үчкө бөлүнөт.

§ 83. НАГЫЗ ЛЕКСИКАЛЫК ДИАЛЕКТИЗМДЕР

Айрым бир лексикалык диалектизмдер адабий тилдеги сөздөргө абсолюттуу синоним болушат. Башкача айтканда, адабий тилдеги сөз менен диалектидеги сөз бир эле түшүнүктү билдирет. М и с а л ы, *асел – бал, астана – босого, чарс – азоо, ойпут – кокту, тага – таеке* ж.б. Лексикалык диалектизмдердин мындай түрүн нагыз лексикалык диалектизмдер дейбиз. Буга төмөнкүдөй бир

катар мисалдарды келтирүүгө болот: **айна** – *күзгү*, **арсак** – *эрке*, **ачыма** – *максым*, **эмэп** – *өнөр*, **кесип**, **балыш** – *жаздык*, **бээр** – *жаз*, **көктөм**, **бэрэ** – *козунун көрпөсү*, **беден**// **бэдэн** – *дене*, **тула бой**, **бөкөлөк** – *сайгак*, **бурга** – *ыргыт*, **буума** – *басма*, **ангина**, **гарам** – *цымөк*, **чөмөлө**, **гөр** – *кемер*, **цңкүр**, **гозо** – *кумура*, **пайтава** – *чулгоо*, **пакиза** – *таза*, **сулуу**, **паранда** – *канаттуу куштар*, **гурек** – *бактек*, **гуру** – *чыйкын*, **гүлчө** – *бөлүк*, **сындырым**, **гыжа** – *жарака*, **гыржык** – *таарынчаак*, **гүн** – *дудук*, **дүлөй**, **дайыз** – *шүмшүк*, **митайым**, **даңгэсэ** – *жалкоо*, **дэргүмэн** – *белгисиз*, **күмөндүц**, **дэсоромол** – *кол жоолук*, **делбак** – *кокту*, **дидэр** – *жүз*, **бет**, **дөштүк** – *керчөө*, **думба** – *куйрук*, **дүрүлдөк** – *таранчы*, **жаван** – *жакын*, **жавлик** – *бүт*, **баары**, **жегене** – *жалгыз*, **жеке**, **желек** – *бешмант*, **курмө**, **жайдор** – *кара буудай*, **жортеки** – *калп*, **жалган**, **жучсис** – *токту*, **борук**, **забин** – *айыпкер*, **зымын** – *мөңү*, **илевзи** – *убара*, **кэрэм** – *капуста*, **сыйыр** – *уй*, **тууча** – *чебич* ж.б.

§ 84. ЭТНОГРАФИЯЛЫК ДИАЛЕКТИЗМДЕР

Диалектизмдердин бул түрү атаган түшүнүктөр жалпы элдик мүнөзгө ээ эмес. Алар жергиликтүү элдин турмуш-шарттарына, чарбачылыгына, үрп-адатына гана тиешелүү болгон нерселердин, буюмдардын, көрүнүштөрдүн аттарын атап көргөзөт. Бул сыяктуу түшүнүктөрдүн аттары жалпы элге белгисиз болот. Демек, мындай диалектизмдердин тилде абсолюттук синоними болбойт.

Төмөнкү мисалдарга көңүл буралы: **аштама** – *килем станогунун жалпы түзүлүшү*, **рамасы**, **балакана** – *тамдын үстүнө*, **шамал тие турган жерге же бактын арасына жайында отуруу үчүн салынган веранда сыяктуу бөлмө**, **балалар** – *үйдүн үстүнө коюлган жыгач*, **баргек** – *элекектин үстүнөн кийилген баш кийим*, **баргенче** – *он үч жиптик таар*, **көчөт**, **баталган** – *этти майдалаганда же отун*

жарганда астына коюлуучу дөңгөч, *башкен* – элечектин астынан кийилген саймалуу чүпүрөк, *дэскэллэ* – эт майдалай турган жана дарактын бутагын кырка турган бычак, *дүкөн* – килем курула турган аянт, *жэлчимен* – май сүртүлгөн майда нан, *көкөн* – темирден жасалган сырдуу абдесте, кумган, *кырк мойнок* – кырк беш эриштен (жиштен) токулган таар, *лакчегер* – кычкачтын бир түрү, *лэгэн* – чылапчын, *напреч* – кийим-кече, жууркан-төшөк салына турган капчык сыяктуу үй буюму. Ал килем сыяктуу түк байланып согулат. *Пайабзал* – бут кийимдин бир түрү, *пал* – күрүч эгилүүчү жер, *пэтир* – сүткө жуурулуп бышырылган нан, *тэгмэн* – төрдөгү жүк жыя турган чоң текче, *чова* – керосин куя турган идиш ж.б.

§ 85. ЛЕКСИКА СЕМАНТИКАЛЫК ДИАЛЕКТИЗМДЕР

Диалектизмдердин бул түрүнө тыбыштык түзүлүшү боюнча адабий тилге туура келген, бирок мааниси боюнча адабий тилден өзгөчөлөнүп турган сөздөр кирет. М и с а л ы, челек – адабий тилде суюктук куя турган, жыгач же темирден жасалган чоң идиш. Диалектилик мааниси – *чака*. *Торпок* – адабий тилде бир жаштан ашкан уйдун жаш төлү. Диалектилик мааниси – *музоо*. Көрпө – адабий тилде кыркыла элек козунун териси. Диалектилик мааниси – *жууркан*. *Көлдөлөң* – адабий тилде көрпөдөн жасалган төшөктүн бир түрү. Диалектилик мааниси – *туурасынан*. *Аш* – адабий тилде тамактардын жалпы аталышы. Диалектилик мааниси – *пало*. *Болгон* – адабий тилде этиштин өткөн чагы, диалектилик мааниси – *кудалашкан, куда түшкөн*. *Домбура* – адабий тилде эки кылдуу комуз сыяктуу казактардын музыкалык аспабы, диалектилик мааниси – *комуз*. *Дөңгөлөк* – адабий тилде машина же арабанын дөңгөлөгү, диалектилик мааниси – дөңгөч. *Көнө* – адабий тилде уйдун же төөнүн терисинен

жасалган идиш, диалектилик мааниси – *үтүрөкөй ит*. *Көчө* – адабий тилде «улица» маанисинде, диалектилик мааниси – *көжө жарма, күйүк* – адабий тилде дененин бир жеринин күйүп калышы, диалектилик мааниси – *өрт*. *Курөң* – адабий тилде өң-түстүн бир түрү, диалектикалык мааниси – кык, малдын кыгы. *Кыргоол* – адабий тилде канаттуу куш, диалектилик мааниси – *коргоол*. *Сака* – адабий тилде чүкөнү ата турган чүкөнүн чоңу, диалектилик мааниси – *тоголок, шарик* ж.б.

Диалектизмдерди адабий тилге мүнөздүү эмес, жалпы элдик адабий тилдин чегинен сырткары көрүнүш экенине карабастан, бул эки лексикалык системанын (жалпы элдик жана диалектилик лексиканын) ортосуна өтпөс чек коюуга болбойт. Анткени мурда тилде диалектилик лексика деген паспорт алып жүргөн көптөгөн сөздөр, жогоруда көргөндөй, өзүлөрүнүн колдонулуш чегин кеңейтип, жалпы элдик адабий тилден биротоло орун-очок алып калды. Айтор, адабий тил менен диалектилерди бир дарактын эки бутагы катары кароо жөн.

§ 86. ДИАЛЕКТИЛИК СӨЗДӨРДҮН КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРДА КОЛДОНУЛУШУ

Эгерде диалектилик сөздөр акын-жазуучулар тарабынан стилдик ар түрдүү максаттарда чеберчилик менен пайдаланылса, анда алар чыгарманын көркөм тканы менен камыр-жумур жуурулушуп, анын ажырагыс бир бөлүгүн түзүп калат, б.а., өздөрү да көркөм образга айлانات. Мындай учурда аларды башка сөздөр менен алмаштырууга таптакыр мүмкүн эмес, эгерде жасалма түрдө алмаштыра турган болсок, анда чыгарманын жалпы көркөмдүк-эстетикалык беделине чоң залал келет. Кыскасы, диалектилик сөздөр көбүнчө кейипкер кебинде, кээде автор тарабынан да колдонулуп, төмөнкүдөй функцияларды аткарат.

Биринчиден, ошол доордун ишенимдүү элесин чагылдырууда тарыхый стилизациянын каражаты болсо, экинчиден, чыгармадагы окуянын кайсы говордун өкүлү экенин көрсөтүп, жергиликтүү колорит берип турат.

Адатта, көркөм чыгармалардын тилинде кептин башка типтерине караганда лексикалык диалектизмдер көбүрөөк колдонулат. Анткени алардын адабий тилде эквиваленттери – алмаштырар теңдештери болбойт. Болгон күндө да диалектизмдер тактыгы, образдуулугу же башка стилдик боёгу боюнча аларга караганда артыгыраак, жеткиликтүүрөөк келет.

Лексикалык диалектизмдерди көркөм сөз устаттары өз чыгармаларында пайдалануу менен, чыгармаларынын тилин байытат, алардын колдонулуш чегин кеңейтет, эгер мүмкүн болсо, адабий тилдин лексикасынан түнөк табышына жолдомо берет.

Лексикалык диалектизмдерди көркөм чыгармаларда колдонуунун төмөнкүдөй жолдору бар:

1. Ар бир диалектинин лексикасында жергиликтүү элдин кесибине, турмуш-жашоо шарттарына, үрп-адаттарына байланыштуу толуп жаткан сөздөр, терминдер бар. Аларды ылгап, иргеп адабий тилдин нормасына баш ийдирүү жолу аркылуу:

Күч-күч, тынымсыз күч-күч... Көөлү жактан зыпылдап соккон салкын шапата жүзүн желп-желп эттирип кайып өтөт. (Т.К.) Жайкы желге ичке ноодаларынын акырын ыргалышынан, бариктеринин бири-бирине тийишип чыгарган үңүнөн жаратылыштын укмуш обонун угам, ырчы талаам. (А.М.) Чарпаяга коюлган жапыз столдун үстүнө ак дасторкон жайылып, анын үстү түркүн-түстү жемештер менен толгон эле. Кыш түштү. Сампарлап кар жаады. Бир жума жаады. (А.М.) Ажыбай датка сол жагында олтурган нооча кара жигитти карата жаңсады. (Т.К.)

Мисалдардагы белгиленген диалектизмдердин айрымдары (чарпая, шапата, сампарлап) бүгүнкү күндө адабий тилибизге кирип, тыбыштык түзүлүшү жана маанилик жактан калыптана баштаса, айрымдары адабий тилге кирүү этабында. Ушул сыяктуу адабий тилде аларды алмаштыра турган толук эквиваленти жок, же айрым бир маанилик оттенкалары боюнча адабий тилдеги эквиваленттеринен принципалдуу айырмаланган сөздөрдүн адабий лексиканын нормасы катары кабыл алынышы анын (адабий тилдин) өнүгүшүнө, лексикалык жактан толукталышына өбөлгө түзөт.

Демек, жазуучулардын, басма сөз ээлеринин диалектизмдерди өз чыгармаларында колдонуунун эң негизги максаты жогоркудай принциптердин негизинде аларды (диалектизмдерди) иргеп, ылгап колдонуу аркылуу адабий тилди байытуу, акырындык менен анын нормасына баш ийдирүү, маанилик жактан калыптандыруу (активдүү колдонуу аркылуу) болуп саналууга тийиш.

2. Көркөм адабияттарда образ-мүнөз түзүү, элдин турмуш-шартын жеткиликтүү чагылдыруу ж.б. максаттар үчүн жазуучу диалектилик лексиканы пайдаланбай коё албайт. Бирок лексикалык жогорку диалектизмдерди колдонууда алардын ар биринин ордун билүү зарыл.

М и с а л ы, нагыз лексикалык жана семантикалык диалектизмдерди жазуучу, негизинен, кейипкерлердин кебинде алардын образын дагы айкын чагылдыруу үчүн көркөм ыкма катарында колдонот. Албетте, кейипкерлерди диалектилик лексикада сүйлөтүүдө алардын социалдык өзгөчөлүктөрү, алар жашаган доор, мезгил толук эске алынууга тийиш. Айталы, чыгарма камтыган окуя айрыкча революциядан мурдагы мезгилди, доорду чагылдырууга багытталса, анда кейипкерлерди адабий тилде эмес, жергиликтүү тилде (диалектиде) сүйлөтүү керек менен бирге эле, өтө зарыл талап да болуп эсептелет. Анткени мындай шартта кейипкерлерди таза адабий тилде

сүйлөтүү, биринчиден, көркөм чыгарманын турмуштук чындыктан четтегендигин, экинчиден, чыгарма тилинин штамптуулугун, анын турмуштук чындыкка эмес, формалдуулукка негизделгендигин жана, үчүнчүдөн, жазуучунун жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөр менен тааныш эместигин, тил маданияты, тил көрөңгөсү жагынан тайкылыгын, дараметсиздигин, акырында жоопкерчиликсиздигин айгинелейт. Тескерисинче, каармандарды белгилүү шартка, кырдаалга жараша жергиликтүү тилде сүйлөтүү чыгарманын турмушка жакындыгын, анын чыныгы реалдуулугун айгинелөөчү негизги факторлордун бири катары, бир жагынан, чыгарманын баалуулугун, эстетикалык дөөлөтүн арттырса, экинчиден, жазуучунун тил менен иштөө жөндөмүнүн бийиктигин, бул багытта билим-тажрыйбасынын жеткилендигин, зирек-баамчылдыгын айкындайт. Айталы, Төлөгөн Касымбеков өзүнүн «Сынган кылыч» романында кейипкерлерди жергиликтүү тилде төмөнкүдөй сүйлөтөт:

Казый киши көңүлүн арбаган жылуу, жапыс, жумшак үн менен:

– Дагы, агер бийлик эгеси демек паша жашы толук туруп, бирок мамлекет иши башта башынан өтпөй, ага ылайык камы болбой, тарбиясы болбой, иштин көзүн билбей турса, ушул учурда хам башка бир жетик адамдарды ханга аталык бийлигине чакырса болот. Бул бийлик эгесинен байлыкты зордуктап алганга жатпайт. Адалаты ушул ки, бийлик эгесине бир ооз макулдугун алып коюу зарыл. О, хазрети... Аталыктардын вазифасы жуда зор болгон. Аталык таксыз падишах, таажысыз өкүмдар...

Жазуучу мындан башка кейипкерлерин да ар кандай шарт-кырдаалдарга карата жергиликтүү тилде ыктуу сүйлөтүп, диалектилик сөздөрдү каармандардын образ-мүнөзүн ары элестүү, ары көркөм чагылдыруунун негизги бир каражаты, деталы катары чеберчиликте пайдаланган:

– Мына, бизде болсо, жетсе жарым айга жетер тулуптун түбүндө биртике **сырмак** калды. Жылдагыдай **ак мороон** болгондо, кичинекейден жыт кылып турганга ушу деле жетет эле бышыкчылыкка дейре.

– Чеч **белбакты** бери! – деди Нүзүп ага. Шерали унчукпай эски кайыш белбагын чечип берди.

– Кокон ордосу акыл толо **каллаге** муктаж, каруу толо колго муктаж.

– Ой, сенин баягы кутурган **калиц** көрүңбөйт да? – деп катуу зил менен сурады.

Эми мурдагыдай уруулардын ага бийи эмес, алда канча бирдиги бир Бухара амирдигине **ырка** кылбаган кыйла күчтүз мамлекеттин башында турганын көрдү.

– Хажы бий көбүнчө Чаткалда **тагаларына** жамынып жүргөн. Ошо Нарбото бий өлгөндө, **ариетине** барып, анан ошол бойдон ордодо кала берген болучу.

– Акылсыз Мадали аталары улуу эмгек менен курган ордонун **таркин** кетирди, баарын колунан чыгарды.

– Жүзүп **үкем**, баштаган ишиң кыйын иш, – деди ал ойлуу. Элге кенен бол, **бурадарга** күйүмдүз бол. жарыгым. Тарлык – тар кишинин кылар иши.

– Абдрахман, – деди Абил бий **өрттөнүп**. – Мага эки жүз сыпай чыгарт, Анжыяндан. Бир сыпай **набыт** болсо, кунун төлөйм.

Ал эми өткөн кылымда жашаган Жоошбай куудулду Түгөлбай Сыдыкбеков мындайча сүйлөтөт:

– Эми **саа**, баатыр, макрөөмүн да, жатмын да.

– Коё берчи, журт. Бу баатыр менен **чечекейден тырмашмайдан** болсунчу, **чечекейден тырмашмайдан** болсунчу! (Т.С.)

Бирок диалектизмдерди каармандардын кебинде бардык эле учурда топтоштуруп, натуралисттик тактыкка ашкере умтула берүүгө болбойт. Эгер көркөм чыгарманын диалектилик сөздөрдүн өзүнчө бир «көргөзмөсүнө» айлантып салсак, анда аны кабылдоо, түшүнүү да кыйын болуп

калат, муну менен катар чыгарманын көркөмдүк деңгээли да төмөндөйт. Андыктан буларга да көөнөргөн сөздөр сыяктуу эле өтө этият, кылдат мамиле кылуу зарыл.

Ал эми этнографиялык диалектизмдердин көркөм чыгармаларда колдонулуш чеги диалектизмдердин жогорку эки тибине караганда алда канча кеңири. Анткени диалектизмдин бул түрү каармандардын кебинен сырткары алардын турмуш-тиричилигинин, чарбачылыгынын өзгөчөлүктөрүн берүүдө автордук кеп катары да кеңири колдонулат.

Ошентип, жогоркудай белгилүү өлчөмдө колдонулганда гана диалектизмдердин баалуулугу артат, аларды колдонгон акын-жазуучулар өз максатына жеткен болот. Ал эми аларды ыксыз колдонуу, өйдөдө айткандай, чыгарманын жалпы элге жетишине кедерги болот, окуучуларды тажатып, алардын кызыгуусун төмөндөтөт. Андан тереңдегенде бул улуттук маданияттын жогорку формасы болгон адабий тилдин нормасына, анын тазалыгына жоопкерчиликсиздик менен мамиле кылгандыкка жатат.

Бирок айрым бир учурларда жазуучулар же басма сөз кызматкерлери эч кандай принциптерге (стилдик же адабий тилди лексикалык жактан толуктоо, байытуу ж.б.) негизделбестен, өздөрүнүн кебинде (автордук баяндоолордо) диалектизмдерди ыксыз пайдаланган учурлары да кездешет: *Шонтсе да бццнкц намаздын бузулушуна тырмактай «кырсык» себепчи болду. (Т.С.) Мээ ооруткан ойлор ноюттубу, экөбү тең ныксырап, шалдырап отуруп калышты. (Т.К.) Шералинин цстц-башын ушу убакка чейин эл көргүдөй кылып обуштуруп койбогондугу цццн Жцзцнкө кине ойлоп кетти. Чатырдын эки жагында турган дабылпаздар жан црөп, дабылдарын сабап киришти. Ошол жак ийни нас тцшцп, колу жансызданып, өз денесине жубубай турду. Таң, тццкөйгөндө, бухаралыктар Бухара жолуна чыкчу дарбазадан ак туу алышып чууруп чыга баштады. (Т.К.) Жцктцц, арабалуу чубалып*

*келаткан бухаралыктар камына алышпай, байпастап кай жакка бой таштаса да, кылычтын мизине, найзанын учуна урунуп кырылышты. Кыюу келип турганда, буга кызмат көрсөтүп, жагып жакындашып, мындан өзү да **нап** чыгарып калууга шашылды (Т.К.) Эңгезердей төрт азамат замбилге колдошуп, тизе бою сандыктай чулу коргошун дөгөч көтөрүп келишти. Нармамбет датканын көзүнүн алдындагы көпчүңкү териси диртилдеп бууну калчылдады.*

Мисалдардагы белгиленген ноютту, экөөбү, байпастап нап дөгөч деген сыяктуу лексикалык жана фонетикалык диалектизмдерди ыксыз колдонуу автордун да, чыгарманын да аброюн арттырбайт. Анткени, биринчиден, мындай диалектизмдердин адабий тилде аларды маанилик жактан толук алмаштыруучу эквиваленттери бар. Экинчиден, алар адабий тилдеги эквиваленттеринен кандайдыр бир маанилик оттенкалары боюнча да принципалдуу айырмачылыктарга ээ эмес. Үчүнчүдөн, аларда маанилик жактан (диалект катары) жалпы элдик мүнөзгө ээ болуу касиети жок. Демек, автор тарабынан айтылуучу ойдун түшүнүктүүлүгүн кыйындатат. Эң акырында, диалектизмдерди мындай эч максатсыз колдонуу жайыттуулукка жол ачат.

Адабий тилдин тазалыгы, анын нормативдүүлүгү жөнүндө көрүнүктүү жазуучулар, окумуштуулар тынымсыз кам көрүп келишкен. Айталы, жазуучу В.Г.Короленко: «Албетте, катышуучу адамдардын кебинде диалектизмдерди колдонуу мүмкүн, бирок автор өзү жаргондо эмес, жалпы адабий тилде сүйлөөгө тийиш», – деп белгилесе, профессор Б.М.Юнусалиев азыркы учурда, шартта «адабий тилди колдонбой, өзүнүн диалектисинде сүйлөө артта калгандыктын белгиси» экендигин айтат. М.Горький да жазуучу жергиликтүү сөздөрдү ашыкча колдонууга кызыкпай, орустун жалпы элдик тилинде жазуу керек экендигин дайыма эскерткен.

§ 87. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КЕСИП СӨЗДӨРҮ

Тил эмгек процесстеринде пайда болгонуна жана адамдардын байланыш куралы экендигине байланыштуу ал адамдардын өндүрүштүк жана маданий чыгармачылыгы менен киндиктеш.

Өндүрүштүн, анын куралдарынын өнүгүшү жана эмгектин коомдук бөлүштүрүлүшү, адамдардын жаратылыштын сырларын терең өздөштүрүшү, алардын акыл жана күч чыгармачылыктарынын өнүгүшү – мына ушулардын бардыгы тилдин, баарыдан мурда, терминдик лексиканын өнүгүшүн шарттады. Тилдин бул лексикалык катмары профессионалдык (кесиптик) мүнөздө болгон (белгилүү бир кесипчиликтин чөйрөсүндө колдонулган) терминдер менен илимий терминдерден турат.

Алар «термин» деген түшүнүктүн негизинде өз ара жалпылыкты түзүшкөнү менен, колдонулуш чөйрөсүнүн ар түрдүүлүгү, пайда болуу жолдору, өнүгүш мезгили, аткарган функциялары, калыптаныш булактары боюнча бири-биринен айырмалуу, ар бири өзүнчө спецификалык бөтөнчөлүккө ээ.

1. Ар кандай кесиптик терминдер элдин ар түрдүү социалдык тобунун оозеки кебинде пайда болуп өнүксө, илимий терминология жазуу аркылуу гана өнүгөт.

2. Илимий терминдер ар бир илимге таандык болгон түшүнүктөрдү, нерселерди так, даана туюндуруу үчүн илимий негизге таянып, илим өкүлдөрү тарабынан атайын иштелип чыккан болот, ал эми кесипчилик терминдери кесип ээлеринин айрым өкүлдөрү тарабынан эмес, кесипчилердин жалпы коллективи тарабынан жаралып, кылымдар бою калыптанып, кесипчиликтин ошол чөйрөсүнө сиңип, элдик тилге даяр түрдө келип кирет.

Бирок мындай ички айырмачылыктарына карабастан, терминдердин бул эки тобу жалпы элдик лексикадан өзгөчөлөнүп турат жана айрым бир белгилери боюнча

өз ара жалпылыкка да ээ. Тактап айтканда, жалпы элдик лексика менен термин кандайдыр бир предметти, кубулушту же түшүнүктү туюндуруу жагынан жалпылыкка ээ. Бирок жалпы элдик лексика элдин баарына бирдей тиешелүү болуп, жалпы эле калайык-калктын пикир алмашуусунда колдонулуп, анын бардыгына түшүнүктүү болсо жана аларды бирдей даражада тейлей алса, кесип терминдери, тескерисинче, мындай касиетке ээ эмес. Алардын колдонулуш чөйрөсү өтө эле тар, б.а., кандайдыр бир кесипчиликте иштешкен адамдар үчүн гана белгилүү болуп, алардын арасында гана колдонулат.

Бул жагынан алганда, б.а., кесипчилик терминдери жалпы элдик лексиканын колдонулуш чөйрөсүнүн чектелген түрү катары диалектизмдерге окшош. Бирок алар төмөнкү белгилери боюнча диалектизмдерден кескин айырмаланышат:

1. Кесипчилик терминдердин колдонулуш чөйрөсүнүн чектелиши территориялык негизге эмес, социалдык негизге байланыштуу.

2. Алар диалектизмдерден айырмаланышып, адабий тилдин лексикалык составына кирет.

Демек, кесипчилик терминдеринин тилдик башка көрүнүштөр менен болгон жогоркудай окшоштуктары жана айырмачылыктары алардын табиятын, жекече өзгөчөлүгүн аныктайт. Тагыраак айтканда, кандайдыр бир өндүрүшкө, адистикке, кесипке байланыштуу адамдардын кебине тиешелүү болуп, колдонулуш чөйрөсү жагынан чектелген, бирок адабий тилдин лексикалык составына кирген сөздөрдү кесипчилик терминдери дейбиз.

Кесипчилик терминдери кесиптик түшүнүктөрдү, эмгек куралдарын же анын продуктуларын, өндүрүштүн эмгек процесстерин өз кучагына камтыйт. Ошондуктан аларды кесипчилик терминдери же кээде кесип сөздөрү деп да атоого болот.

Кесип лексикасынын системасындагы бардык эле кесип терминдеринин колдонулуш чөйрөсү, жалпы элге

түшүнүктүүлүгү бир кылка эмес. Алардын айрымдары (көпчүлүгү) өзүлөрүнүн колдонулушунун активдүүлүгүнө, маанисинин жалпы элдик мүнөздүүлүгүнө байланыштуу барган сайын эл арасына кеңири таралышынан улам колдонулуш чеги кеңип, кесипчилик чөйрөдө гана эмес, жалпы элде да кеңири колдонула баштайт. Демек, мындай кесип сөздөрү бара-бара лексиканын активдүү жапынан орун алып кетет. М и с а л ы: *пахта, гозо, чигит, шалы, чабан, сакмал жайыт, буура, борук, токту, бото, күздүк, кырман, мергенчи кыргый, капкан, буркут, аркар, бардаңке* ж.б.

Кыргыз тилиндеги бул сыяктуу кесип сөздөрүнүн жалпы элдик мүнөзгө ээ болушу, кепте колдонулуш даражасы, өнүгүү деңгээли жалпы эле кесип сөздөрүнүн системасынан ээлеген орду бирдей эмес. Бул, баарыдан мурда, тигил же бул элдин материалдык байлыкты өндүрүүдө анын жашоо шартына, турмуш-тиричилигине өнөр-кесибине тыгыз байланыштуу. Ошондуктан кесип лексикасы, анын тигил же бул кесиптик тармактар боюнча өнүгүшү ар бир элде ар башка мүнөздө болот. Мына ушул жагынан алганда, кыргыз эли өзүнүн көчмөндүү турмушуна ылайык илгертен тартып эле жашоо тиричилигинин негизги булагы катары мал чарбачылыгын жана аңчылыкты кесип-өнөр катары тутуп келишкен. Айрыкча кыргыз элинин көчмөндүү турмушунда мал чарбачылык негизги ролду ойногон. XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыз жергесинде болгон Чокан Валиханов ошол кездеги кыргыз элинин турмушу менен терең таанышкандан кийин мындай деген жыйынтыкка келген: «Көчмөн элдерде малга ичкен-жегени, кийгени, кыскасы, бүт турмушу, атүгүл, өздөрүнүн саламаттыгы сыяктуу эле тынчсызданган. Бул кыргыздын «мал-жаныңыз аманбы?» – деген саламынан ачык көрүнүп тургандай, үй-бүлөнүн саламаттыгынан мурун малды сурашкан».

Кыскасы, кыргыз эли – малды боор эти менен тең көрүп, байыртан мал чарбачылыгы менен күн өткөрүп, анын маани-жайына бармактайынан бери аралашып келе жаткан эл. Ошондуктан эл мал түрлөрүн, алардын ар бирине тиешелүү сапаттарын, түзүлүштөрүн, кыймылын, мүнөзүн, кыял-жоруктарын, ар бирине мүнөздүү болгон керек-жарак, буюм-тайымдарды, ар түрдүү процесстерди, алардан алынуучу азык-түлүктөрдү, жаш куракта-рын, өң-түстүк өзгөчөлүктөрүн мыкты өздөштүрүшкөн. Ушул себептен улам кыргыз тилиндеги мал чарбачылыгына байланышкан кесип лексикасы, биринчиден, жалпы элге бирдей даражада мүнөздүүлүгү менен айырмаланса, экинчиден, кесиптик-терминология системасынын кеңири өнүккөн, тилдик нормасы жагынан калыпка салынган, сөздүк составынын молдугу менен айырмаланган негизги катмарын түзөт.

Кесиптик терминологиянын ушул салаасынын жалпы элге мүнөздүүлүгү алардын макал-ылакаптарда, учкул сөздөрдө, элдик оозеки чыгармаларда улуттук колоритти ачык чагылдырган ар кыл салыштыруулар, туруктуу эпитеттер, көркөм сөз каражаттары катары кеңири колдонулушунан даана көрүнөт. Мисалы, бир эле сөздүн бир нече вариантта же ар кандай көркөм сөз каражаты катары колдонулган учурларын көп кездештиребиз: **Ат** – *аттан кийин жат. Ат – адамдын канаты. Ат сыйлаган жөө баспайт (макалдар). Кой семизи койчудан. Ала койду бөлө кыркуу. Койдон коңур, жылкыдан тору. Боз тайлак атка минейин, ботомдун жөнүн билейин. («Манас»)* **Ботом** – *«бала» маанисинде (метафора), Ботодой көзүн жайнаткан, бозодой ичти кайнаткан (элдик ыр). Мында ботодой – салыштыруу. Бостондун майда талы бар, бото көздүн баары бар (элдик ыр). Бото көз – кыз, селки маанисинде (метафора).*

Ошентип, кыргыз тилиндеги кесип сөздөрү – өзүлөрүнүн жалпы элге мүнөздүүлүгү, кептин ар кандай стилде-

ринде колдонулушунун активдүүлүгү жана мол лексикалык составы менен айырмаланган кесип лексикасынын негизги бир тармагы.

Кесип терминологиясынын жалпы элге кеңири тараган дагы бир негизги салаасын аңчылык кесибине байланышкан сөздөр түзөт.

Аңчылык кесибин да байыркы доордон бери кыргыз элине кеңири тарап, материалдык байлыкты өндүрүүнүн негизги бир булагы катары маанилүү роль ойногон. Адегенде башка терминдер сыяктуу эле булар деле, негизинен, тар чөйрөдө (аңчылыкта) гана колдонулуп келген. Бирок аңчылыктын турмуштагы ролуна байланыштуу алар бара-бара жалпы элдик мүнөзгө айланып, тилдин сөздүк составынан туруктуу орун алып калышкан. Кесипчиликтин бул түрүнүн жана анын терминдеринин эл массасына кеңири таралышына элдик адабий чыгармалар – эпостор, жомоктор, ар кандай элдик ырлар, өтө чоң таасир эткен.

Аңчылык терминологиясынын базасында көп сандаган эпитеттер, салыштыруулар, туруктуу фразеологиялык айкалыштар, учкул сөздөр, макал-ылакаптар ж.б. жаралып, алар элдик чыгармалардын көркөм сөз каражаттарын байытып келген¹. Мындай фактылар «жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келген». (Б.М.Юнусалиев) «Манас» эпосунан баштап ар түрдүү элдик оозеки чыгармалардын толгон-толгон башка түрлөрүнөн орун алган.

М и с а л ы:

а) көркөм метафора маанисинде: *Арстан аман турганда, урунарга тоо кайда, урушарга жоо кайда? Өткүр*

¹ А. Биялиев. «Кыргыз тилиндеги аңчылык терминологиясынын составы жана анын терминдеринин түзүлүшүнүн айрым маселелерине карата». Китепте: Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр, «Илим», Фрунзе 1970 78-бет.

Манас деген бул – өлчөмдүц жоонун бөрүсү. Карыганда байбиче, кабылан тапты, сүйүңчү! Жоголгондо байбиче, жолборс тапты, сүйүңчү! Ургаачы болбой, эр болсун. Аюу болбой, шер болсун! Туулганын этек жагына туйгунун найза сайганы. Кыраандар баары аттанып, кыбылага бет алып, Аккуладай тулпарды, айбандан бүткөн шумкарды алдына тарта салганы.

б) эпитет – салыштыруу маанисинде: **Кулжа көөдөн, таш курсак курган киши мен өзүм. Бөрү кулак, шер кабак бөлөкчө шаңын карап бак. Кобул колдуу, өлөң чач. Өрдөк моюн, түймө баш. Аркасы кайкы аркар төш ай чырайлуу бото көз, Суксур моюн сарала ат ж.б.** («Манас»).

Жыйынтыктап айтканда, азыркы кыргыз тилиндеги кесип лексикасынын негизги чордонун түзгөн мал чарбачылыгына жана аңчылык кесибине байланышкан сөздөр эзелтен бери ушул кесиптерди аркалашкан адамдардын чөйрөсүндө оозеки сүйлөө кебинде, эне тилдин базасында өнүгө баштаган. Буга байланыштуу алар элдик түшүнүктү туюнтуп, калыпташуу процессин эчак эле башынан өткөрүп, кесип-терминологиясынын системасына даяр түрдө келип кирген. Ал эми бул өзгөчөлүктөр алардын элдик мүнөздөгү кесип сөздөрү экендигин айгинелеп турат.

Мына ушул жагынан алганда, азыркы кыргыз тилиндеги кесип сөздөрүнүн жалпы элдик мүнөздүүлүгү, өнүгүү, калыптануу процесстери, жаралуу, пайда болуу негиздери бирдей эмес. Алардын айрымдары кыргыз элинин өткөндөгү турмуш-тиричилиги, өнөр-кесиби менен тыгыз байланышта жаралып, жалпы элдик тилдин базасында оозеки формада өнүгүп жана калыптанып келсе, айрымдары коом турмушундагы өнүгүүлөргө байланыштуу кийин пайда болгон кесип-өнөрдүн түрлөрүнө ылайык тилдин ички мүмкүнчүлүгү аркылуу жаңыдан жаралган, же башка тилдерден кабыл алынган.

Демек, кесип лексикасынын биринчиси өздөрүнүн жалпы элдик мүнөздүүлүгү, элдин өткөндөгү өнөр-кесибинен кабар берүүчүлүк табияты боюнча гана айырмаланбастан, улуттук колоритти айкын чагылдырган типтүүлүгү боюнча да өзгөчөлөнүп турат. Ошондуктан мындай сөздөрдү жалпы элдик же улуттук мүнөздөгү кесип сөздөрү катары карап, аларды тематикалык жактан төмөнкүдөй түрлөргө бөлүштүрүүгө болот:

- а) мал чарбачылыгына байланыштуу кесип сөздөрү;
- б) аңчылык кесибине байланыштуу кесип сөздөрү;
- в) дыйканчылыкка байланыштуу кесип сөздөрү;
- г) кол өнөрчүлүккө байланыштуу кесип сөздөрү;
- д) зергерчиликке байланыштуу кесип сөздөрү;

А) Мал чарбачылыгына байланыштуу кесип сөздөрүн да өз ара төмөнкүдөй майда топторго бөлүштүрүүгө болот:

1. Мал атоолоруна, алардын өң-түсүнө, жаш өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу кесип сөздөрү: *жылкы, кой, уй, эчки, төө, топоз, кулун, музоо, козу, улак, тайлак, бото, мамалак, токту, борук, каймал төө, кунан, бышты, тай, ноопаз, кунажын, асый, жээрде, кирөң, кызыл, тору, кара, көк ж.б.*

2. Мал чарбачылыгында керектелүүчү буюм-тайым атоолору: *желе, таяк, көгөн, буурчак, нокто, чыкта, ком, чулук, тээк, чидер, кэжи, жуушаң ж.б.*

3. Мал чарбачылыгынан алынуучу азык-түлүк атоолору: *айран, жуурат, кымыз, курут, эжигей, сары май, быштак, сүт, каймак, чөбөгө, бал каймак ж.б.*

4. Мал чарбачылыгында колдонулуучу ар түрдүү процесстин атоолору: *көгөндөө, кошоктоо, тистөө, матоо, тушоо, өрөлөө, комдоо ж.б.*

5. Мал чарбачылыгына мүнөздүү оорунун атоолору: *ак байпак, ак өпкө, кара жама, шарп, жаталак, түйнөк, сары колко, сакоо, корум, маңка, кош киндик, бычалгы ж.б.*

Б) Аңчылык кесибине байланыштуу кесип сөздөрү:

1. Аң аттары: *кыргый, түлкү, суусар, карышкыр, кулжа, теке, бугу, марал, ак куу, өрдөк, куш, чүйлү, шумкар, чүрөк ж.б.*

Жаш өзгөчөлүгүнө карата: *бозум, жаздообой, жайлообай, түлөк, жаш түлөк, кум түлөк, ным түлөк, чаарчык, козучак, тууча борсолдой, чөндөлөй ж.б.*

2. Аңчылыкта колдонулуучу буюм-тайым жана курал-жарак атоолору: *бардаңке, беш атар, наштар, жуткур, кош ооз, бараң, сүмбө, кундак, най, капкан, тээк, жебе, саадак, окчонтой, ок, дары, пистор, томого, тор, туур, боо, айлампа ж.б.*

3. Аңчылыктагы кесип атоолору: *мергенчи, капканчы, мүнүшкөр, кушчу, бүркүтчү, саятчы ж.б.*

В) Дыйканчылыкка байланыштуу кесип сөздөрү:

1. Түшүм атоолор: *арпа, буудай, сулу, кырчч, алма. өрк, жүзүм, коон, дарбыз, сабиз, пияз ж.б.;*

2. Дыйканчылыкта колдонулуучу буюм-тайым атоолору: *орок, чалгы, боо, боолук' мала, мала таиш, темин, кырман ж.б.;*

3. Дыйканчылыкта колдонулуучу ар түрдүү процесс атоолору: *эгин оруу, чөп чабуу, малалоо, тырмоо, сугаруу. суюлтуу, эгин сапыруу ж.б.;*

4. Дыйканчылыктагы кесип атоолору: *сугатчы, пахтачы, орокчу, чалгычы, багбан ж.б.*

Г) Кол өнөрчүлүккө байланыштуу кесип сөздөрү:

1. Кол өнөрчүлүктөгү буюм-тайым атоолору: *шырдак, туш кийиз, ала кийиз, килем, жабыкбаш, тегирич, тизгич, кереге, уук, ээр, ат жабуу, кементай ж.б.;*

2. Кол өнөрчүлүктө колдонулуучу түшүнүктөр, курал атоолору: *эриш, аркак, адыргы, кылыч, илме шибеге, күзүк, тизгин, күйөө, ийги, тез, кергич ж.б.*

3. Өрүмчүлүккө байланышкан атоолор: *беш кашка, уй мурунтук, жылан боор, кондурма, төрт кыр ж.б.*

4. Ою атоолору: *карга тырмак, кочкор мүйүз, сыңар мүйүз, ит куйрук: кочкорок, суу, кыял, жарты шак, жылан боор* ж.б.

Д) Зергерчиликке байланыштуу кесип сөздөрү:

1 Зергерчиликте колдонулуучу курал, шайман атоолору: *балка, барскан, дөшү, көөрүк, кычкач, кылчуур, калып* ж.б.

2. Зергерчиликте жасалган буюм атоолору: *билерик, шакек, сырга, сөйкө, иймек, чач учтук, дүкөрт, оймок, төштүк, тинтүр, аштор, кемер (күмүштөн жасалган кур)* ж.б.

Кыргыз тилинин улуттук мүнөздөгү жогорудагы кесип лексикаларынын ар биринин узак тарыхы бар. Мындай лексикалардын келип чыгышы эмгектин коомдук бөлүнүшүнүн негизинде мал чарбачылыктын, дыйканчылыктын, ар түрдүү кол өнөрчүлүктүн келип чыгышы менен байланыштуу болуп, алар оозеки формада өнүгүп, оозеки формада калыптанды жана кыргыз тилинин сөздүк составынын, анын грамматикалык каражаттарынын базасында жасалды.

Кыргыз тилинин базасында жасалып, жалпы элдик тилге кирип, кептин ар кандай стилдеринде кеңири колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон мындай кесипчилик терминдери узак убакыт бою колдонуудан кийин өтмө мааниге ээ болушат. Алар фразеологизмдер, макал, ылакаптар жана ушул сыяктуу кошумча маанилери аркылуу адабий тилде колдонулат жана ошол эле маалда адабий тилдин лексикасын байытат.

Кесип сөздөрүнүн колдонулушундагы мындай өзгөчөлүктөр, негизинен, элдин турмуш-тиричилигине ылайык материалдык байлыкты өндүрүү зарылдыгынан улам өндүрүштүн, анын процессинин, кесиптик түшүнүктүн, эмгек куралынын жалпы элдик мүнөз алуусу менен түшүндүрүлөт.

Тескерисинче, кээ бир кесиптик терминдердин колдонулуш чеги өтө тарып, кесип ээлеринин гана кебинде колдонулуп, жалпы элдик мүнөзгө ээ боло албаганы байкалат. М и с а л ы: тамекичиликке байланыштуу: *пал* – тамеки тигилген майда арыкчалар; *түлкү же түйүн* – жипке тизилген тамеки жалбырагынын кургатылганы ж.б. Апийимчиликке байланыштуу: *чанжы* – апийим өсүмдүгүн суюлтуучу жана отоочу кичине темир күрөкчө; *кокозо* – апийимдин сүтүн жыя турган идиш ж.б.

Ар бир элдин тилинин сөздүк составы, анын ичинде элдик терминдери да ошол элдин тарыхый тагдыры менен тикеден-тике байланышып, алардын коомдук турмушундагы өзгөрүүлөрдү үзгүлтүксүз чагылдырып олтурат. Бул жагынан алганда, кыргыз эли өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда башка элдер менен да экономикалык, чарбалык ж.б. карым-катнашта болуп келгени белгилүү. Натыйжада, ал элдердин тилдеринен көп сандаган сөздөр, анын ичинде кесип сөздөрү да келип кирген. Демек, кыргыз тилинин кесип лексикасы сырттан кабыл алуулардын эсебинен да тынымсыз байып келген. М и с а л ы, фарсы тилинен багбанчылыкка байланыштуу; *мөмө, данек, шабдалы, анар, алмурут* ж.б.; жашылча жер жемишине байланыштуу: *дарбыз, шалгам, туруп, пияз, бадыраң* ж.б.; дыйканчылыкка байланыштуу: *меке, зыгыр, муруч, кенеп, пахта* ж.б.; үй курулушуна байланыштуу: *дубал, пайдубал, бешкары, пешайбан, торсун, разажуп* ж.б. деген сыяктуу көптөгөн кесип сөздөрү кабыл алынган.

Октябрь революциясына чейинки мезгилде орустар менен кыргыз элинин байланышы анын (кыргыз элинин) кол өнөрчүлүгүндө, айыл чарбасында айрым бир ички реформаларды пайда кылып, ал реформалар кесиптик лексикага да өз таасирин тийгизди. Ошентип, кыргыз лексикасында орус тилинин элементтери пайда болду жана кыргыз тилинин кесип лексикасында орус тили-

нин жаңы катмарлары түзүлдү. Айталы, ошол мезгилде башка көптөгөн сөздөр менен катар чарбачылыкка байланыштуу *соко, божу, каамыт, дого (дуга), бороз, саржан, участка, агорот* ж.б. деген сыяктуу кесип сөздөрү келип кирген.

Кесип сөздөрү да коомдук кубулуш катары коом турмушундагы ар кандай өзгөрүү, өнүгүүлөргө байланыштуу дайыма өзгөрүү, өнүгүү процесстерин башынан өткөрүп турат. Айталы, кийинки учурда элибиздин турмушундагы болуп жаткан экономикалык, чарбалык, илимий ж.б. өзгөрүүлөргө байланыштуу көптөгөн кесип сөздөрү пайда болуп, кепте активдүү колдонула баштады. Мисалы, *агроном, зоотехник, ферма, бригадир, гараж, трактор, комбайн, экскаватор, педагогика, класс, директор, аттестат, академик, аспирант, доклад, диссертация, монография, редактор, кабарчы, терүцү, басуу* ж.б. деген сыяктуу көптөгөн тармактык кесип сөздөрү революциядан кийин орус тили аркылуу кабыл алынып, кыргыз тилинин кесип лексикасынын составын байытты.

Ошентип, адабий тил өзүнүн өнүгүшүндө, өз кезегинде, лексикалык составын байытуу үчүн кесипчилик терминдерди да пайдаланат. Ал терминдер адабий тилге төмөнкүдөй жолдор аркылуу келип кирет:

а) кесипчилик терминдерин өз кучагына камтыган жалпы элдик тилдин сөздүк составы аркылуу;

б) күндөлүк басма сөз, радиоуктуруу жана телеберүүлөр аркылуу;

в) көркөм адабияттар аркылуу, б.а., элдик ырчылар, айтуучулар, акындар, жазуучулар кесиптик терминдерди кеңири колдонушуп, аларды башка кошумча маани менен байытышат, ошол эле маалда аларды эл арасына кеңири жайылтышат.

Ал эми айрым бир кесипчилик терминдери өндүрүштүн өнүгүш деңгээлине байланыштуу эскирип, колдонуудан чыгып калат. Мындай кесипчилик терминдерине жок бо-

луп кеткен кол өнөрчүлүктүн тармактары, өтө төмөнкү деңгээлде өнүккөн (примитивный) эмгек куралдары, өндүрүш орду, айрым эмгек процесстеринин аттары, продукциялардын жана кол өнөрчүлүктүн түрлөрүнүн ж.б. аттары кирет. М и с а л ы, *өрмөк, адыргы, кылыч (өрмөкчүлүктө пайдаланылуучу курал), күзүк, таар, соко, каамыт, буурсун, эжигей, көгөн, буурчак, кежи* ж.б.

Мындай кесиптик терминдер бүгүнкү күндө тарыхый-этнографиялык жана атайын бир адабияттарда гана сакталат. Алардын айрымдарынын маанилери-өзгөрүп, жаңыланып, жаңы түшүнүктөрдү атоо үчүн колдонулушу мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинин кесип лексикасынын составы кыргыз элинин маданиятынын, өнөр-кесибинин өсүш деңгээлин жана башка элдер менен болгон экономикалык, чарбалык, илимий-техникалык ж.б. байланыштарын да ачык чагылдырат.

Кесип лексикалары түрдүү кесиптин өкүлдөрүнүн оозеки кебинде колдонулуу менен бирге, публицистиканын жана көркөм адабий чыгарманын стилинде да колдонулушу мүмкүн. Жазуучу керегине жараша өз чыгармасында образ-мүнөз түзүүдө, эмгек процесстерин сүрөттөөдө, өндүрүштүк куралдын мүнөзүн ачып көрсөтүүдө кесип лексикасын көркөм ыкма катары зарыл түрдө пайдаланат. Бирок кесипчилик терминдерин колдонууда туш келди эмес, ага өтө чеберчилик менен мамиле кылуу талап кылынат. Тагыраак айтканда, аларды колдонуунун: а) жалпы элдик адабий тилде колдонулуучу; б) белгилүү бир территориялык аймакта гана колдонулуучу; в) белгилүү бир же айрым алынган гана кесиптик тармакта иштеген адамдар ортосунда колдонулуучу деген сыяктуу мүнөздүк өзгөчөлүктөрдү эске алуунун мааниси зор. Ошондуктан айрым бир зарыл учурларда алардын маанилерине түшүндүрмө берүү керектиги да талап кылынат.

§ 88. ТЕРМИН ЖАНА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Терминдер тилдин лексикалык тармактарынын кеңири тараган түрү катары өзүнчө спецификалык бөтөнчөлүккө ээ. Алар лексиканын башка тармактык түрлөрүнөн айырмаланып, коомдук турмуштагы илим менен техника, маданият менен искусство, айыл чарба менен өнөр жай ж.б. тармактарындагы аталыштарды, түшүнүктөрдү, аларга тиешелүү закондор менен эрежелерди атоо үчүн атайын колдонулган термин сөздөрдүн жыйындысы катары кыргыз тилинин лексикалык сөз катмарларынын негизги тобун түзүп турат.

Илимдин ар бир тармагына тиешелүү өздөрүнүн терминдери бар. Мына ошол терминдер аркылуу гана илимдин түрлөрү бири экинчисинен айырмаланат жана тигил же бул илим, анын тармактары жөнүндө кеңири маалымат алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. **М и с а л ы**, *сөз айкашы, сүйлөм, баяндооч, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр, жалаң сүйлөм* деген терминдер, биринчиден, лингвистикалык илимге тиешелүү болсо, экинчиден, анын тармактык бөлүгү болгон синтаксистик терминдер экендигин да билдирет.

Термин латынча *terminus* («чек») деген сөздөн алынган, ал илим, техника же искусстводогу белгилүү бир түшүнүктүн атоосун билдирүүчү сөз же сөз айкашы дегенди билдирет.

Кеңири алганда, термин дегенибиз – илимдин, техниканын, искусствонун, айыл чарбасынын жана ар кандай кесипчиликтин атайын тармагындагы бир системага келтирилип, белгилүү бир түшүнүктүн атын так атоо үчүн кабыл алынган, негизинен, бир мааниде колдонулуучу сөз же сөз тизмектери.

М и с а л ы: *композиция, сюжет, образ, каарман, драматургия, поэзия* ж.б. (адабият таануу терминдери), *указ, приказ, устав, тезис, агитация, документ* ж.б.

(коомдук-саясий терминдер), *желекче, таажыча, аталык, модуль, май саратаны, нектар, түйүлдүк, акырек, муун, чел кабык* ж.б. (биологиялык терминдер), *команда, командир, застава, пулеметчик, фронт, атака, артиллерия, флот* ж.б. (согуштук терминдер), *фонетика, тыбыш, тамга, сөз, этиш, адабий тил, диалект, говор* ж.б. (лингвистикалык терминдер). Айтор, эл чарбасынын жана илим-техниканын, кесиптин ар кандай тармактарынын ар бирине тиешелүү өзүнүн терминдери бар.

Ал эми терминология – тилдин сөз байлыгын түзүүгө активдүү катышкан, анын сөздүк составында белгилүү роль ойногон бардык терминдердин жалпы жыйындысы жөнүндөгү тил илиминин бир тармагы. Демек, терминология терминдер жөнүндөгү окуу катары аларды илимий жактан изилдеп, семантикалык, структуралык өзгөчөлүктөрүн аныктайт, терминология системаларын иретке келтирет, жөнгө салат, анын чен-өлчөмдөрүн (критерийлерин) иштеп чыгат.

Кеңири мааниде алганда, терминология өз кучагына терминдердин лексика-семантикалык мүнөзү, ага коюлуучу чектер, терминдин сөз жана сөз айкашы деген түшүнүктөр менен карым-катнашы жана айырмасы, термин жана номенклатуранын өз ара байланыштары жана кээ бир өзгөчөлүктөрү, терминдин семантикалык түзүлүшү жана сөздөгү көп маанилүүлүк сыяктанган маселелерди лингвистикалык планда чечмелөөнү камтыйт.

Терминдер, бир жагынан, диалектизмдер менен кесип сөздөрүнө окшош келет. Анткени терминдер да диалектизмдер менен кесип сөздөрү сыяктуу эле колдонулушу жагынан чектелген мүнөзгө ээ. Экинчи жактан, кесип сөздөрү менен терминдер белгилүү бир тармактагы кесиптик жана илимий түшүнүктөрдүн терминдик аталыштары катары, өзгөчө жакындыгы менен мүнөздөлөт. Бирок аларды окшош кароого болбойт, негизги белгилери боюнча алар бири-биринен айырмаланып турат.

Кесиптик же диалектилик сөздөр терминдер сыяктуу илимий-техникалык мааниге ээ болбостон, ар кыл кесиптин ээлери тарабынан кызматка байланыштуу пайдаланылган же тигил же бул территориядагы жергиликтүү элдин тилиндеги бөтөнчөлүктөрдү чагылдырган сөздөр. Ал эми терминдер – кандайдыр бир зат, предмет, көрүнүштөрдү так аныктап, тактап көрсөткөн, илимий мазмунду камтыган, таанып-билүүчүлүк максатты көздөгөн сөздөр жана түшүнүктөр.

Терминдер өзүлөрүнүн спецификалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу лексиканын башка түрлөрүнөн төмөнкүдөй айрым бир белгилери боюнча айырмаланып турууга тийиш.

Кандай гана илимдин, техниканын тармагына тиешелүү термин болбосун, аны билдирүүчү сөздүн же сөз айкашынын семантикасы белгилүү түшүнүктүн мазмунун ача албаса, б.а., анын семантикасында ал мазмун толук болбосо, же анын элементи жок болсо, логикалык жактан өзүнө коюлган терминдик талапка жооп бере албайт. Ошону менен бирге эле андай сөз тилдин жалпы нормасына, законуна туура келбесе, анда да толук маанилик термин боло албайт. Демек, термин катары алынган сөз же сөз айкашынын ошол өзү атап турган түшүнүктүн мазмунун толук чагылдырышы, аны менен семантикалык жактан дал келиши зарыл.

Термин менен бейтарап (нейтралдык) сөз жана сөз айкашы белгилүү даражада өз ара карым-катнашта, байланышта болот. Анткени тилибизде колдонулган сөзбү же терминби экөө тең эле жаратылыштын кубулуштарын, предметтерин аң-сезимге чагылдырып, аны белгилүү тыбыштык түзүлүш менен атайт да, байланыш куралынын каражаттарына жатат. Ошондой эле бир нерсени атоо, туюнтуу функциясы сөзгө да, бир нерсени, түшүнүктү атаган терминге да тиешелүү болуп, термин менен нейтралдык сөздүн өз ара карым-катнашы түзүлөт.

Демек, терминдер кадыресе сөздөр менен кандайдыр бир маанини туюндуруу, затты, түшүнүктү атап көрсөтүү жагынан жалпылыкты түзгөнү менен, колдонулуш чөйрөсү жагынан нейтралдык лексика жалпы элдик мүнөзгө ээ болсо, термин өзүнүн чектелгендиги менен айырмаланат. Тагыраак айтканда, терминдер белгилүү бир илимдин тармагына, техникага, искусство менен коомдук-саясий түшүнүктөргө гана тиешелүү болот да, алардын мааниси ошол тармакта иштеген адамдар үчүн гана түшүнүктүү келет. М и с а л ы, *өндүргүч кич, өндүрүштүк мамиле, капитал, круговорот, өндүрүш куралы ж.б. терминдер экономика тармагында колдонулуп, экономисттер үчүн гана түшүнүктүү болсо, нур, шоола, тик бурчтук, айлана, бөлчөк, теңдеме ж.б. математика илиминде колдонулуп, маанилери математиктер үчүн гана түшүнүктүү келет.*

Өзүлөрүнүн пайда болушу жана жаратылышы жагынан адабий тилдеги сөз коом турмушунун өнүгүшүнөн келип чыккан жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди, буюмдарды атоо зарылдыгына негизделсе, термин мындан тышкары теориялык ой жүгүртүүнүн зарылдыгына – белгилүү бир жобого, законго да – негизделет. Тагыраак айтканда, термин илимдин тигил же бул тармагына тиешелүүлүгү жана ага мүнөздүү болгон теориялык жобонун, аныктаманын мазмуну аркылуу аныкталат. Демек, бул жагынан алганда, жалпы адабий тилдеги сөздөрдө кезигүүчү көп маанилүүлүк жана мазмундук айрым бир так эместиктер терминдерге мүнөздүү эмес. М и с а л ы, грамматикада *ээ, баяндооч, жандооч, зат атооч, сөздүн уңгусу* деген сыяктуу терминдердин түшүнүлүшү, мааниси, биринчиден, алардын илимдин тармактарынын ичинен тил илимине тиешелүүлүгү, экинчиден, ар бирине мүнөздүү болгон теориялык аныктамалар аркылуу шартталып турат.

Терминге белгилүү бир илимдин тармагына тиешелүү болгон бир маанини, бир түшүнүктү гана билдирүү та-

лабы коюлат, б.а., ар бир илимий термин такталган белгилүү бир түшүнүктү билдирген бир гана мааниге ээ. Айталы, *калай, атом, квадрат, клетка* деген терминдердин ар бири өз алдынча бир гана маанини билдирет. Демек, алардын маанилик түшүнүлүшү контекст аркылуу шартталбайт же контекстке көз каранды эмес.

Адабий тилдеги нейтралдык бир эле сөз маанилик жактан чачырап, көп мааниде колдонула берет. Айталы, *Стол сатып алдык жана Стол даяр болду же Столго карайлы* деген сүйлөмдөрдүн биринчисинде стол эмеректин бир түрү, экинчисиндеги даам, тамак-аш маанилеринде колдонулушу, б.а., анын көп мааниде колдонулушу алардын түшүнүлүшүн кыйындатпайт, же биринин түшүнүлүшүнө экинчи өтмө мааниси тоскоол болбойт. Анткени булардын маанилик жактан реализацияланышы контекст аркылуу шартталат, б.а., жалпы адабий тилдеги сөздөрдүн көп маанилеринин ичинен ар бир учурдагы жеке мааниси контекст аркылуу жөнгө салынып турат.

Ал эми терминдин көп маанилүүлүгү анын маанилик жактан так түшүнүктүүлүгүн кыйындатат, кээде ал жөнүндө жаңылыш түшүнүккө да алып келет. Алардагы көп маанилүүлүктү жалпы адабий тилдеги сөздөрдөй контекст жөнгө сала албайт. Эгерде терминде көп маанилүүлүк кезиксе, илимдин ошол тармагындагы адистер тарабынан терминдик алгылыксыздык катары бааланат. Ошондуктан илимий жана техникалык терминдерди семантикалык жактан иретке келтирүү терминологиянын эң негизги маселелеринен болуп саналат.

Терминдер үчүн синонимия да, негизинен, өөн, жат кубулуш катары эсептелет. Анткени, биринчиден, синонимия кубулушу терминдин лингвистикалык табиятына, спецификасына ылайык келбейт, экинчиден, эгерде терминдик бир эле маани өз ара синонимдик катыштагы ар башка сөздөр аркылуу берилсе, анда ал терминге караганда жалпы элдик адабий тилдеги лексикага көбүрөөк

мүнөздүү келет. Терминдеги синонимия кубулушун айрым бир терминологиялык сөздүктөрдөн, окуу китептеринен кезиктирүүгө болот. Айталы, биологияда орус тилинен которулган айрым терминдер кыргыз тилиндеги синонимдик катарлар аркылуу берилген: **почва** – *топурак* – *кыртыш* – *жер*; **предсердие** – *жүрөк толтосу*, *жүрөк дүлөйү*, *жүрөк алды*; **всасывание** – *сиңирүү*, *сызылып өтүү*, *соруу*; **трахея** – *кекиртек*, *коко*; **семейство** – *тукум*, *урук*; **перепончато-крылые** – *жаргак канаттуулар*, *жалтырак канаттуулар* ж.б.

Кыргыз тили боюнча жарык көргөн окуу китептеринде, монографиялык эмгектерде да бир эле терминдик түшүнүк бир нече варианттарда берилген: **кошмо сүйлөм** – **татаал сүйлөм**; **жөнөкөй кошмо сүйлөм** – **багынычсыз татаал сүйлөм** – **тең байланыштагы татаал сүйлөм**; **татаал кошмо сүйлөм** – **багыныңкы татаал сүйлөм** – **багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм**; **жандама сүйлөм** – **кырдаал-багыныңкы сүйлөм**.

Мына ушул сыяктуу бир эле терминдик түшүнүккө карата бир нече синонимдик катарлардын же варианттардын колдонулушу терминдин спецификалык өзгөчөлүгүнө ылайык келбейт. Анткени, биринчиден, терминдин спецификасына так бир гана маанини билдирүү мүнөздүү болсо, жогорку синонимдик катарлардын маанилери так бирдей эмес. Айталы, жүрөк толтосу менен жүрөк дүлөйү же жүрөк алды бирдей түшүнүктү билдирбейт. Ошондой эле сиңирүү, сызылып өтүү, соруу деген сөздөрдүн ар бири ар башка маанини билдирген түшүнүктөр. Демек, мындай синонимдик катарлар же варианттар терминге мүнөздүү болгон бир түшүнүктү билдире албайт. Экинчиден, терминге карата мындай принципте мамиле кылуу алардын практикада колдонулушун, так түшүнүлүшүн кыйындатат. Кээде олуттуу чаташууларга жол берилет. Ошондуктан жарыша берилген мындай синонимдик катарларды кыскартып, мааниси бири-бирине так, толук

туура келгендей кылып ылайыктап, бирөөнү гана тандап термин катары алуу талап кылынат.

Терминге жалпы адабий тилдеги сөздөр сыяктуу эмоционалдуулук жана экспрессивдүүлүк касиет мүнөздүү эмес. Ошондой эле терминдер туунду мааниде да өтө сейрек колдонулат. Демек, алар дайыма стилдик жактан бейтараптык мүнөздө болот.

Ар бир илимий тармактын термин системасы заттык атоолордон жана түшүнүк атоолорунан турушу керек. Демек, термин катары кабыл алынган сөз атоо функциясын аткара турган толук маанилүү сөздөрдөн болушу талап кылынат. Анткени андай сөзгө (терминге) лексика-грамматикалык касиет мүнөздүү. Бул жагынан алганда, тилдеги табыш тууранды жана элес тууранды сөздөр, сырдык сөздөр, кызматчы сөздөргө лексика-грамматикалык жактан атоо функциясы мүнөздүү эмес. Демек, терминдик жана термин-номенклатуралык касиет лексика-грамматикалык мааниге ээ сөздөргө, болгондо да заттык атоону билдирүүчү сөздөргө мүнөздүү.

Жыйынтыктап айтканда, терминдик лексика лексиканын башка тармактык катмарларынан төмөнкүдөй белгилери боюнча айырмаланып турууга тийиш:

а) термин катары кабыл алынган сөздүн семантикасы ал атаган түшүнүктүн маанисин толук туюндура алгыдай болушу зарыл;

б) термин белгилүү бир илимдин тармагына гана тиешелүүлүгүнө байланыштуу алардын маанилик түшүнүлүшүнүн жана колдонулушунун чектелгендиги;

в) термин белгилүү бир илимдин тармагына тиешелүү болгон бир гана так түшүнүктү билдириши керек. Ушуга байланыштуу аларга көп маанилүүлүк жана синоним-дештиктин мүнөздүү эместиги;

г) термин сөздөрдө дайыма стилдик бейтараптуулуктун мүнөздүүлүгү, б.а., алардын эмоционалдык жана экспрессивдүүлүк маанилерде колдонулбашы:

д) термин катары кабыл алынган сөздүн атоо функциясын аткара турган толук маанилүү сөздөрдөн болушу.

Ошентип, терминдин спецификасына мүнөздүү болгон жогорку белгилер аны жалпы элдик лексикадан айырмалоочу негизги критерийлер катары каралууга тийиш.

Терминдин лингвистикалык табиятын кеңири түшүнүүдө анын термин-номенклатуралык сөздөр менен болгон байланышын жана андагы айрым бир бөтөнчөлүктөрдү ажырата билүү талап кылынат.

Термин менен катар айрым илим тармактарындагы атоолор «номенклатура» деген ат менен аталат да, техниканын, искусствонун же илимдин белгилүү тармагына тиешелүү аттардын жыйындысын билдирет. М и с а л ы, ботаникада – өсүмдүктөрдүн аттары, медицинада – дары-дармектердин аттары, геологияда – минералдардын аттары, химияда – органикалык жана органикалык эмес бирикмелердин аттары ж.б. Бул жагынан алганда, термин менен номенклатура белгилүү өлчөмдө бири-бирине туура келет. Бирок термин номенклатурага караганда көлөмү, чеги жагынан кеңири. Ага номенклатурадан тышкары турган атоолор, түшүнүктөрдүн аттары да кирет. Мисалы, ботаникада бардык өсүмдүктөрдүн аттары ботаникалык номенклатурага кирет; ал эми аларга байланыштуу процесстерди билдирүүчү сөздөр – *гүлдөө, чаңдашуу, бүчүр, өзөк, жалбырак* деген сыяктуу толуп жаткан түшүнүктөрдүн атоолору ботаникалык терминдерге кирет. Демек, термин – номенклатурага караганда алда канча кеңири түшүнүк. Тагыраак айтканда, терминология системасына белгилүү илим тармагынын объектиси болгон түшүнүктөрдүн аттары, б.а., номенклатурасы менен катар алардын илимий-теориялык касиеттерине байланыштуу түшүнүктөрдүн аттары – терминдер да кирет.

Термин сөздөр да – лексиканын башка түрлөрү сыяктуу эле тарыхый категория. Демек, терминдер системасы

жалпы эле лексикалык системадагыдай дайыма өзгөрүү, өнүгүү, баюу процессине дуушар болуп турат.

Кээде коомдук өнүгүүнүн натыйжасында мурдатан колдонулуп жүргөн терминдер маанилик жактан жаңырат, такталып, толукталат, б.а., ошол терминдер атап турган заттын, түшүнүктүн өркүндөтүлгөн жаңы түрү, формасы пайда болот. Мындай учурда андай типтүү заттардын, түшүнүктөрдүн жалпылыгын билдирген термин – сөз кала берет да, жаңы пайда болгон анын түрүн, формасын атаган термин кошумчаланат. **М и с а л ы, банк:** улуттук банк – курулуш банкы – ассоциациялык коомдук банк – коммерциялык банк; баа: дүң баа – рыноктук баа – коммерциялык баа ж.б.

Ал эми жаңы коомдук түзүлүштүн, жаңы илимий тармактын пайда болушу менен бирге ага ылайык жаңы терминдик атоолор да пайда болуп, тилдин сөздүк составын тынымсыз байытып турат. Айрыкча кыргыз элинин турмушундагы кийинки кездердеги коомдук-саясий ири өзгөрүүлөр тилдин айрым лексикалык тармактарына, өзгөчө терминдик жактан өнүгүү, өзгөрүүлөргө кеңири шарт түздү. Тилибиздин сөздүк составы төмөнкүдөй бир катар коомдук-саясий, экономикалык, чарбалык терминдер менен толукталды: *президенттик вице-президент альтернатива, мафия* ж.б.

Ушул эле маалда, тескерисинче, коомдук түзүлүштүн өзгөрүшүнө байланыштуу кечээ жакында эле коомдук-саясий термин катары эсептелинип жүргөн бир катар сөздөр колдонуудан чыгып, архаизмге айлана баштады: *КПСС, СССР, съезд, пленум, комсомол, коммунисттик партия, пионер, генеральный секретарь, райком, колхоз* ж.б.

Айрым бир терминдер терминологиянын илимий таректелген алкагынан чыгып, жалпы элдик мүнөзгө ээ болушу мүмкүн. **М и с а л ы**, бир кездерде кыргыз тилинде термин катары колдонулуп жүргөн *поэзия, проза, театр, драматургия, кино* деген сыяктуу көптөгөн сөздөр

бүгүнкү күндө мааниси жана колдонулушу жагынан жалпы элдик мүнөзгө ээ болуп, адабий тилдин жалпы лексикасына айланды.

Терминдер илимий чоң мааниге ээ. Тигил же бул коомдук-саясий түшүнүктөрдү, илимий-техникалык жаңылыктарды так билүү үчүн анын аталышын – терминин – так өздөштүрүү талап кылынат. Тегинде терминдин пайда болушу илимий-техникалык жаңы ачылыштар менен тыгыз байланыштуу. Демек, илим жаңылыктарды ачуу менен ага ылайык терминдерди да жаратат. Бирок терминдерди жаратуу менен гана чектелбестен, алардын практикада колдонулушун камсыз кылуучу, маани-мазмунун кеңири чагылдыруучу ылайыктуу илимий теорияларды, жоболорду, аныктамаларды иштеп чыгат. Ошондуктан көрүнүктүү окумуштуулар, жазуучулар, коомдук-саясий ишмерлер терминология менен иштөөдө өтө этият мамиле жасашат. Анткени термин тигил же бул түшүнүктү билдирүүнүн пассивдүү каражаты эмес, ал, өз кезегинде, ошол өзү атап турган көрүнүшкө таасир көрсөтөт, аны тактайт, башка кошумча түшүнүктөрдөн бөлүү, чектөө милдетин да аткарат.

Терминдердин алгачкы пайда болушу, жасалышы улуттук тилдин жазма адабий тилге ээ болушу менен тыгыз байланыштуу. Демек, кыргыз тилиндеги терминдер Октябрь революциясынан кийин гана калыптанып, иретке келтирилип, жөнгө салына баштаган.

Эне тилибизде ондогон газета, журналдардын, окуу китептери менен окуу куралдарынын, көркөм адабий чыгармалардын, илимий изилдөөлөрдүн, коомдук-саясий маанидеги эмгектердин үзгүлтүксүз басылып чыгышы анын (тилдин) терминдик лексикасынын тынымсыз өнүгүшүнө, байышына ыңгайлуу шарттарды түздү. Натыйжада, кыргыз тилинин азыркы терминологиялык лексикасы өтө бай лексикалык катмарга айланды. Ал жалпы сөздүк составдын басымдуу бөлүгүн ээлейт. Бүгүнкү

күндө, негизинен, ар бир илимдин тармагы боюнча атайын терминологиялык сөздүктөр түзүлгөн.

Кыргыз тилиндеги илимий-техникалык, коомдук-саясий ж.б. терминдердин көпчүлүгү орус тилинен, ал аркылуу башка тилдерден кирген. Бирок алардын кыргыз тилине кабыл алынышы жана жасалышы төмөнкүдөй ар түрдүү жолдор аркылуу ишке ашырылган:

а) кыргыз тилинде которууга маанилик эквиваленттери жок терминдерди орус тилинен түз кабыл алуу: *диалект, фонема, лексикология, конвенция, вольт, ампер, энергия, квант, газ, кислота, формула, пропорция, повесть, молекула* ж.б.

Мындай терминдер орус тилинин орфографиясында кандай жазылса, кыргызча да так ошол калыбында кабыл алынган.

б) кыргыз тилиндеги терминологиялык лексиканын көпчүлүгү орус тилинин терминдеринин эквиваленти катары колдонулган кыргыздын төл сөздөрүнүн эсебинен түзүлгөн: **улут** – *нация*, **тап** – *класс*, **коом** – *общество*, **илим** – *наука*, **мүчө** – *член*, **сүйлөм** – *предложение*, **тааал сүйлөм** – *сложное предложение*.

в) орус жана кыргыз тилдериндеги сөздөрдүн өз ара айкашуусунан турган сөз айкашы түзүлүшүндөгү терминдер: *электр түйүңү, агро өнөр жайы, авто бекет, техникалык жабдуулар, техникалык кароо, саясий экономика* ж.б.

г) мурда адабий тилде колдонулуп жүргөн сөздөрдүн өзгөчө, кошумча, жаңы терминдик мааниде колдонулушу аркылуу: *кошуу, кемитүү, даража, айлана, үч бурчтук (математикалык терминдер), сабак, жалбырак, тамыр, сөөк (биологиялык терминдер), ылдамдык күч, чыңалуу (физикалык терминдер), жомок, уламыш, санжыра (адабият таануу терминдери)*.

Мындай жалпы адабий тилдеги сөздөр аркылуу жасалган терминдер өзүлөрүнүн алгачкы мааниси, б.а., ка-

дыресе сөз катары колдонулуп жүргөндөгү мааниси менен болгон байланышын толук же жарым-жартылай үзөт.

д) кыргыз тилинде колдонулган көптөгөн терминдер орус тилиндеги терминдердин үлгүсүндө калькалануу жолу аркылуу түзүлгөн: *өндүрүш* – **производство**, *корук* – **заповедник**, *чыгарма* – **произведение**, *котормо* – **перевод**, *писатель* – **жазуучу**, *аныктооч* – **определение**, *толуктооч* – **дополнение** ж.б. деген сыяктуу сөздөр термин катары Октябрь революциясынан кийин гана колдонула баштады. Ал эми бул сөздөрдүн уңгулары жана сөз жа-соочу мүчөлөрү кыргыз тилинин өзүнүн тилдик каражат-тары кагары мурдатан эле башка сөздөрдүн составында колдонулуп келген.

е) көптөгөн терминдер кыргыз тилиндеги уңгу сөздөргө ошол эле кыргыз тилинин сөз жасоочу мүчөлөрүнүн жал-ганышы аркылуу уюшулган: **-ЫШ** мүчөсү аркылуу: *ба-рыш*, *жатыш*, *чыгыш*, *табыш* жөндемөлөрү; **-ЫМ** мүчөсү аркылуу: *басым*, *ийрим*, *уюм*; **-ооч** мүчөсү аркылуу: *так-тооч*, *баяндооч*, *айкындооч*, *атооч* ж.б.

Кыргыз тилинде терминдердин мындай аффиксация-лык жол аркылуу жасалышы өтө активдүү мүнөзгө ээ.

Демек, жогоруда көрсөтүлгөндөй, илимий термин-дердин жасалуу, пайда болуу жана өнүгүү жолдору ар түрдүү. Азыркы учурдагы кыргыз тилиндеги терминдер-дин негизги чордонун төл сөздөр түзгөнү менен, андагы терминдердин өнүгүшүнө жана ал аркылуу кыргыз тили-нин лексикалык составынын байышына орус тили да зор таасир тийгизген. Анткени тилибиздеги толгон-толгон термин сөздөр орус тилинен түздөн-түз кабыл алуу аркы-луу гана эмес, аларды кыргыздын төл сөздөрүндөгү экви-валенттери менен алмаштыруу, төл сөздөгү даяр уңгуга сөз жасоочу мүчөлөрдү жалгоо аркылуу да жасалган.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН СТИЛДИК ЖАКТАН БӨЛҮНҮШҮ

§ 89. ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Адабий тилдин стилдик системасынын калыптанышы, өнүгүшү, коомдун өнүгүшү, анын ар жактуу тармактанышы менен байланыштуу. Азыркы кыргыз тили функционалдык-стилистикалык жактан ар түрдүү тармактарды, б.а., оозеки көркөм стилден жазма түрүндөгү көркөм стилге, иш кагаздарынан илимий монографиялардын стилине чейин тейлейт. Натыйжада, көптөгөн көркөм-популярдык журналдар, газеталар, илимий иштер, окуу куралдары чыгарылып, радио, телеберүү аркылуу үгүт, насыят иштери жүргүзүлөт¹.

Демек, пикир алмашуунун жогорку тармактарына, алардын ар биринин спецификалык өзгөчөлүктөрүнө карата тилдин системасындагы анын лексикалык составы бирдей даражада колдонула бербейт. Айталы, *аккумулятор, акробат, акушерка, акцент, акционер, акция, баланс, дотация, классификация, клетка, клиент, клиника, коомдук менчик, өндүрүш куралы, өндүргүч күчтөр, аппарат, консул* ж.б. деген сыяктуу сөздөр оозеки сүйлөшүү тилине анча мүнөздүү болбосо, тескерисинче, *кожогой, кожей, кожоңдо, мойсоду, жалмады, кыжы-кыйма, кызганчаак, кызырак, кыбыңда, күцүм, үтүрөкөй, күн алыс, күпчөктөй, күпсөр* ж.б. деген сөздөр иш кагаздарынын стилине же илимий стилге дегеле мүнөздүү эмес.

Ошентип, тилдин лексикалык составындагы сөздөрдүн айрым бир катмары стилдин бардык түрлөрүндө активдүү колдонулса (стиль аралык лексика) кээси, жогоркуда көрсөтүлгөндөй, оозеки кепте активдүү колдонулганы менен, жазма кепте өтө аз санда, же такыр эле колдонулбашы да мүмкүн. Мунун тескерисинче, айрымдары жаз-

¹ *Ахматов Т. К., Омуралиева С.* Кыргыз тили. Фрунзе. «Мектеп». 1990. 214-б.

ма кепте активдүү колдонулуп, оозеки кепте өтө сейрек же таптакыр колдонулбашы да ыктымал.

Тилдеги сөздөрдүн колдонулушундагы мындай айырмачылыктар ар башка маанидеги сөздөр гана эмес, синоним сөздөр, алардын катарларынын ортосунда да кезигет. *М и с а л ы, акмалоо, агылгалоо, көз салуу* деген синоним сөздөр оозеки сүйлөшүү кебине көбүрөөк мүнөздүү болсо, анын синонимдик катарлары болгон көзөмөлдөө, андоо, байкоо жазма кепте көп колдонулат. Ошондой эле *ажарсыз – көрксүз; айбыгуу ийменүү; айгай – кыйкырык; айдарым – сыдырым; айкырык – кыйкырык, айыр башта – алмаш; айың – ушак; албуут – ачуулуу; аларман – алуучу; алгоолош – жардамдаш; алымсынуу – канааттануу, анталады – антаңдады, шашты; аңдады – байкады; аңкоо момун; баарлаш – сырдаш; балжагай – жоон; басмырт – оор басырыктуу – токтоо; дүмөк – коогалаң – чуу чатак* ж.б. деген сыяктуу синонимдик катарлардын оозеки жана жазма кептин түрлөрүндө колдонулуш деңгээли бирдей эмес, б.а., алардын биринчи түгөйлөрү оозеки кепке, ал эми экинчилери жазма кепке көбүрөөк мүнөздүү келет.

Демек, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жогоркудай колдонулуш даражасынын ар түрдүүлүгүнө карата аларды – стиль аралык лексика, турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасы жана китептик лексика деп бөлүштүрүүгө болот.

§ 90. СТИЛЬ АРАЛЫК ЛЕКСИКА

Тилдеги сөздүк составдын негизги жана көпчүлүк бөлүгү кептин бардык стилине негиз болуп, турмуштук сүйлөшүү стилинде, иш кагаздары жана илимий-техникалык, көркөм жана публицистикалык стилдеринде жалпы колдонулат. Ошондуктан мындай сөздөр стиль аралык лексика же нейтралдык лексика деп аталат.

Стиль аралык лексика башка стилдик лексикага караганда өзүнүн жалпыга түшүнүктүүлүгү, жөнөкөйлүгү, ачыктыгы, тактыгы менен айырмаланат, ошол себептүү мындай

сөздөр турмуштун бардык сфераларында кеңири пайдаланылат: *адат, ажырагыс, азап, кымбаттуу, азыр, айкын, айланды, иштеди, аткарды, аймак, айрыкча, айрым, айыл, айым, айырма, аким, акча, акыйкат, акыл, акылдуу, акырын, алака, албетте, алгач, алдыңкы, алтын, алыс, андыктан, ант, анткени, аракет, бак, баалуу, аяктады, көк, кызыл, багыт, базар, байге, байка, байыркы, бал, бакыт, бата, башка, дубан, дубал, дүйнө, дүң (дүң соода), дүңгүрө, дээрлик, дары, жаан, жабдык, жаза, ой, аң-сезим ж.б.*

Кыргыз тилинин сөздүк составындагы ушул сыяктанган сөздөрдүн көпчүлүгү далай кылымдар бою жашап, азыркы кыргыз тилинин системасында да пикир алышунун активдүү куралы катары колдонулуп келе жатат.

Азыркы кыргыз тилиндеги стиль аралык лексикага которуу жолу менен же ошол калыбында сырттан кабыл алынган сөздөрдүн тобу да кирет. Анткени мындай сөздөр стилдин бардык функционалдык түрлөрүндө активдүү пайдаланылып, маанилери жана колдонулушу боюнча жалпы элдик мүнөзгө айланып кеткен: *адис, адистештирүчү, активдүчү, актуалдуу, анализ, аппарат, байланыш, банк, банкир. баскычтуу, басмакана, басма, башкаруу, долбоор, доход, драп. жазуучу, жатакана, запас, тарыхый бурулуш, өндүрүш каражаттары, демократия ж.б.*

Стиль аралык лексикага бизди курчап турган айлана-чөйрөдөгү чындык турмуштун көрүнүштөрүнүн, буюмдардын, кубулуштардын, ал-абалдын, сан-өлчөмдүн, кыймыл-аракеттин ж.б. аттары кирет. Мына ушул өзгөчөлүгү алардын ар кандай стилдерде бирдей даражада колдонулушун шарттайт.

§ 91. ТУРМУШТУК ООZEКИ СҮЙЛӨШҮҮ ЛЕКСИКАСЫ

Турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасы өз ичине оозеки формада айтылуучу жана анда активдүү колдонулуучу бардык сөздөрдү камтыйт.

Оозеки сүйлөшүү лексикасы официалдуу эмес, турмуштук жагдайда ар түрдүү кырдаалга, шартка, маекке кошулган адамдардын абалына жана сөз болуп жаткан объектинин мүнөзүнө байланыштуу алдын-ала даярдыксыз оозеки формада эркин колдонулат. Ошондуктан алар стиль аралык жана китеп лексикасынын стилистикалык катмарларына салыштырганда стилдик жактан төмөнкү деңгээлде болот.

Оозеки сүйлөшүү лексикасы китеп лексикасынын айрым түрлөрүндө, айрыкча көркөм жана публицистикалык стилдерде атайын бир максаттар үчүн колдонулушу мүмкүн. Бирок мындай учурда деле баары бир анын оозеки кепке таандык экендиги, оозекилик оттенкасы контекст аркылуу белгилүү болуп турат.

– **Кайыр, болуптур. Чүйдүн сары жыланындай солдойгон арам... Шерттешип ант оозанып, дос-тамыр болгон элек. Сенин эсириктигинди кечирбесем да, ошо оозанышкан шертимди, анан мына эки аяшымдын кадыры үчүн бугун жатып кетейин, – деп Көкөтөй жоошуду.**

– **Кайыр, кош, досум. Менин саа айтарым – ачта жеген куйканды токто унутпа деген экен. Киши жарык дүйнөгө аз күнгө конок болуп келип, өз башынан эчен талаш-тартышты, машакаттарды, жокчулукту, барчылыкты өткөрөт. Барга эсирбе. Ачкаңда кейибе, токчулук кезде ошо ач болгон кезиңди эсте. Дагы айтаарым – зоболоң көтөрүлсө, өзүңдүн пас кезиң көз алдыңда турсун. Журт сыйлаган жакшы болсоң, өзүңдүн темтейип жаман болуп жүргөн кезиң көз алдыңда турсун, досум.**

Кошкун! Эл-журтуң менен көрүшкөнчө эсен-соо болгула! – деп Көкөтөй жөнөп кетти. (Т.С.)

Тескерисинче, турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасы иш кагаздарынын жана илимий иштердин стилдеринде, негизинен, колдонулбайт. Алардын стилдин жогорку түрлөрүндө колдонулушу адабий нормадан четтегендикке жатат. Турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасына ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү төмөнкүдөй сөздөр кирет.

Зат атооч сөздөр: *ажат, аза, ашына, асылкеч, айбаалы, айбар, айгай, айгак, айкырык, айырмач, айылчы, акырет, айың, ак жаан, акарат, акетай, акыбет, акыйнек, алакет, алас, албарсты, алгы-берги, алыш-бериш, аңырт, аңги, аңыз, арача, аргамжы, аяш, бабыр, дос, тууган, аласа-бересе, байбача, балакай, бажа, бараан, перзент, балдыз, барымта, батек, баштык, дүмөк; жазмыш, мал, жан, акы ж.б.*

Сын атооч сөздөр: *адесиз, бейадеп, адеми, ажыкыз, айдарым, айдың, айкөл, айлаш, айныма, ачыктуу, ак жуумал, аксым, акчыл, алаңгазар, алешем, албуут, анткор, аңкоо, араз, байсалдуу, бакубат, балит, балтагай, бардар, бартагай, жазакер, жүйрүк, зарурат, ала, алабарман, алагар, алагүц, аламык ж.б.*

Ат атооч сөздөр: *ана, ана-мына, анакей, береги, мобу, мынакей, балан-бастан, түкүнчө, бастанча, балан-түкүн, анда, мында, тигинде ж.б.*

Тактооч сөздөр: *азыноолак, алеки саатта, алтүндө, алым-сабак, андай, андай-мындай, анча, анча-мынча, анчейин, бир аз, аңгыча, апыл-тапыл, өйдө, төмөн, жанында, астында, үстүндө, эрте, кеч, эртең менен, кечинде, түштө, заарда, таңга жуук. айта-буйта дегиче, көз ачып-жумганча, каш карайганда, бешимде, намаз шамда, намаз дигерде ж.б.*

Этиш сөздөр: *ажат ачуу, ада болуу, ажылда, айран калуу, азырла, айланчыкта, айма, акидей асылуу, акчылануу, акшыңда, акыйлаш, алакта, алпечте, алпуруш, алчаңда, анталады, аңгыра, акшай, аңшай, атылда, аяңда, бабыра, бадылда, бадыра, балбыра, байпанда, балдыра, балжай, балкай, бакылда, бапесте, балпакта, быпылда, бапыракта, дулдуй, дуула, дүрбө, дыргы, жабыгуу ж.б.*

Сырдык жапа тууранды сөздөр: *апсаң-апсаң, арбаң-арбаң, жалт-жулт, акый, ботом, апей, кокуй, өөх, ай, шумдугуң кургур, капырай, садагасы, айланайын, кош, бали, баракелде, атсалоома-алейкум, арбаң, бар бол,*

багжаң-багжаң, кан кускур, шумицк бажак-бажак, балак-балак, сорок-сорок, балтаң-балтаң капырай, бапсаң-бапсаң, барт-барт, барс-барс, шумдугуң кургур, дүк-дүцк, дүцк-дүцк, жагжаң-жагжаң түбүң-түшкүр, жашабагыр ж.б.

Кызматчы жана модалык сөздөр: *айтмакчы, баса, эч, бейм, бекен, балким, баса десең, кайда болбосун, беле, экен, айт-айтпаса төгүңбү ж.б.*

Сүйлөө тилине мүнөздүү сөздөр, негизинен, кепте оозеки формада колдонулат да, маектешүүгө экиден кем эмес адамдар тобу катышат. Демек, сөздөр турмуштук ар кыл темада алдын ала даярдалбастан эркин колдонулгандыктан, оозеки сүйлөшүү тилинде бура сүйлөө, шылдыңдоо, келекелөө, эркелетүү, жактырбоо, өкүнүү, коркуу, сүйүнүү маанисиндеги сөздөр көп катышышы мүмкүн:

– И, баатыр жигит, жылан көрдүңбү?.. Атакул баатыр башы Насирдинди да көрдү. Эсине келе калып: – Хи, – деди от кыжыр менен, – чага турган жылан экен десе, тили суурулуп калган сасык жыландар турбайбы! Насирдин ордунан атып турду. Атакул баатыр-башы жүлжүйүп тиктеп, мыскылдап мырс күлүп койду:

– Тек ийрилип жат жайыңа. Октолуп койгонун?! (Т.К.)

– Бас үнүңдү! – деп сөзүң бүтүртпөй ызырынып, Байболотко жакын басып барды да, кайтып оң жагында турган погону бар жигитине:

– Айдап барып кама итти! – деп буйрук берип калды.

– Бас ой! Ок кибиреген атаңдын көрүлөр! – деди бизге бир жеринен эсесин кетирип койгондой.

– Апей, койчу! Ушуну менен кыштообуздан үч жолу которду эми...

– Ата көйү жамандардын эчкиче бөлүнүп алып отургандарын? – деп кекерлүү какшык күлкүсүнө салып, жымыйып койду.

– Э, ботом, акчаны жаңкыга эмне бердиң! – деди.

– Ок, көзүң челейгир, ме! – деп кекетип, Бекдайырдын чөйчөгүнө куйган болду. Анын артынан:

– Өлүгүндү көрөйүн, ушулардын жаны деле иттен бек.
Кашайган кудай буларды кандай көрбөйт, – деди.

Бурмаке:

– Кудай өмүрүндө жамандык көрсөтпөсүн, балам! Бечара-карыптын сообу жетсин... – деп алкап коё берди.
(М.Э.)

Сүйлөшүү тилине мүнөздүү сөздөр оозеки кептин лексикасынын негизги ядросун түзөт. Сөздөрдүн бул катмары, бир жагынан, стиль аралык лексикага жакын турса, экинчи жактан, жогоркудай көркөм адабий чыгармалардын лексикасы катары да колдонулушу мүмкүн.

Турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасы кыргыз адабий тилинин стилистикалык катмары катары адабий норманын чегинен сырткары чыкпоого тийиш. Бирок алар кепте оозеки форма аркылуу реализацияланышына байланыштуу өз ичине айрым учурларда колдонулушу жагынан чектелген диалектизмдерди да камтышы мүмкүн.

§ 92. КИТЕПТИК ЛЕКСИКА

Стиль аралык жана айрыкча турмуштук оозеки сүйлөшүү тилинин лексикаларынын катарында (фонунда) жазуу кебинде колдонулушу менен мүнөздөлгөн китеп лексикасы өзгөчө айырмаланып турат. Анткени китеп лексикасы оозеки сүйлөшүү лексикасынан өзгөчөлөнүп, сөздүк составы жагынан бир кыйла татаал жана туруктуу келет. Ошондой эле ага традициялуулук, нормага салынгандык да мүнөздүү. Атүгүл китеп лексикасынын оозеки формалары катары эсептелинген атайын билдирүүлөрдө, ар кыл лекцияларда, докладдарда да жазуу кебине мүнөздүү болгон традициялуулук, нормативдүүлүк белгилүү деңгээлде сакталган болот.

Жазуу кебинин оозеки кептен болгон дагы бир негизги айырмачылыгы анын монолог формасында келиши жана алдын-ала даярдалгандыктан, китеп стилине мүнөздүү болгон сөздөрдүн атайын тандалып, иргелип кол-

донулушу менен шартталат. Демек жазуу кебиндеги сөздөр өзүлөрүнүн колдонулушу жагынан оозеки кептегидей эркин эмес, көп учурда андагы традициялуулукка, нормативдүүлүккө көз каранды абалда болот.

Айрым учурларда китеп лексикасы сөз болуп жаткан нерсенин, объектинин же теманын мүнөзүнө карата турмуштук оозеки сүйлөшүү стилинен да орун алышы мүмкүн, бирок бул учурда да китептик стилин дайыма сактайт:

Бул заманда мейли территориялык чатак, мейли чарбачылык, агартуу жөнүндө жүргөн адам болсун, кай мекемеге да ылгабай кире берер эле. Ошолордун ким кимиси да бул тууралуу баланчага бар, ошонун жумушу деп эч ким айтчу эмес. Алып барган арыз үстүнө число-сун коюп, резолюция сала беришчү. Жеке бул эмес, кай мекеменин милдети кайсы экени ошол жердеги иш башкаруучу адамдардын өзүнө да, клиент болуп келген кишилерге да караңгы, күңүрт сыяктуу болучу. (М.Э.)

Китеп лексикасы өзүнүн стилистикалык мүнөзү боюнча бирдей эмес. Ага адабий тилдин бардык нормаларын сактаган публицистикалык жана көркөм адабий чыгармалардын стили, официалдуу иш кагаздарынын жана илимий адабияттардын стили кирет. Ошондой эле өзгөчөлөнгөн өз алдынча катмарлары катары поэтикалык лексиканы жана экзотизмдерди да бөлүп көрсөтүүгө болот.

Китеп лексикасынын эң кеңири тараган бир бөлүгү – бул илимий адабияттардын лексикасы. Ага адамдардын илимий жана техникалык чыгармачылыктарында колдонулуучу сөздөр кирет.

Илимий стилге айтылып жаткан ой-пикирдин ачыктыгы, тактыгы жана логикалуулугу мүнөздүү. Ар кандай илимий маалыматтар, корутундулар, эрежелер, аныктамалар өзүлөрүнүн турмуштук объективдүүлүгү жана материалдык далилдүүлүгү менен айырмаланып турууга тийиш. Ошондой эле илимий стилде абстракттуу маанидеги лексикалар (терминдер) кеңири колдонулат. Анда оозеки сүйлөшүү стилине мүнөздүү сөздөр, негизинен, кезикпейт.

Илимий стилде жалпы элдик (дүйнөлүк) мүнөздөгү интернационалдык жана сырттан кабыл алынган терминдер, номенклатуралык сөздөр өтө активдүү колдонулат.

Илимий стилдеги лексикаларды колдонулуш даражасына карата жалпы илимий мүнөздөгү терминология жана тар чөйрөдө (адистикте) колдонулуучу терминология деген сыяктуу топторго бөлүштүрүүгө туура келет. Жалпы илимий лексика илим жана техниканын, негизинен, бардык тармагын тейлейт, б.а., бардык тармагына бирдей даражада тиешелүү болот. Буларга: *анализ, синтез, методика, аргумент, объективдүүлүк, элемент, компонент, функция, классификация, антитеза, дефиниция, анонс, адекваттуу, эквивалент, реферат, конспект, абстракция, конкреттүүлүк, далилдүүлүк, концепция, принцип, критерий, прогресс* ж.б. сөздөр кирет.

Адистикке байланыштуу тар чөйрөдө колдонулуучу терминологияга кандайдыр бир илимдин тармагына тиешелүү болгон спецификалык мүнөзгө ээ терминдер кирет. М и с а л ы,

а) медициналык терминология: *скальпель, нейрохирургия, диабет, тетрацилин, аспирин, лоринден, анемия, рентген, педиатр, реанимация, гипертония, невроз* ж.б.

б) тил илимине байланыштуу терминдер: *грамматикалык форма, кириңди сөз, атама сүйлөм, ээ, баяндооч, морфема, фонема, лексикология, изоглосса, дифтонг, субстантивация, татаал сүйлөм, каратма сөз, бөлүкчө, байламта, тактооч, ээрчишү байланышы* ж.б.

в) физикалык жана математикалык терминдер: *айлана, тик бурчтук, үч бурчтук, интеграл, инерция, радикал, дифференциал, алгоритм, электрон, нейтрон, логарифм, ампер, ом, вольтметр, динамометр, синус, косинус* ж.б.

Официалдуу – иштиктүү лексикага юридикалык, концелярдык иш жана дипломатиялык терминдер кирет. Официалдуу-иштиктүү стилдин лексикасына илимий стилге тиешелүү сөздөр, терминдер мүнөздүү. Мындан сырткары, официалдуу-иштиктүү стилде тилдик каражат-

тардын колдонулушунун стандарттуулугу боюнча башка стилдеги лексикалардан айырмаланып турат. М и с а л ы.

а) юридикалык терминдер: *арбитраж, дотация, прокуратура, кодекс, күбө, тергөөчү, алиби, залогодатель, доочу, душеприказчик (осуятты орундатуучу киши), дознание (алгачкы тергөө), жоопкер, налог төлөөчү* ж.б.

б) концелярдык ишке байланыштуу лексика: *арыз, токтом, справка, төмөндө кол коюучулар, начисление (негизги суммага кошо кошулуп эсептелген үстөк), вручитель, баланс, ишеним кат* ж.б.

в) дипломатиялык терминдер: *виза, консул, атташе, ратификация, эмбарго, пакт, меморандум, нота, преамбула, аккредитование, коммюнике, посол* ж.б.

Публицистикалык лексика газеталарда, үгүт-насыяттык үндөөлөрдө, билдирүүлөрдө, коомдук-саясий басылмаларда колдонулат. Публицистикалык стилдин негизги милдети – коомдук-саясий, чарбалык, экономикалык ар түрдүү жаңылыктарды, андагы өзгөрүүлөрдү билдирүү жана ал аркылуу коомчулуктун көңүлүн буруу, ага таасир көрсөтүү. Ошондуктан публицистикалык стилге кабар кылынып, билдирилип жаткан жаңылыктардын популярдуулугу, айтылып жаткан ойдун ачыктыгы, тактыгы, ошондой эле образдуулук да мүнөздүү. Демек, публицистикада сөздөрдүн стилистикалык чабыты, алкагы (диапазону) өтө кеңири. М и с а л ы, публицистикалык стилде төмөнкүдөй сөздөр жана сөз айкаштары активдүү колдонулат: *прогрессивдүү, автономия, экспансия, оппозиция, бир туугандык, достук, гумандуулук, тилектештик, демократия, визит, дыйкан, эмгекчи, жумушчу, каармандык, жарыялоо, билдирүү, катышуу, бойкот жасоо, аппарат, кайтуу (отбыть), эл аралык, коалиция* ж.б.

Поэтикалык лексика – тилдин сөздүк составында аз санда кезиккени менен, жазма лексиканын өзгөчө бир бөлүгү. Ал өзүнүн лирикалуулугу, экспрессивдүү-эмоционалдуулугу менен лексиканын башка катмарларынан айырмаланат. Лексиканын бул тармагына: *каралдым, берекем, садагасы, катыгун, кашайгыр, секетим,*

чиркин, келберсиген, оңбогур, о, дүйнө-ай, кудай жалгагыр, чоюлган, чырагым, апаке, жалжалым, суйсалган, ойсоке, экилүз ж.б. деген сыяктуу сөздөр кирет. Буларга элдик-поэтикалык – *кымча бел, аркар шыйрак, ай тамак, ай жамал, аркар төш, кундуз чач, бото көз, кой көз, келеңгир чачпак, кең соору* деген сөздөр да мүнөздүү.

Китеп лексикасынын өзгөчө бир кичине катмарын экзотикалык лексика же экзотизмдер түзөт. Экзотизмдер – чыгыш теги боюнча башка тилдерге тиешелүү болуп, башка элдин жашоо турмушун, тиричилигин, улуттук өзгөчөлүгүн көрсөтүү үчүн публицистикалык жана көркөм адабий чыгармаларда колдонулуучу сөздөр. Экзотизмдер айрыкча көркөм чыгармаларда жергиликтүү улуттук колоритти жана кейипкерлердин кептик өзгөчөлүгүн берүү үчүн көркөм ыкма катары атайын колдонулат. М и с а л ы, А.Токомбаев, К.Жантөшевдин чыгармаларында жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү таасын чагылдыруу максатында *шаңыя, доотай* (жергиликтүү бийлик аттары), *му* (жерге карата чен бирдиги), *жаачын* (акча маанисинде) деген сыяктуу кытай сөздөрүн кейипкер жана автордук кептерде колдонушкан.

Көркөм адабий чыгармаларда башка улуттун өкүлүнүн образын ар тараптан кеңири чагылдыруу үчүн алардын өңү-түсү, сырткы кебете-кепшири, кыял-жоругу менен катар эле сүйлөө кебине да өзгөчө көңүл буруу зарыл. Бул талап кыргыз акын-жазуучулары тарабынан да эске алынгандыгына көптөгөн көркөм чыгармалар күбө боло алат. Айталы, М.Элебаев өзүнүн «Узак жол» романында казак каарманынын кебин төмөнкүдөй мүнөздө өз калыбында берген:

– **Осы карагым аман жүрсө болды маган. Куу дүйнө кимге апа болар дейсиң... Айналайын карагым!**

– **Апырмау, тамак соган кайтип сиңеди экен чиркин!.. Ози типта бир кыймылдамай отурады гой, – деп калды жесир катын Жамат экөөбүзгө кезек менен карап,**

– Ийе, үйдөн жылмайды.

Катын бул жөнүндө кепти узартып калды:

– Ози де бир адамга жулдызы жок тугин салган неме экен. Осы алты айдан бери ауыл атырып бири-биримиздин үйимизге кирип көргөн жан эмеспиз. Адамнан асынша безген не деген жан өзиө. Онан баскалар казан аспажк соган күни калып отурган жок кой. Сол куу пейил неме сендерге да жөнди тамак бермес ау деймин...

Ошол эле чыгармадан уйгур тилине таандык төмөнкүдөй экзотизмдерди кезиктирүүгө болот:

– *Аа! Абдан тапылыпты! Өзүм үргөтүп аламан, кел!*
– *деди колундагы чанжы менен солду көрсөтүп.*

– *Нан йемсиң!* – *деп коёт, мени тамашалап. Ошол убакта менин жаныман бирөө басып баратып:*

– *Дадаң кычкырып ятупту, – деп кетти.*

Ал эми жазуучу Т.Сыдыкбеков татар Газини татар тилинде мындайча сүйлөтөт:

– *Акмак болбосо, Зулайкага үйлөнгөндө ол катынды не өзүнө ана этеби... Жок. Жо-ок! Олай болууга жарамас, Адыгей. Ол катын.*

– *Олай бомос энди, Жаркын эне Биз эрлер кутуруп кеткенимизде өз аталык касиетибизди сатарбыз...*

Эне – асыл! ж.б.

Ал эми китеп лексикасынын ичинен көркөм чыгарманын лексикасын өтө кеңири масштабда кароо керек. Анткени мында чыгарманын мазмунуна, каармандардын социалдык абалдарына жана ар түрдүү максаттарга ылайык зарыл учурларда лексикалык стилдин бардык түгөйлөрү колдонулушу мүмкүн.

Акырында, лексикалык стилде тигил же бул сөз топторун тигил же бул стилге гана тиешелүү деп кескин жыйынтык чыгарууга болбостугун атайын эскерте кетүүгө туура келет. Алар өз ара карым-катышта болуп, бири экинчисине оошуп, биринде колдонулган сөздөр, керегине жараша, экинчисинде деле колдонула берет. Бирок ушул эле маалда алар оошуп кайсы гана стилде колдонулбасын, баары бир өзүнүн түпкү касиетин сактап калат, б.а., кайсы стилге мүнөздүү экендиги айкын эле сезилип турган болот.

Л Е К С И К О Г Р А Ф И Я

§ 93. ЛЕКСИКОГРАФИЯ ЖАНА АНЫН КООМДУК МААНИСИ. СӨЗДҮКТӨР ЖАНА АЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ

Лексикография деген термин грек тилиндеги *lexicon* – «сөз» жана «*grapho*» – «жазамын» деген сөзүнөн алынган, бизче «сөз жөнүндө жазуу» деген маанини туюндурат.

Кеңири мааниде алганда, лексикография – тил илиминин сөздүк түзүү иши, анын теориялык жана практикалык маселелери жөнүндөгү атайын тармагы.

Коом турмушунун ар түрдүү тармактарындагы жаңы нерселер, түшүнүктөр ж.б. тил, айрыкча анын лексикасы аркылуу чагылдырылып турат. Бул жагынан алганда, тилдин сөздүк составы – жалаң гана маанилердин жыйындысынан турган пикир алышуунун гана каражаты эмес, ошону менен бирге эле элдин кылымдар бою басып өткөн тарыхый жолун жана учурдагы абалын чагылдырып турган күзгү. Анткени элдин кылымдап калыпташкан үрп-адаты, каада-салты, экономикалык-социалдык абалдары, өнөр-кесиби, коомдук турмушу, башка элдер менен болгон байланыш-катыштарынын, айлана-чөйрөгө болгон көз карашынын изи, дареги тилде (сөздө) сакталып кала берет.

Демек, бир тилдеги сөздөрдүн бардык жыйындысын камтыган сөздүктөр (негизинен, түшүндүрмө, котормо сөздүктөрү) аркылуу ошол тилдеги сөздөр, алардын чыгыш теги, төркүнү, грамматикалык мүнөздөрү боюнча гана түшүнүк алуу менен чектелбестен, эл турмушунун жогоруда көрсөтүлгөн бардык сфералары боюнча да маалымат алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Ошондой эле сөздүктөр өзүлөрүнүн мүнөздүү спецификалык өзгөчөлүктөрүнө, максат-милдеттерине ылайык тилдин сөздүк составынан орун алган жаңы сөздөрдү, жаңы сөз маанилерин камтуу менен, илим менен техникадагы, маданият менен экономикадагы ар кыл жаңылыктарды даана чагылдыруунун да милдетин аткарат. Жер-суу аттары, коомдук кубулуштар, ири окуялар, илимдин, маданият менен адабияттын көрүнүктүү ишмерлери жөнүндө маалымат берет.

Сөздүктөр аркылуу бир тилдеги сөздөр менен таанышууга, аны үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Алар аркылуу сөздөрдүн колдонулуш чектери белгиленет, маанилик, орфографиялык жактан калыпка салынат. Сөздүн ар бир учурдагы маанилери такталат, ага тиешелүү болгон өтмө, фразеологиялык жана омонимдик маанилери аныкталат. Мисалы, жол сөзүнүн негизги лексикалык мааниси – аркы-терки жүрүү, каттоо, басып өтүү үчүн колдонулган тилке жер; ар кандай транспорттун өтүп турган белгилүү бир багыты, жери¹. Ушул эле сөздүн мындан сырткары төмөнкүдөй бир нечелеген өтмө, туунду жана фразеологиялык маанилери сөздүктө белгиленген: *жалгыз аяк жол, кой жол, кара жол, аба жолу, зым жол, кан жол, жол көрсөткүч, жол кат, жолу ачык, жолуңар менен болгула, жолуңа тиш, жолго сал, жол ал, жол кош, жолдон адаш, жолдон чык, жолго ташта, жолдон кал, партиянын жолу, жол кой, жол ач, жол койбоо, жол берилбөө, жол кыл, жол айт, жолу улуу, ата жолу, жолуң узарсын, жол болсун, жолуң болгур, жол болду, ак жол, ак жолуң ачылсын, жолу катуу, жол кире, жол башчы, бир жолу, бул жолу, нечен жолу*². Ошентип сөздүктөр аркылуу сөздөр лексика-семантикалык жактан түрлөргө ажыратылат, чечмеленет. Алардын лексикалык, орфографиялык, стилистикалык нормалары иретке салынат.

¹ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе, 1969, 213-б.

² Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва. 1965. 257–258-беттер.

Жыйынтыктап айтканда, сөздүктөр – сөздү туура жазуунун көрсөткүчү жана алардын келип чыгышын, маанисин түшүндүрүүчү бирден-бир негизги курал. Бирок сөздүктөрдүн коомдук мааниси муну менен гана чектелбейт. Алар илимдин, техниканын, искусствонун жана адабият менен маданияттын ар түрдүү тармактарынан жаңы маалыматтарды берип, акыл-ойду кеңитет, сөз маданиятын өнүктүрөт, элдердин маданияты, кулк-мүнөзү, турмуш тиричилиги жана улуттук тилдин казынасы менен тааныштырат. Кыскасы, сөздүктөр өз кучагына сөздөрдүн маанилик түшүндүрмөсү, колдонулушу, туура жазылышы менен айтылышы, келип чыгыш теги, башка тилдерге которулушу, ошондой эле тигил же бул негизги окуя, табигый кубулуш, илимий ачылыштар сыяктанган маселелерди камтыйт.

Убагында дүйнөлүк улуу адамдар да сөздүктөргө, маалымдамаларга (справочниктерге) жогору баа беришип, ар кандай маалыматтар үчүн сөздүктөргө дайыма кайрылып турушкан жана аларды өз иштеринде кеңири пайдаланышкан.

Сөздүктөр өзүнө топтолгон сөздөргө жана аларга берилген түшүндүрмөнүн мүнөзүнө, талабына, ошондой эле өз алдыларына койгон илимий жана практикалык милдеттерине, максаттарына карата өз ара төмөнкүдөй бир нече түрлөргө бөлүнөт:

1. Түшүндүрмө сөздүк. Бир тилдеги сөздөрдүн лексикалык маанилерин ачып, аларга грамматикалык мүнөздөмө берет. Түшүндүрмө сөздүктө активдүү лексикадан сырткары көркөм адабий жана фольклордук чыгармаларда колдонулуп жүргөн көөнөргөн сөздөрдүн (арханизмдердин), диалектизмдердин да айрым бир катмарлары камтылышы мүмкүн. Ошондой эле ага мааниси жана колдонулушу жагынан жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон терминдер жана кесиптик сөздөр да кирет.

«Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» коллектив тарабынан түзүлүп, алгач 1969-жылы жарык көргөн. Кий-

ин, 1984-жылы, анын биринчи тому бир катар оңдоолор, толуктоолор менен кайрадан басылып чыкты.

Котормолуу сөздүк. Бир тилдеги сөздөр экинчи бир тилге которулуп берилсе, андай сөздүк котормолуу сөздүк деп аталат.

Котормолуу сөздүктө бир тилдеги сөздөрдүн бардык сөз байлыгы – активдүү лексика, терминдер жана кесип сөздөрү, турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасы, айрым бир архаизмдер менен диалектилик сөздөр да камтылат. Анда сөздөрдүн грамматикалык табияты (мисалы, сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү), алардын маанилеринин структурасы толук чагылдырылат. Бул өзгөчөлүгүнө байланыштуу мындай типтеги сөздүктөрдө иллюстративдик материалдар катары көркөм адабий чыгармаларынын ар түрдүү жанрларында колдонулган өтмө маанилүү сөздөрдөн, фразеологиялык сөз тизмектеринен, идиомалардан, макал, ылакаптардан, көөнөргөн жана кесиптик сөздөрдөн тартып, фольклордук чыгармалардын түрлөрүндөгү материалдар да пайдаланылат.

Кыргыз тилиндеги бардык сөздөрдүн жыйындысын камтыган биринчи котормолуу «Кыргызча-орусча сөздүк» академик К.К.Юдахин тарабынан түзүлүп, 1940-жылы жарык көргөн. Ушул эле сөздүк толукталып, оңдолуп, көлөмү жагынан алда канча кеңитилип (40000 сөздү камтыган), 1965-жылы кайрадан басылып чыкты.

Ал эми «Орусча-кыргызча сөздүк» академик К.К.Юдахин, проф. Х.Карасаев жана Ж.Шүкүровдор тарабынан түзүлүп, алгач 1944-жылы басылып чыккан жана ал кеңейтилип, толукталып, 51000 сөздү камтыган көлөмдө 1957-жылы кайрадан жарык көргөн. Котормолуу сөздүк эки гана тилдин чегинде болбостон, кээде үч тилдеги сөздөрдү да өз ичине камтышы мүмкүн. Мисалы, кыргыз тилинде 1974-жылы А.М.Плутницкий, С.Шамбаев, А.Рахмановдор тарабынан түзүлгөн «Немецче-орусча-кыргызча» сөздүк жарык көргөн.

Орфографиялык сөздүк. Бир тилдеги сөздөрдүн туура жазылыш, нормасын тактап көрсөтөт. Ал жазылышы жагынан ар кандай учурай турган сөздөрдүн туура вариантын сунуш кылат, орфографиялык принциптердин, эрежелердин негизинде сөздөрдүн туура жазылышын жөнгө салат. Орфографиялык сөздүктүн башка сөздүктөрдөн айырмасы – анда камтылган сөздөргө маанилик жана грамматикалык талдоолор, түшүндүрмөлөр берилбейт, иллюстративдик материалдар аркылуу жабдылбайт.

Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүн түзүү иши 1938-жылдан башталып, тажрыйба иретинде бир аз толуктоолор менен 1956-жылга чейин бир нече жолу басылып чыккан. Ал эми кыргыз тилиндеги бардык сөздөрдү камтыган (60000 сөздөн турган) алгачкы «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» проф. Х.Карасаев тарабынан түзүлүп, 1966-жылы жарык көрдү жана ушул эле сөздүк оңдолуп, толукталып, 1983-жылы кайрадан басылып чыкты.

Диалектологиялык сөздүк – тилде жергиликтүү территорияда гана колдонулуп, жалпы элге кеңири тарабаган, адабий тилдин нормасы катары эсептелинбеген сөздөрдүн жыйындысы. Анда диалектилик сөздөр ареалдык жактан мүнөздөлөт, маанилери алардын адабий тилдеги эквиваленти аркылуу чечмеленип, керегине жараша мисалдар аркылуу тастыкталат. Алардын фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карата транскрипциялык атайын белгилер колдонулат жана ал аркылуу лексикографиялык бир системага келтирилет.

«Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү» биринчи жолу проф. Ж.Мукамбаев тарабынан түзүлүп, 1972-жылы анын 1-тому жарык көргөн, ушул эле томдун оңдолгон экинчи варианты 1974-жылы кайрадан басылып чыккан.

Этимологиялык сөздүк. Сөздөрдүн тегин, келип чыгышын баяндайт. Демек, мында сөздөрдүн азыркы абалы маанилик жана тыбыштык түзүлүшүндөгү өзгөчө-

лүктөр илимий жактан талдоого алынат. Сөздүн тегин аныктоо үчүн этимология тектеш жана башка тилдердин фактыларыңа таянат. Сөздөрдүн маанилик жана тыбыштык өзгөрүүлөрүнүн лингвистикалык закон ченемдүүлүктөрүн белгилейт. Керегине жараша тигил же бул сөз жөнүндөгү элдик этимологияга, легендаларга да кайрылат.

Энциклопедиялык сөздүк. Тарыхый-коомдук, саясий, илимий, маданий мааниси бар айрым сөздөргө, терминдерге, түшүнүктөргө жана тарыхый ири окуяларга, географиялык аттарга, эмгектин, илим менен маданияттын көрүнүктүү ишмерлерине карата баян берген, сүрөттөр, карталар, портреттер, эң зарыл болгон түрдүү маалыматтар менен жабдылган сөздүк энциклопедиялык сөздүк деп аталат.

Кыргыз тилинде энциклопедиялык сөздүк толук түрдө «Кыргыз совет энциклопедиясы» (6 том) деген ат менен басылып чыкты. Анын биринчи тому 1976-жылы жарык көргөн.

Фразеологиялык сөздүк. Бир тилдеги фразеологизмдердин жыйындысы жөнүндөгү сөздүк фразеологиялык сөздүк деп аталат. Сөздүктө фразеологиялык сөз тизмектеринин маанилери тилдеги алардын эквиваленттери болуп эсептелген сөздөрдүн, сөз тизмектеринин маанилери аркылуу чечмеленет, түшүндүрүлөт. Ал маанилерди далилдөө максатында иллюстративдик материалдар менен жабдылат. Кыргыз тилинде ал «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» деген аталыш менен 1980-жылы жарык көргөн.

Терминологиялык сөздүк. Ар кайсы илимдин, техниканын тармагы боюнча түзүлгөн термин сөздүгүн терминологиялык сөздүк дейбиз. Анда конкреттүү бир илимге же техникага тиешелүү терминдер, номенклатуралык сөздөр топтоштурулуп, аларга карата тиешелүү аныктамалар, мүнөздөмөлөр берилет.

Кыргыз тилинде илимдин ар түрдүү тармактарына байланыштуу сексенден ашуун терминологиялык сөз-

дүктөр жарык көргөн. Алардын көпчүлүгү оңдолуп, толукталып, кайрадан басылган жана басылып чыгууда.

Чет тилдер сөздүгү. Чет тилдерден кирген сөздөрдүн жыйындысын берген сөздүк чет тилдер сөздүгү деп аталат. Анда камтылган сөздөрдүн негизги тобун маанилик жана колдонулуш даражасы боюнча эл аралык мүнөзгө ээ болгон терминдер, кесип сөздөрү түзөт да, алардын маанилери чечмеленет. Ошондой эле алардын кайсы тилге тиешелүүлүгү же кайсы тилден алынгандыгы көрсөтүлөт. М и с а л ы, лингвистика (< лат. *lingua* – тил) тил илими, же тил жөнүндөгү илим. *Kanot* (фр. *capote*) – *tex.* ар кандай механизмдердин кыймылдаткычтарынын (двигатель) үстүңкү бөлүгүн жаап туруучу металлдан жасалган капкак ж.б.

Синонимдер сөздүгү. Сөздүктүн бул түрүндө бир тилдеги бирдей же жакын маанилеш сөздөр камтылып, алардын колдонулушуна, маанисине, маанилердин өз ара катышына карата мүнөздөмө берилет. Алардын колдонулушу жөнүндө стилистикалык мүнөздөмөлөрдүн да берилиши мүмкүн. Синонимдик катарлардын өз ара маанилештигин далилдөө үчүн атайын ага ылайык келүүчү иллюстративдик материалдар аркылуу жабыдылат.

Кыргыз тилинде синонимдер сөздүгү чакан көлөмдө бир нече жолу жарык көргөн. Ал эми кыргыз тилиндеги маанилеш сөздөрдүн толук жыйнагын камтыган биринчи сөздүк «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» деген ат менен проф. Ш.Жапаров жана К.Сейдакматовдор тарабынан түзүлүп, 1984-жылы басылып чыккан.

Омонимдер сөздүгү. Тилде айтылышы, жазылышы жагынан бирдей болгон, бирок маанилик жактан бири-бири менен байланышпаган сөздөрдүн жыйындысы жөнүндөгү сөздүк омонимдер сөздүгү деп аталат. Анда омонимдик катарлар бир уяга жайгаштырылат да, ар бир омонимдик катар маанилик жактан чечмеленет. Аларга карата семантикалык башка сөздүктөр сыяктуу эле атайын иллюстрациялык фактылар аркылуу түшүнүк берилет.

«Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү» коллектив тарабынан түзүлүп, ал 1986-жылы биринчи жолу жарык көргөн.

Антонимдер сөздүгү. Бир тилдеги карама-каршы маанидеги сөздөрдүн жыйындысынан турган сөздүк антонимдер сөздүгү деп аталат. Сөздүктө бир уяга кирүүчү каршы маанилер өз-өзүнчө түшүндүрүлөт жана алар атайын мисалдар аркылуу тастыкталат.

«Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү» коллектив тарабынан түзүлүп, 1988-жылы жарык көргөн.

§ 94. КЫРГЫЗ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ

Кыргыз тилинин лексикалык материалы боюнча сөздүк түзүү ишине биринчи жолу киришкен окумуштуу академик В.В.Радлов болгон. Бул окумуштуунун «Опыт словаря тюркских наречий» деген төрт томдук фундаменталдуу эмгегине башка түрк тилдеринин лексикасы менен катар, кыргыз тилинен да бир миңдей сөз киргизилген.

Албетте, В.В.Радловдун сөздүгүнө кыргыз тилиндеги сөздөрдөн мындай эң эле аз көлөмдө киргендигине, демек, андан кыргыз тилинин лексикалык байлыгы бүтүндөй орун ала албагандыгына жана сөздөрдүн маанисин ачып бере турган иллюстративдик материалдардын аздыгына карабастан, бул сөздүк кыргыз лексикасы жөнүндөгү революциядан мурдагы эң алгачкы сөздүк катары чоң мааниге ээ.

Кыргыз тили совет бийлигинин жылдарында гана кеңири пландагы илимий изилдөөнүн атайын объектисине айланды. Ал эми кыргыз лексикасынын байлыгын жыйнап, сөздүк түзүү иши 1920-жылдардын экинчи жарымынан баштап колго алына баштады. Бул жылдары кыргыз лексикасын жыйноо, аны тактоо, изилдөө иштерин жүргүзүп, баалуу сөздүктөрдү түзүп, бул татаал ишке бүт өмүрүн арнаган көрүнүктүү түрколог академик

К.К.Юдахин болгон. Анын 1940-жылы жарык көргөн «Кыргызча-орусча сөздүгү» – кыргыз лексикографиясынын төл башы. Ошону менен бирге жалпы эле түркологияда гана теңдеши жок сөздүк катарында бааланбастан, чет өлкөлөрдө да эң баалуу, мыкты эмгек катары кеңири танылды. Түркияда академик К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» негизинде анын орусча бөлүгүн түрк тилине которуу жолу менен, б.а., кыргызча-түркчө сөздүк түрүндө кайрадан бастырып чыгарган.

Академик К.К.Юдахин кыргыздын улуттук лексикографиясынын гана эмес, жалпы эле түрк тилдеринин лексикографиясынын да алгачкы негиз салуучусу болуп эсептелет. Анткени бул сөздүк башка түрк тилдеринде да ушул типтеги улуттук сөздүктөрдүн түзүлүшүндө үлгү катары кызмат өтөдү.

Ушул сөздүктү түзүүдөгү активдүү эмгеги, андагы материалдар жөнүндө проф. Ж.Мукамбаев төмөнкүдөй кеңири пикир айтат: «Автор ага тоо-талаада, эл арасында жүрүп, оозеки речтен, басма адабияттардан (окуу китептерден, газеталардан, журналдардан, көркөм чыгармалардан, фольклордук адабияттардан, котормолордон) жалпы элдик тилдин лексикалык негизги кенчин жыйнап, кагаз бетине түшүрүп, китеп кылып чыгарат. Он беш жылдан ашык мезгилдин ичинде проф. К.К.Юдахин Кыргызстандын көпчүлүк райондорунда, селолорунда болуп, түрдүү кесиптеги жаш-кары адамга жолугуп, миңдеген сөздөрдү жыйат. Ошонун натыйжасында сөздүк түзүлүп, кыргыз элине тартуу кылынат. Бул сөздүк энциклопедиялык мүнөзгө ээ, анткени ал сөздүктүн материалдарында тилдик гана кабарлар болбостон, этнографиялык, тарыхый кабарлар да бар.

Сөздүктө жалпы эл колдонгон сөздөр менен бирге диалектилерде гана кезигүүчү сөздөр, архаизмге айланган айрым туюнтмалар жолугат. Анда грамматикалык, стилистикалык баяндоолор да берилген. Ар бир сөзгө карата фразеологиялык бай материалдар келтирилген. Макал,

ылакаптар кеңири пайдаланылган. Сөздөрдүн семантикасы жакшы ачылган.

Проф. К.К.Юдахин бул сөздүккө кылымдар бою эл колдонуп келген, элдик тилдин байлыгы болгон көпчүлүк сөздөрдү китепке киргизип, адабий тил үчүн лексикалык кенчти байытууну, андан тиешелүү сөздү тандап алышты жолго коюуну максат кылган»¹.

Материал жыйноодогу кыйынчылыктар жөнүндө автор өзү да: «Сөздүккө деп эл-жер кыдырып, улуу-кичүү дебей сурамжылап жыйналган материалдарды түндөсү шайтан чырактын жарыгында боз үйдө боорум менен жатып иретке келтирүүгө туура келген» – деп эскерет. Бул кыйынчылыктар 20-жылдардын экинчи жарымынан тартып, сөздүк жарыкка чыкканга, б.а., 40-жылга чейинки мезгилге туура келет.

Ошентип, ары машакаттуу, ары жооптуу ишке проф. К.К.Юдахин кырк жылга жакын өмүрүн жумшап, 1965-жылы 40-жылдагы сөздүккө олуттуу толуктоолор, тактоолор киргизүү менен, 162 басма табак көлөмүндө «Кыргызча-орусча сөздүгүн» бастырып чыгарат. Ага кыргыз тилиндеги 40 миң сөз кирген.

Сөздүктө, негизинен, азыркы кыргыз адабий тилиндеги активдүү лексика толугу менен камтылган. Анда көркөм адабий чыгармалардан, ар түрдүү жанрларында колдонулган фразеологиялык сөз тизмектеринен, идиомалардан, макал, ылакаптардан жана көптөгөн кесиптик, терминдик сөздөрдөн тартып, фольклордук чыгармалардын түрлөрүндөгү материалдар да кеңири пайдаланылган. Ошондой эле сөздүккө турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасы, айрым бир диалектилик жана көөнөргөн сөздөрдүн кээ бир катмарлары да киргизилген.

Автор кыргыз тилинин лексикалык составынын бүтүндөй байлыгын, анын семантикалык көп кырдуулуктарын кеңири ачып көрсөткөн.

¹ Коллектив. Кыргыз тилинин грамматикасы. I бөлүм, педагогикалык окуу жайлары үчүн, «Мектеп», Фрунзе, 1982, 76-бет.

Сөздүктөгү материалдардын кеңирилигине, тереңдигине жана өтө ар тараптуулугуна караганда ал жалаң гана практикалык мааниге эмес, жогоруда проф. Ж.Мукамбаев белгилегендей, энциклопедиялык мүнөзгө да ээ. Анткени сөздүк элдин үрп-адатын, каада-салтын, анын өнөр кесибин, тарыхы менен маданиятын, чарбачылыгын кеңири чагылдырган материалдарга бай. Ошондуктан эмгек кыргыз фольклористикасы менен кыргыз адабияты боюнча адистер, түрколог-тилчи окумуштуулар, котормочулар, басма сөз кызматчылары, жалпы эле кыргыз тилин, анын лексикалык байлыгын үйрөнүүгө кызыккандар үчүн гана эмес, элдин тарыхын, анын этнографиясын изилдөөчү адистер үчүн да жан китеп катары кызмат аткарат.

Сөздүктүн мына ушул сыяктуу өзүнүн оригиналдуулугу, материалдарынын толуктугу, илимий жана практикалык зарылдыгы учурунда коомчулук тарабынан жогору бааланып, ага түркологиянын тарыхында биринчи болуп СССР Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаттыгы ыйгарылган.

Академик К.К.Юдахин жогоркудай «Кыргызча-орусча сөздүктөрдү» гана эмес, «Орусча-кыргызча сөздүктөрдү» түзүү ишине да жетекчилик кылды. Анын проф. Х.Карасаев, Ж.Шүкүров менен бирдикте түзгөн жана өзү редакциялаган «Орусча-кыргызча сөздүгү» 1944-жылы жарык көрдү. Бул сөздүктүн дагы кеңейтилген жаңы басылышы 51000 сөздү камтыган көлөмдө 1957-жылы басмадан чыкты. Мындай сөздүктөрдүн пайда болушу жаңыдан калыптанып келаткан кыргыз адабий тилинин лексикасынын нормага салынышына, кыргыздардын орус тилин үйрөнүүсүнө, адабий чыгармаларды же башка ар түрдүү саясий, илимий эмгектерди орус тилинен кыргыз тилине которуу ишине чоң өбөлгө түздү.

«Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» эң биринчи жолу латын тамгасында 1938-жылы жарык көргөн. Ал сөздүккө болгону беш миңден ашуун гана сөз кирген.

Орус графикасынын негизинде түзүлгөн жаңы алфавитке өтүүгө байланыштуу кыргыз тилинин «Орфографиялык сөздүгү» М.Н.Богданова тарабынан түзүлүп, 1942-жылы жарык көргөн. Анда жети миңге жакын сөз камтылган. Кийинчерээк орфографиялык эрежелердин бир кыйла такталганына байланыштуу Х.Карасаев, Ю.Яншансин тарабынан «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» кайрадан иштелип, 1956-жылы басылып чыкты. Ага он бир миңден ашуун сөз киргизилген.

Жогоруда айтылган сөздүктөр кыргыз тилинин лексикасынын чакан гана бөлүгүн камтыгандыктан, аларда тилибиздеги дублеттер толук берилген эмес. Анткени ал кезде кыргыз лексикасы толук чогултула да элек эле. Мындан сырткары, адабий тилдин сөз байлыгы белгилүү даражада жаңыдан гана калыптана баштаган.

Кыргыз адабий тилинде колдонулуп жүргөн сөздөрдүн дээрлик бардыгын камтыган 60000 сөздөн турган «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» проф. Х.Карасаев тарабынан түзүлүп, ал 1966-жылы жарык көрдү. Кыргыз тилинде мындай сөздүктүн жарык көрүшү менен мурдатан орун алып келе жаткан орфографиялык чаржайыттуулуктун жоюлушуна жана кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жазылышынын бир калыпка салынышына мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Бирок биринчи басылыштан бери кыйла мезгилдер өтүп, ошол аралыкта коом турмушунун тынымсыз ылдам темп менен илгерилөөсү, элдин маданий деңгээлинин, улуттук басма сөздүн, кыргыздын жазма адабиятынын, айрыкча илим менен техниканын өнүгүшү кыргыз тилинин лексикалык составынын өнүгүшүнө да ыңгайлуу шарттарды түздү. Илимий-техникалык мүнөздөгү жаңы терминдердин пайда болушунун жана көптөгөн сөздөрдүн жаңы мааниге ээ болушунун натыйжасында кыргыз лексикасы бир топ байыды. Анын үстүнө орфографиялык сөздүктөгү айрым сөздөрдүн жазылышына карата коомчулук тарабынан басма сөздөрдө бир катар сын пикирлер

да айтылып келди. Мына ушул жагдайлар «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүн» кайрадан түзүүнү, ага бир катар толуктоолорду, тактоолорду киргизүүнү талап кылды. Натыйжада, сөздүктү кайрадан түзүүдөгү ушул зарылчылыктар эске алынып, ага проф. Х.Карасаев тарабынан бир кыйла толуктоолор, тактоолор киргизилип, экинчи жолу «Орфографиялык сөздүк» деген наамда 1983-жылы кайта басылып чыгарылды.

Түшүндүрмө сөздүктүн негизги милдети – адабий тилде активдүү колдонулуп жүргөн сөздөрдү, жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон терминдерди, кесип сөздөрүн, фразеологиялык сөз тизмектерин топтоштуруу жана аларга филологиялык маалыматтын нормасына ылайыктуу түшүндүрмө берүү, сөздөрдүн семантикалык структурасын ачуу жана аларды керегине жараша иллюстративдик материалдар менен жабдуу. Мына ушундай милдеттерди аркалаган «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» алгач 1969-жылы жарык көргөн (Э.Абдылдаев, Д.Исаевдердин редакторлугу менен). Анда киргизилген сөздөрдүн негизги бөлүгүн азыркы кезде басма сөздөрдүн түрдүү тармактарында, көркөм адабий чыгармаларда, илимий-популярдык эмгектерде, оозеки сүйлөшүү кебинде активдүү колдонулуп жүргөн сөздөр түзөт. Булардан сырткары терминологиялык лексиканын турмушта кеңири колдонулуп, мааниси жагынан жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон терминдерге жана кийинки кездерде көркөм адабий чыгармаларда колдонулуп жүргөн, бирок адабий тилдин нормасына толук түрдө айлана элек, көбүнчө чарбачылыкка тиешелүү айрым диалектизмдерге да сөздүктөн орун берилген. (Терминдер: *актер, актив, альбом, альпинизм, алюминий, театр, анкета, ансамбль, банк, антенна, балетмейстер, абстракция, абитуриент, авиация, банкет, автограф, аванс, автол, агент* ж.б. диалектизмдер: *аке, апкеч, айна, арампөш, аскер, астана, ачымал, баар, байтава, бастек, килит, кечит, көпчүк, бадыбот* ж.б.).

Ошондой эле сөздүккө кыргыз элинин өткөндөгү жашоо-турмушун, чарбачылыгын, этнографиялык өзгөчөлүктөрүн чагылдырган көркөм адабий жана фольклордук чыгармаларда кезигүүчү көөнөргөн сөздөр да кирген: аалым, ажайыпкана, азирети, айдар, амач, атпай, кеште, бакалчы, балак, кете, керик, барген, көпөс, бархан, беглик, бесир, бертик, бадирек, бадана ж.б.

Демек, «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн» жарык көрүшү менен кыргыз лексикасынын бүтүндөй байлыгы, сөздөрдүн маанилик структурасы, алардын варианттары жана аларга тиешелүү орфографиялык нормалар жөнүндө кеңири маалымат алууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Ошону менен катар сөздүк сөздөрдүн стилистикалык өзгөчөлүктөрү, колдонулуш даражасынын чектүүлүгү боюнча тилде активдүү колдонулган нейтралдык лексикадан айырмаланган сөздөр жөнүндө түшүнүктү билдирүүнүн куралы катары да кызмат аткарат.

Ал эми «Кыргыз совет энциклопедиясынын» алты томдугунун жарык көрүшү жана бир нече энциклопедиялык сөздүктөрдүн коомчулугубузга тартууланышы кыргыз элинин маданий турмушундагы чоң өзгөрүү болуп эсептелет.

КСЭ – адамзат иштеп чыккан коом жана табият жөнүндөгү илим-билимдердин тартипке салынган жыйнагы. Ал өлкөнүн экономика, маданият, илим жагынан жетишкен ири ийгиликтерин, жалпы эле элдин коомдогу жана эмгектеги улуу жеңиштерин тарыхтын орчундуу окуялары менен фактыларын чагылдырат.

Энциклопедиялык сөздүк окурмандарга илимдин бардык тармактарынан, асыресе азыркы илимий-техникалык революциясынын олуттуу багыттарынан кыскача жана так кабарлар берет. Алардын баары дүйнөлүк илим-билимдин бүгүнкү деңгээлинде баяндалат.

КСЭ кыргыз элинин өткөндөгү тарыхынан, маданиятынан, салт-санаасынан жана өнөр-кесибинен кеңири түшүнүк берет. Энциклопедияда ошондой эле дүйнөлүк

жана кыргыз элиндеги айтылуу адамдар, белгилүү коомдук жана маданий ишмерлер эмгектин жана согуштун баатырлары тууралуу таржымалдык макалалар басылат.

КСЭ ошондой эле Кыргызстандагы жер-суу аттары, анда жашаган эл, алардын маданий, агартуу турмушу жөнүндө түшүнүккө ээ кылат.

Иллюстративдик материалдар катары энциклопедиянын томдору жүздөгөн ар түрдүү сүрөттөр, карталар, портреттер, чиймелер менен жабдылган, кооздолгон.

Демек, алты томдон турган улуттук-универсал энциклопедиянын биринчи жолу кыргыз тилинде жарык көрүшү республикабыздын кийинки кездерде жалпы коомдук өнүгүшү жактан зор тарыхый ийгиликтерге жетишкенин айкындайт. Ошондой эле ал ар тараптан өнүп-өскөн кыргыз элинин рухий мүмкүнчүлүктөрүнүн жана улуттук адабий тилибиздин өнүгүшүнүн айдан ачык далили да болуп эсептелет.

Кыргыз тилиндеги бардык диалектилерди өз кучагына камтыган жана иллюстративдик материалдарынын же жеткиликтүүлүгү менен айырмаланган проф. Ж.Мукамбаевдин көп жылдык талыкпаган эмгегинин натыйжасында 1972-жылы «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнүн биринчи тому жарык көрдү. Ушул эле томдун оңдолгон варианты 1974-жылы кайрадан басылган.

Сөздүктөгү материалдар кыргыз тилинин бардык диалектилери, говорлору боюнча чогултулуп, ага (сөздүккө), негизинен, жергиликтүү элдердин турмуш-тиричилигине, чарбачылыгына, тарыхына, каада-салтына байланышкан сөздөр кирген. Демек, сөздүктө камтылган лексикалык диалектизмдер ошол элдин тарыхы, этнографиялык өзгөчөлүктөрү боюнча илимий изилдөөлөр жүргүзүүдө, айрыкча тарыхый-салыштырма пландагы изилдөөлөрдү ишке ашырууда табылгыс материал катары кызмат аткарат. Анткени элдин басып өткөн тарыхый жолу, башка элдер менен болгон байланыш-катышынын изи, дареги, ошондой эле тилдин өткөндөгү калыбы ушул диалекти-

лик лексикаларда, алардын маанилеринде көбүрөөк сакталган болот.

Мындан сырткары, сөздүктүн материалдары, автор өзү белгилегендей, тилибиздин тарыхын изилдөөгө, диалект жана говорлордун атласын түзүүгө, адабий тил менен диалектилердин ички байланышын жана өз ара тасирин айкындоого, адабий тилди лексикалык жактан байытууга, терминологиялык процессти жолго салууга карата пайдаланылат.

Бул сөздүктүн биринчи тому «ж» тамгасына чейинки материалды гана камтыган. Тилекке каршы, мындай илимий да, практикалык да чоң мааниге ээ болгон баалуу эмгектин калган томдору, басууга даярдалып коюлганы менен, кандайдыр бир себептерге байланыштуу жарыкка чыкпай келет.

1980-жылы «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү», 1984-жылы Ш.Жапаров, К.Сейдакматовдор тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» жарык көрдү.

Ал эми коллектив тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү» 1986-жылы басмадан чыкты. Бул сөздүккө, негизинен, тилдеги активдүү лексика жана айрым диалектилик (*агыл, адаш, айы-басмайыл, алап, арба, бакыр, бастек ж.б.*) көөнөргөн (*абдыра-чоң сандык, айдар, алман, бедер, себил ж.б.*) жана сырттан кабыл алынган сөздөр (*агент, акция, актив, блок, бокс, проспект, радикал, реакция ж.б.*) да киргизилген.

Өз ара омонимдик катарды түзгөн сөздөр бир уяга топтоштурулуп, алардын ар биринин катар тартиби рим цифрасы менен белгиленип, жол башынан берилген. Ар бир уянын жогору жагына омонимдик катарлардын тыбыштык комплексин чагылдырган алардын жалпы формасы жайгаштырылган. Омонимдик катарлардын грамматикалык мүнөздөрү белгиленип, кашаанын ичине алардын орусча котормосу берилген. Омонимдин маанилери түшүндүрмө сөздүктүн принцибинде чечмеленип, тиешелүү мисалдар менен жабдылган.

Омонимдер сөздүгү аркылуу тилдеги омоним сөздөрдүн пайда болуу булактарын (чыгыш тегин) билүүгө, омонимдер менен сөздөрдүн көп маанилүүлүгүнүн чегин ажыратууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Бул болсо лексикографиялык айрым бир маселелердин практикалык жактан чечилишин жеңилдетет.

1988-жылы коллектив тарабынан «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү» жарык көрдү. Сөздүктө кыргыз тилиндеги карама-каршы маанидеги сөздөрдүн, негизинен, бардыгы камтылган. Анда түрдүү уңгулуу антонимдер да, бир уңгулуу антонимдер да семантикалык негизине карата алынган. Ал эми антоним сөздөргө түшүндүрмө берүү, жалпысынан, кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн негизинде жүргүзүлгөн. Сөздүктөгү карама-каршы маанидеги сөздөрдүн өз ара антонимдик катышта экендиги сөздүктүн акырында берилген көрсөткүч аркылуу жөнгө салынган.

Сөздүктүн материалдары ар кандай лингвистикалык изилдөөлөрдө, окуу китептерин түзүүдө жана сөздөрдүн маанилик структурасын окуп-үйрөнүүдө, өздөштүрүүдө пайдаланылат.

Илимдин ар кандай тармактарына байланыштуу терминологиялык сөздүктөрдү чыгаруу иштери 1930-жылдардын экинчи жарымында эле башталган. Кыргыз тилинин терминдерин жөнгө салуу жана терминологиялык сөздүктөрдү чыгаруу максатында Кыргыз илимдер академиясынын алдында терминологиялык комиссия түзүлүп, илимдин тармактары, (лингвистика, биология, медицина, математика, химия, адабият таануу, геология, физика ж.б.) боюнча ондогон сөздүктөр басылып чыкты.

Бирок кыргыз тилинде сөздүктөрдүн айрым түрлөрү боюнча (тарыхый, салыштырма ж.б.) али иш жүргүзүлө элек. Тескерисинче, кээ бир сөздүктөр оңдолуп, толукталып кайрадан басылып чыгууда. М и с а л ы, 1969-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» оңдолуп, толукталып кайрадан түзүлдү жана анын биринчи тому 1984-жылы жарыкка чыкты.

МАЗМУНУ

Автордон	3
Киришүү. Кыргыз адабий тили жөнүндө түшүнүк	5
§1. Лексикология жана фразеологияны илимий предмет катары окуп-үйрөнүүнүн мааниси	8
§ 2. Сөз – лексикалык бирдик.....	18
§ 3. Сөздүн жасалышы, анын системалык мүнөзү, сөз жана нерсе.....	21
§ 4. Сөз жана түшүнүк	24
С е м а с и о л о г и я	26
§ 5. Семасиология жөнүндө жалпы маалымат.....	26
§ 6. Сөз жана анын маанилери.....	28
§ 7. Сөз маанилери жана алардын түрлөрү.....	36
§ 8. Сөздүн лексикалык жана грамматикалык мааниси	40
§ 9. Сөздүн конкреттүү жана абстракттуу мааниси.....	48
§ 10. Сөздөрдүн түз жана өтмө мааниси	51
§ 11. Сөздүн эмоционалдык мааниси	56
§ 12. Сөздүн көп маанилүүлүгү	63
§ 13. Метафоралык жол аркылуу уюшулган көп маанилүү сөздөр	67
§ 14. Метонимиялык жол аркылуу уюшулган көп маанилүү сөздөр....	70
§ 15. Синекдохалык жол аркылуу уюшулган көп маанилүү сөздөр.....	73
§ 16. Башка тилдерден кирген сөздөр аркылуу уюшулган көп маанилүү сөздөр	74
§ 17. Метафора	78
§ 18. Сөздүн метафораланыш принциптери	82
§ 19. Метафоранын түрлөрү	85
§ 20. Метафоранын сөз маанилерин өнүктүрүүдөгү жана сөздүк составды байытуудагы ролу.....	89
§ 21. Айрым омонимдердин метафоралык жол менен пайда болушу ...	92
§ 22. Метонимия.....	94
§ 23. Метонимия процессинин принциптери	96
§ 24. Метонимиянын сөз маанилерин өнүктүрүүдөгү ролу	99
§ 25. Синекдоха.....	101
§ 26. Табу	105
§ 27. Эвфемизмдер	114
Омонимдер.....	119
§ 28. Омонимдер жөнүндө түшүнүк	119
§ 29. Омофондор.....	120
§ 30. Омографтар.....	121
§ 31. Омоформалар	122
§ 32. Омонимия менен көп маанилүүлүктүн айырмасы.....	123
§ 33. Омонимдердин пайда болуу жолдору	126
§ 34. 1. Алгачкы омонимдер.....	127
§ 35. 2. Көп маанилүү сөздөрдүн семантикалык өнүгүүсүнөн пайда болгон омонимдер	128
§ 36. 3. Сөздөрдүн фонетикалык жактан өзгөрүүсүнөн пайда болгон омонимдер.....	130
§ 37. 4. Морфологиялык каражаттар аркылуу жасалган омонимдер	132
§ 38. Араб тилинен кирген сөздөр аркылуу пайда болгон омонимдер ...	134
§ 39. Иран тилинен кирген сөздөр аркылуу пайда болгон омонимдер...	135
§ 40. Орус тилинен кирген сөздөр аркылуу омонимдердин пайда болушу.....	136

§ 41. Омонимдердин сөз түркүмүнө карата бөлүнүшү	137
Синонимдер	139
§ 42. Синонимдер жөнүндө түшүнүк	139
§ 43. Толук синонимдер	141
§ 44. Толук эмес же түшүнүгү жакын синонимдер	142
§ 45. Контексттик синонимдер	144
§ 46. Синонимдердин жасалыш жолдору	146
§ 47. Синонимдердин стилдик милдеттери	152
Антонимдер	159
§ 48. Антонимдер жөнүндө түшүнүк	159
§ 49. Антонимдердин пайда болушу. Алардын негизги белгилери	162
Антонимдердин маанилик өзгөчөлүктөрү	170
§ 50. Жалпы маалымат	170
§ 51. Жалпы тилдик (нагыз) антонимдер	171
§ 52. Окказионалдык (контексттик) антонимдер	174
Антонимдердин түзүлүшү (структурасы)	177
§ 53. Жалпы маалымат	177
§ 54. Лексикалык антонимдер	178
§ 55. Грамматикалык антонимдер	180
§ 56. Лексика-грамматикалык	182
Антонимдер	182
§ 57. Оксюморон	183
Оксюморон менен нагыз антонимдердин жалпылыгы	183
Нагыз антоним менен оксюморондун айырмачылыгы	184
§ 58. Энантисемия	187
§ 59. Антонимдердин көркөм кепте колдонулушу	196
Кыргыз лексикасынын тарыхый жактан куралыш катмарлары	200
§ 60. Кыргыз тилинин негизги сөздүк кору (фондусу) жана сөздүк составы жөнүндө маалымат	200
§ 61. Кыргыз тилинин өздүк лексикасы	202
§ 62. Жалпы түрк тилдерине орток лексика	205
Кыргыз тилиндеги сырттан кабыл алынган сөздөр	210
Орус тилинен кирген сөздөр	210
§ 63. Октябрь революциясына чейин кыргыз тилине орус тилинен кабыл алынган сөздөр	210
§ 64. Октябрь революциясынан кийин кыргыз тилине орус тилинен кабыл алынган сөздөр	212
§ 65. Монгол тилинен кирген сөздөр	214
§ 66. Иран-фарсы тилинен кирген сөздөр	217
§ 67. Араб тилинен кирген сөздөр	218
Кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнүн негизги багыттары	220
§ 68. А) кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнүн ички факторлору	221
§ 69. Кыргыз адабий тилин өнүктүрүүдө диалектилик байлыктарды туура колдонуунун мааниси	225
§ 70. Б) азыркы кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнүн сырткы фактору	228
Кыргыз тилиндеги көөнөргөн жана жаңы сөздөр	230
§ 71. Кыргыз тилиндеги көөнөргөн сөздөр (кыскача маалымат)	230
§ 72. Историзмдер	231
§ 73. Архаизмдер	236
§ 74. Архаизмдин түрлөрү	237
§ 75. Көөнөргөн сөздөрдүн көркөм чыгармаларда колдонулушу	240

Кыргыз тилиндеги жаңы сөздөр (Неологизмдер)	244
§ 76. Жалпы маалымат	244
§ 77. Семантикалык ыкма аркылуу пайда болгон неологизмдер	246
§ 78. Неологизмдердин морфологиялык жол менен жасалышы	247
III. §79. Неологизмдердин синтаксистик жол менен жасалышы	248
§ 80. Сырткы булактын эсебинен пайда болгон неологизмдер	249
Сөздөрдүн колдонулуш чөйрөсүнө карай бөлүнүшү	251
Диалектилик сөздөр.....	251
§ 81. Диалектилик сөздөр жана алардын адабий тил менен болгон карым-катышы	251
§ 82. Диалектология жана диалектилерди окуп-үйрөнүүнүн зарылдыгы.....	253
Диалектилик сөздөрдүн түрлөрү	255
§ 83. Нагыз лексикалык диалектизмдер.....	255
§ 84. Этнографиялык диалектизмдер	256
§ 85. Лексика семантикалык диалектизмдер	257
§ 86. Диалектилик сөздөрдүн көркөм чыгармаларда колдонулушу ...	258
§ 87. Кыргыз тилиндеги кесип сөздөрү	265
§ 88. Термин жана терминология	277
Кыргыз тилинин лексикасынын стилдик жактан бөлүнүшү.....	289
§ 89. Жалпы маалымат	289
§ 90. Стил аралык лексика.....	290
§ 91. Турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасы	291
§ 92. Китептик лексика.....	294
Л е к с и к о г р а ф и я	301
§ 93. Лексикография жана анын коомдук мааниси.	301
Сөздүктөр жана алардын түрлөрү.....	301
§ 94. Кыргыз лексикографиясы жөнүндө маалымат	308

Илимий басылма

А.САПАРБАЕВ

**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ:
ЛЕКСИКОЛОГИЯ**

Редактору *Н. Абдесов*

Дизайнери *М. Кадыров*

Компьютердик калыпка салган *Г. Ниязалиева*

Басууга 10.12.2015-ж. кол коюлду. Офсет кагазы.
Кагаздын форматы 60x84¹/₁₆. 20,0 б.т. Нускасы 575.

«Имак-офсет» басмасы.

Бишкек шаары.